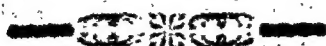


પ્રપંચ બાળ.



લખનાર :—

રતનલાલ આત્મારામ શાહ,

દુસમ સુદરી, પ્રભાવતી, સરસ્વતી, વસંત લીલા,
કોકે બંગાળી, ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ લાખ
પુનર્જન્મનો પશ્ચાતાપ, બીજેરના
કર્તા.

૫૦ સ૦ ૧૯૧૩.

ક્રી૦ ૩૧ ૧-૪-૦.

“સાજી વર્તમાન” ગ્રેસમાં માલેકને માટે ર. ન. વાસ્ત્રાગાંધી
એ છાપી છે, મીટ રોડ, ફાટ, મુખ્ય; અને
રતનલાલ આત્મારામ શાહ, નં. ૪૨-૪૩ અમૃતવાડી,
ગીરગામ બેક રોડ ઉપર પ્રગટ કરી છે.



0005

પ્રસ્તાવના.



ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાઓ ટગલાખંધ બાહેર પડે છે તેનો મોટો ભાગ એવા પ્રકારનો હોય છે કે વાંચકને તે પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેના લેખક માટે દયા આવે છે. પોતાના ભેજમાંથી એક સારી નવલકથા લખી કાઢવી એ શકતી ગુજરાતીમાં ઘણી ઓછી જોવામાં આવે છે પણ બંગાળી, મરાઠી વીગેરે બીજી ભાષાઓમાંથી જે નવલકથાઓના ભાષાંતર કરવામાં આવે છે તેમાં પણ પુસ્તકની પસંદગીમાં ઘણા હલકા પ્રકારનો શોખ બતાવવામાં આવે છે. આવી નવલકથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં હોંશયી વાંચવામાં આવે છે એમ કેટલાક લેખકો માને છે પણ મારી ખાત્રી થઈ છે કે વાસ્તવિક સ્થિતિ તેથી ઉલટી છે. એક ખરાબ નવલકથા થોડા વખતમાં પ્રજામાં જાણીતી થાય છે, કેટલાક વીપયી પુરૂષો રસ લઈ વાંચે છે પણ નવલકથાનું આયુષ્ય ઘણું દુર્લભ છે અને આવા લેખકને હાથે બીજું પુસ્તક બહાર પડતાં તે નો ઉઠાવ થતો નથી. આવી નવલકથાઓ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે બહાર પડે તો તે પુસ્તક પોતાના દુર્લભમાં વાંચવા આપવું કે નહિ તે પુરૂષ વર્ગ વિચાર ચલાવી શકે છે પણ દલ ગીરી સાથે જોવામાં આવે છે કે આવા પ્રકારની નવલકથાઓ હવે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં દાખલ થવા લાગી છે અને હાલમાં એકે અઠવાડીક પત્રે શરૂ કરેલી નવલકથા તરફ સમજી વાંચકો તરફથી કેવો તિરસ્કાર બતાવવામાં આવે છે તે ઉપરથી વર્તમાન પત્રના માલિકોએ પોતાના પત્રમાં આવતી નવલકથાના સંબંધમાં કેવી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે તે જણાઈ આવે છે.

કેટલીક મુદત થયાં “સાંજ વર્તમાન” ના માલિક અને અધિપતિ મીં. રસ્તમ એન. વાચાગાંધીએ દર બુધવારે

પોતાના પત્રમાં હિંદુ સંસારી નવલકથા લખવાનું મને સોંપ્યું છે અને મારી નવલકથાઓ તે પત્રમાં પુરી થવા પછી તે પુસ્તક આકારે પ્રગટ થતાં તેને જે આવકાર અત્યાર સુધીમાં મળ્યો છે તે અતાવી આપે છે કે પોતાના વાંચકોને માટે આ અદના કલમને વારતાના કોલમો સ્વાધીન કરવાથી તે પત્રના અધિપતીને જાહેર પ્રજાને હાથે કાંઈ સહન કરવું પડ્યું નથી એવી મને ઘણી સંતોષ લેવાળેજ યીના છે.

સઘળાજ લેખકો મરહુમ સ્વ૦ સાક્ષર ગોવર્ધનરામની જેમ ઉત્તમ નવલકથાઓમાં લખી શકતા નથી તેથી સામાન્ય લેખકોએ પોતાની કલમ ચલાવવી નહિ એમ કાંઈ કરી શકતું નથી પણ પોતાના વિષયની ચુંટણીમાં લેખક તરફથી જો પુરતી સંલાળ લેવામાં આવે તો મારી ખાત્રી છે કે ગુજરાતી પ્રજા તેને સારો આવકાર આપે છે.

મારી આ નવલકથા પણ મરાઠી ઉપરથી ઘટતો ફેરફાર કરી લખવામાં આવી છે તેથી તેમાં ચચાવેલા વિષયની ઉત્તમતા માટે તે મુળ લેખકને શાખારી ધટે છે. મારા આ પુસ્તકને પણ આગલા પુસ્તકની જેમ આવકાર મળશે તો આ દીશામાં ગુજરાતી વાંચકોની વધુ સેવા બજાવવાનો હું ધરાદો રાખું છું.

પુસ્તકોને લખવાનું તથા છપાવવાનું કામ સહેલું છે પણ તે ખપાવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે—ઘણા લેખકોને આ કારણને લીધે નિષ્ફળતા મળી છે પણ આ બાબદમાં મી૦ એમ. એન. ત્રીપાઠી જેવા ગુજરાતી પ્રજાના પ્રથમ પંકતીના બુકસેલરની જે સાહચ મને મળે છે તેને પણ મારા પુસ્તકોની કં તેહ કેટલે દરજ્જે આભારી છે એમ હું માનું છું.

રામનવમી,
તા. ૧૫ મી એપ્રિલ
૧૯૧૩.

}

કર્તા.

પ્રપંચ જીવ.

અંતે ધર્મો જય.

પ્રકરણ પહેલું.

નિર્દા.

દિવસ તદન ખરા ઉન્દાળાનો હતો. સંજના ચાર પાંચ વાગવાનો વખત થયો હતો તો પણ સખત ઉકળાટને લીધે શરીરમાં ધામ પુષ્કળ થતો હતો. આ વખતે એક સતર અઢાર વર્ષની સર્વાંગ સુંદર કુમારિકા અવંતીપુર નામના ગામમાં પોતાના ઘરની એક ખોલીમાં પલંગ ઉપર કાંઈ વિચાર કરતી બેઠી હતી. તે કાંઈ ચિંતાગ્રસ્ત હોવી જોઈએ એમ તેના તરફ જોનારને સહેજમાં કહ્યના થાય તેમ હતું. તેના વિશાળ ચક્ષુમાં સતેજ અશ્રુ ચમકતા હતા. આ વખતે આ યુવતિએ અતિ નિર્મળ શ્વેત વસ્ત્ર પહેલું હતું. તેના હાથમાં બે કાચની બંગડીની વચમાં એક એક સોનાની બંગડી પહેરેલી હતી. તેના ગળામાં એક સોનાની કંઠી હતી

અને કાનમાં માણેકની ખુટ્ટીઓ હતી. આથી વધુ અલંકાર તેના શરીર ઉપર પહેરેલાં નહોતાં. તેનો ચહેરો ગૌર વર્ણનો હતો. તેના નેત્રો વિશાળ પણ મનોહર હતાં. તે નેત્રોમાં સલજ્જપણાનો ભાવ ખુલ્લો જણાતો હતો. લીનતાની તો તે પ્રત્યક્ષ સૂતિજ હતી. તેને નિર્માણ કરતી વખતે વિધાતાએ અત્યંત કાળજી લીધેલી હોવાથી તે ધણીજ મનોહર દેખાતી હતી. તેની રમણીય મૂર્તિ જોઈને બ્રહ્મદેવની અગાધ કારીગરી માટે ભારે અભયખી ઉપજ્યા વગર રહેતી નહોતી.

આ કુમારિકા જે ખોલીમાં બેઠી હતી તે ખોલી નાના પ્રકારની ઉપયુક્ત વસ્તુથી સુશોભીત કરેલી હતી. ઇતિહાસીક મહાન પુરૂષોની તસ્ખીરો, ત્રેક્ષણીય સ્થળોના દેખાવો, કેટલાક દેશના નકશાઓ, એ પ્રમાણે મનને આનંદ આપનારી અનેક વસ્તુ આ ખોલીમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલી હતી. ખોલીમાં એ ત્રણ સુંદર નાનાં કપાટો હતા અને તે ખુલ્લેથી ભરેલાં હતાં. એક સુંદર પલંગ પણ ખુણામાં ખીલાવેલો હતો. પલંગની નજદીક એક નાનું ટેબલ અને એક ખુરશી હતાં અને ટેબલ ઉપર લેખનસામગ્રી સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલી હતી. લાંબો વખત સુધી વિચાર કરીને તે એક પત્ર લખવા બેઠી અને ખુરશી ઉપર બેસી ટેબલના ખાનામાંથી લખવાના નોટપેપર લીધા અને ખાતું પાછું બંધ કર્યું અને પત્ર લખવા માંડ્યો. પત્રમાં શું લખવું તેનો તેણે આગળથી વિચાર કર્યો હોવા જોઈએ કેમકે કાંઈ પણ લાંબો વિચાર નહીં કરતાં સપાટાબંધ લખતી હતી. એક નોટપેપર ખલાસ થતાં બીજું લીધું અને તે પ્રમાણે પાંચ નોટપેપર ભરાય

તેટલો લાખોલય પત્ર લખી કાઢ્યો. આ સંધળા નોટપેપરની સંભાળથી ધડી કરી એક પાકીટમાં નાખી પાકીટ બંધ કર્યું. અને તે પાકીટ ઉપર “કૃષ્ણરાવ” એ પ્રમાણે નામ લખ્યું, અને તે પાકીટ પલંગ ઉપર મુકી પોતે પલંગ ઉપર જરા સૂતી.

એકાદ સહત્વની આબદનો મનુષ્યને વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે તેને એકાંત સ્થળની ધણી આવશ્યકતા જણાય. આ તરણીની ખોલી તદ્દન એકાંતમાં હતી તો પણ તે પોતાનું મુખકમળ જે હાથે ઢાંકી તદ્દન એકાંત વિચારમાં પડી હતી. તે પલંગ ઉપર ઉંઘે મોઢે અવ્યવસ્થીત પડેલી હતી. આથી તેણી જાણે વિચારલહરીમાં તણાતી હતી એમ દેખાતું હતું. તે પોતાના વિચારમાં પૂર્ણ મગ્ન પડી હતી. આસપાસ શું થાય છે તેનું તેને ખીલકુલ જ્ઞાન નહોતું. આ પ્રમાણે તે વિચારલહરીમાં ગરક હતી તેવામાં તેની ખોલીના બારણા આગળ એક તરણુ પુરૂષ આવીને ઉભો રહ્યો. તેણે બારણાની ફાટમાંથી જોતાં તે તરણી ઉંઘે મોઢે સ્વસ્થ પલંગમાં ઉંઘતી હતી એમ તેને લાગ્યું.

આવી સ્થિતિમાં તે તરણીની ખોલીમાં જવું કે ન જવું તે વિષે પેલા આવનારને વિચાર પડ્યો. ખોલીનાં બારણાં અમ. સ્થાં અટકાવેલાં હતાં. અંદરથી કડી મારેલી નહોતી. આથી પેલા આવનાર તરણુના મનમાં એમ થયું કે ધીમેથી બારણું કેપ્પાડી અંદર જાઉં. પણ કુલીન અને તેમાં વળી તરણુ કુમારિકાની ખોલીમાં તેની પરવાનગી વગર કેમ જવું એવી તેને તરતજ શંકા થઈ. શું કરવું તે તેને કંટાળેલું વખત

સુધી સુઝયું નહિ. કેટલોક વખત સુધી બારણાની બહાર ઉભા ઉભા લમણે હાથ દબાવિયાર કર્યા. છેવટે તેણે એવો વિચાર કર્યો કે તે તરણીને હાંક મારી જાગૃત કરવી અને પછી અંદર જવું. આ વિચાર કાયમ થતાં આ તરણે હળવેથી “વેણી” એમ હાંક મારી. આ ધીમેથી જે હાંક મારવામાં આવી તેની કાંઈ પણ અસર આ તરણી ઉપર થઈ નહિ. તે જેમની તેમ પલંગમાં સ્વસ્થ પડી રહી હતી. આથી તે તરણે એમ લાગ્યું કે તે ભર નિદ્રામાં છે. છેવટે તેણે ખોલીનું બારણું ઉઘાડી અંદર જઈ તે તરણીને હાંક મારવાનું નક્કી કર્યું. આ વિચાર તેના મનમાં નક્કી થતાં તરતજ ખોલીનું બારણું ઉઘાડી તે અંદર ગયો.

પેલો તરણ ધીમે પગલે પલંગ પાસે ગયો. પલંગપર વિચારલહરીમાં ગરક થયેલી આ યુવતિને આ વિષે કાંઈ પણ ખબર પડી નહિ. ખોલીમાં દાખલ થયેલા યુવાનનો ચહેરો ગંભીર અને સતેજ હતો. તેની અંગ કાંતિ સતેજ અને ગૌર વર્ણની હતી. તેનાં નેત્ર તેજપૂર્ણ અને તેની દ્રષ્ટી ત્રેમાળ દેખાતી હતી. તેનું કપાળ વિશાળ હતું અને તેના ઉપર વાળના ગુચ્છા આવી રહ્યા હતા. શરીરનો આધિ ઉંચ હતો. તેના શરીરમાં આ વખતે ઝાઝાં કંપકાં નહોતાં. ખમીસ પહેરેલું હતું અને માથું ઉઘાડું હતું. તેના જમણા હાથની આંગળીમાં હિરણ્યમય સુવર્ણની અંગુઠી ઝળકતી હતી. આ તરણની ઉમર સુમારે વીસ એકવીસ વર્ષની હતી. તે કાંઈને ખબર આપ્યા વગર આ ખોલીમાં દાખલ થયો હતો તો પણ તેના ચહેરાની સતેજતા કાયમ રહી હતી. આ ઉપરથી ખો-

લીમાં દાખલ થવામાં તેનો કાંઈ પણ ખરાબ હેતુ નહોતો એમ સ્પષ્ટ થતું હતું.

ઉપર જણાવેલા તરણુ પેલી તરણીના પલંગ આગળ જઈ સ્તબ્ધ બિભો રહ્યો. તેની દ્રષ્ટિ એકસરખી તે સુંદરી તરફ હતી. ધણા દિવસે આપણી પ્રેમની વસ્તુ દ્રષ્ટિએ પડતી એકસરખી નજરે આપણે તેના તરફ જોઈ રહીએ છીએ તે પ્રમાણે પલંગ ઉપર સુતેલી સ્ત્રી તરફ આ તરણુ એકસરખી દ્રષ્ટિએ જોઈ રહ્યો હતો. લાંબો વખત સુધી આ તરણીને જોઈ રહ્યા છતાં તેને તેથી સંતોષ વળ્યો નહિ. સંતોષ નહિ વળ્યો તેમાં અન્યથા થવા જેવું પણ નહોતું. આ યુવતી પોતાનું સુખ કમળ ઢાંકીને સુતેલી હોવાથી તે તેનાથી જોઈ શકતું નહોતું. આ તરણીનું સુખ કમળ જોવા માટે તે ધણો ઉત્સુક જણાતો હતો. આવે વખતે ઉંઘમાં પડેલી જોઈ તેને જરા અન્યથા પણ લાગી. તેના મોઢામાંથી અકસ્માત “કેવી અમત્કારિક ઉંઘ” એટલા શબ્દો નિકળી પડ્યા; તો પણ તે ઉંઘમાંથી જાગૃત થઈ નહિ. સાધારણ નિયમ એવો હોય છે કે જે વસ્તુને માટે આપણે વધુ ઉતાવળા થઈએ તે વસ્તુ થવામાં ઢીલ થાય છે. આ તરણુને પણ તેમજ લાગવા માંડ્યું. ખરું પુછો તો આ ખોલીમાં દાખલ થવાને ધણો વખત થયો નહોતો; પરંતુ આ તરણી સાથે જે શબ્દ વાત કરવાને તે એટલો તો ઉત્સુક હતો કે એક એક પળ તેને ધડી સમાન લાગવા માંડી. સહ્યતા, આદર વિગેરે સદ્ગુણ આ તરણુમાં નહિ હોત તો તેણે આવતાં વારજ તેનો હાથ

સુધી સુઝયું નહિ. કેટલોક વખત સુધી ખારણાની બહાર ઉભા ઉભા લમણે હાથ દબાવિયાર કર્યા. છેવટે તેણે એવો વિચાર કર્યો કે તે તરૂણીને હાંક મારી જાગૃત કરવી અને પછી અંદર જવું. આ વિચાર કાયમ થતાં આ તરૂણે હળવેથી “વણી” એમ હાંક મારી. આ ધીમેથી જે હાંક મારવામાં આવી તેની કાંઈ પણ અસર આ તરૂણી ઉપર થઈ નહિ. તે જેમની તેમ પલંગમાં સ્વસ્થ પડી રહી હતી. આથી તે તરૂણને એમ લાગ્યું કે તે જરૂર નિદ્રામાં છે. છેવટે તેણે ખોલીતું ખારણું ઉઘાડી અંદર જઈ તે તરૂણીને હાંક મારવાનું નક્કી કર્યું. આ વિચાર તેના મનમાં નક્કી થતાં તરત જ ખોલીતું ખારણું ઉઘાડી તે અંદર ગયો.

પેલો તરૂણ ધીમે પગલે પલંગ પાસે ગયો. પલંગપર વિચારલહરીમાં ગરક થયેલી આ યુવતિને આ વિષે કાંઈ પણ ખબર પડી નહિ. ખોલીમાં દાખલ થયેલા યુવાનનો ચહેરો ગંભીર અને સતેજ હતો. તેની અંગ કાંતિ સતેજ અને ગૌરવણુંની હતી. તેનાં નેત્ર તેજપૂર્ણ અને તેની દ્રષ્ટી પ્રેમાળ દેખાતી હતી. તેણે કપાળ વિશાળ હતું અને તેના ઉપર વાળના ગુચ્છા આવી રહ્યા હતા. શરીરનો બાધા ઉત્તર હતો. તેના શરીરમાં આ વખતે ઝાઝાં કપડાં નહોતાં. ખમીસ પહેરેલું હતું અને માથું ઉઘાડું હતું. તેના જમણા હાથની આંગળીમાં હિરણ્યમય સુવણની અંગુઠી ઝળકતી હતી. આ તરૂણની ઉંમર સુમારે વીસ એકવીસ વર્ષની હતી. તે કાંઈને ખબર આપ્યા વગર આ ખોલીમાં દાખલ થયો હતો તો પણ તેના ચહેરાની સતેજતા કાયમ રહી હતી. આ ઉપરથી ખો-

હીમાં દાખલ થવામાં તેનો કંઈ પણ ખરાબ હેતુ નહોતો એમ સ્પષ્ટ થતું હતું.

ઉપર જણાવેલો તરણુ પેલી તરણીના પલંગ આગળ જઈ સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. તેની દ્રષ્ટિ એકસરખી તે સુંદરી તરફ હતી. ધણી દિવસે આપણી ગ્રેમની વસ્તુ દ્રષ્ટિએ પડતી એકસરખી નજરે આપણે તેના તરફ જોઈ રહીએ છીએ તે પ્રમાણે પલંગ ઉપર સુતેલી સ્ત્રી તરફ આ તરણુ એકસરખી દ્રષ્ટિએ જોઈ રહ્યો હતો. લાંબો વખત સુધી આ તરણીને જોઈ રહ્યા છતાં તેને તેથી સંતોષ વળ્યો નહિ. સંતોષ નહિ વળ્યો તેમાં અન્યથા થવા જેવું પણ નહોતું. આ યુવતી પોતાનું સુખ કમળ ઢાંકીને સુતેલી હોવાથી તે તેનાથી જોઈ શકાતું નહોતું. આ તરણીનું સુખ કમળ જોવા માટે તે ધણી ઉત્સુક જણાતો હતો. આવે વખતે ઉંઘમાં પડેલી જોઈ તેને જરા અન્યથા પણ લાગી. તેના મોઢામાંથી અઠસ્માત “દેવી ચમત્કારિકે ઉંઘ” એટલા શબ્દો નિકળી પડ્યા; તો પણ તે ઉંઘમાંથી જાગૃત થઈ નહિ. સાધારણ નિયમ એવો હોય છે કે જે વસ્તુને માટે આપણે વધુ ઉતાવળા થઈએ તે વસ્તુ થવામાં ઢીલ થાય છે. આ તરણીને પણ તેમજ લાગવા માંડ્યું. ખરું પુછો તો આ ખોલીમાં દાખલ થવાને ધણી વખત થયો નહોતો; પરંતુ આ તરણી સાથે જે શબ્દ વાત કરવાને તે એટલો તો ઉત્સુક હતો કે એક એક પળ તેને ધડી સમાન લાગવા માંડી. સભ્યતા, આદર વિગેરે સદગુણ આ તરણીમાં નહિ હોત તો તેણે આવતાં વારજ તેનો હાથ

પકડી તેને ઉઠાડી હોત. પરંતુ સહ્યતા, આદર, વિનય, નમ્રતા, વિગેરે સદ્ગુણ આ તરુણના હૃદય ઉપર સજ્જડ મુદ્રિત થયેલા હોવાથી હાથ આવીને તેને ઉઠાડવાનું તો બાબુએ રહ્યું પણ મોટા અવાજથી ‘વેણી’ એમ હાંક મારવાનું પણ તેનામાં ધૈર્ય નહોતું. પલંગની નજદીકમાં એક પુસ્તકનું કપાટ હતું તેને અઢેલી તે રતબધ ઉભો હતો. તેની દ્રષ્ટિ તો પલંગમાં પડેલી ચંદ્રિકા તરફ એકસરખી હતી. તે તરુણીએ મોઢું લગલગ ઢાંકેલું હતું તો પણ જે બાબુએ આ તરુણ ઉભો હતો તે તરફના મીઁએલા ડોળા અને ગુલાબી ગાલ દેખાતા હતા. આ રમણીના આ રમણીય અવયવો તરફ તરુણની દ્રષ્ટિ પડતી તે તરુણીના ગુલાબી ગાલ ઉપર અશ્રુનાં બે ટીપાં જણાયાં. આ અશ્રુનાં ટીપાં જોતાંજ આ તરુણનો સતેજ ચહેરો શીકકા પડી ગયો. તે ખોતાના મનમાંજ બબ્બડો કે “વેણી કાંઈ પણ શોકવિચારમાં મગ્ન હોવી જોઈએ.” તેણે જરા મોટેથી પણ પ્રેમાળ સ્વરે હાંક મારી—
“વેણી.”

આ શબ્દ સાંભળી વેણી ધણી ચકિત થઈ. તે ઝટલઈ ઉઠીને બેઠી થઈ જુવે છે તો સામે કૃષ્ણરાવ ઉભો હતો. તેને જોતાંજ તે સલજજ અને વિનયભરી પલંગપરથી ઉઠી પલંગની પાસે ઉભી રહી. કૃષ્ણરાવ અંદર આંબેા અને તેને ખમ્મર પડી નહિ તેથી તેને અબ્બયખી લાગી. તોફાનમાં સપડાયાલું ંહાણુ પવન જેમ લઈ જાય છે તે પ્રમાણે વેણી વિચાર તરંગમાં દુર તણાઈ ગઈ હતી. બહાણુ ભટકતું એકાદ બંદરે

આવી લાગે છે અથવા ખડક ઉપર અથડાઈ તુટી જાય છે
 પણ વણી લટકતી લટકતી પોતે જે અંદરથી નિકળી
 હતી તે અંદરે આવી પહોંચી હતી. વિચારલહરીની
 વહન ગતિ એવી હોય છે કે તે મનુષ્યને
 પાછું પુર્વ ઠેકાણે લાવીને મુકે છે. વણી પુર્વ ઠેકાણે આવી
 અને પેલા તરણે “વણી” એમ હાંક મારી, તે બંને એકજ વખતે
 થયું અને તેથી તે ઝટ ઉઠીને બેઠી થઈ. ઉઠતાંની સાથે
 સક્ષજ્જ અને પ્રેમાળ નજરે તે તરણ તરફ જોયું. આટલાથી
 પેલા તરણને ધણી ધન્યતા લાગી. એકમેકના દર્શનથી બંનેને
 આનંદ થયેલો દેખાયો. એટલામાં પેલા તરણની નજર
 પલંગ ઉપર પડેલા પત્ર ઉપર ગઈ. તેના ઉપર “કૃષ્ણરાવ”
 એવું શીરનામું જોઈ તેને વિલક્ષણ જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ.
 વણીના લક્ષમાં તે વાત આવતાં તે તરણની નજર ચુકાવી
 તે પત્ર સંતાડવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેણે પેલો પત્ર
 ઉઘડી પોતાના હુગડામાં સંતાડી દીધો. તે એમ ધારતી હતી
 કે પેલા તરણની નજર તે ઉપર પડી નથી પણ તેની દ્રષ્ટિ
 તો તે તરફ હતી. પણ તે સંબંધી એક શબ્દ નાહ બોલતાં
 તે બોલ્યો—“હું આવીને ક્યારનો ઉભો છું પણ કંઈ દાદજ
 લાગતી નથી.”

વણીને શું બોલવું તે સુજે નહિ. પત્ર કેવી રીતે
 છુપાવેલો તે વિચારમાં તે પડી હતી. તેણે પેલો પત્ર પોતાના
 કપડામાં સંતાડ્યો હતો પણ તેમાંથી તે દેખાતો હતો. તેણે
 હળવેથી તે પત્ર તળાઈ નીચે દાખી દીધો. વણી પત્ર છુપાવવાને

જે ગભરાટમાં પડી હતી તે જોઈ પેલા તરુણી જાણાસા વધુ પ્રદિપ્ત થઈ. તે ઘણી વિસ્મયકતાથી બોલ્યો—“ચલો કોનો પત્ર છે ?”

વેણી તદ્દન ગભરાઈ ગઈ. શું ઉત્તર આપવો તેના મોટા વિચારમાં પડી. વાત ઉઠાવી નાખવાના હેતુથી તે બોલી—“છે, કૃષ્ણરાવ તે પત્ર નથી. તમે આ ખુરસી ઉપર બેસો. અહીંયા આવી તમોને ઘણો વખત ઉભા રહેવું પડ્યું કેમ ?”

વાંચનાર, આ તરુણીનું નામ કૃષ્ણરાવ હતું. પત્રનો વિષય છોડી દઈ વેણીએ ખીજેજ વિષય કાઢ્યો એટલે તેણે પણ તે સંબંધી નહિ પૂછતાં ચાલુ વિષય ઉપર બોલવા માંડ્યું. તે બોલ્યો—“મને અહીંયા ફેટલો વખત ગયો તેની શીકર તને ક્યાં છે ? હું જ દીવાનો છું કે ગાડીમાંથી ઉતર્યો તેવો અહીંયા આવ્યો.”

વેણી મધુર સ્વરે બોલી—“તમને આટલો ગુસ્સો ઉપ જો તેવો મારા તરફથી શું અપરાધ થયો ? જો કંઈ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરો.”

કૃષ્ણરાવ આશ્ચર્ય પામી જરા હસ્યો અને બોલ્યો, “પણ તારા તરફથી મહા અપરાધ થયો હોય તો પણ તારા ઉપર ગુસ્સે થવાનો મને અધિકાર ક્યાં છે ?”

વેણી નીચું જોઈને બોલી—“એમ કેમ કૃષ્ણરાવ ? જેનો અપરાધ થયો હોય તેને સ્વભાવીક ગુસ્સો આવેજ ! મારાથી જો તમારો કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો મારે શું તમારી પાસે ક્ષમા નહીં માંગવી ?”

કૃષ્ણુરાવે હસતા હસતા કહ્યું—“હા, હા, તેમ ખરું. પણ આવા પ્રકારનો અપરાધ આજ સુધી મેં કાંઈ ઠેકાણે જોયો નથી. તેથી તારા હાથથી થયેલા અપરાધની ક્ષમા આપી શકાય કે નહીં તે મને ખબર નથી.”

વેણી ખેદકારક સ્વરે બોલી—“કૃષ્ણુરાવ, આવી રીતે મને શું ચવાડો છો શું કામ ? મારાથી કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો મને જણાવવો કે નહીં ?”

કૃષ્ણુરાવ વેણી તરફ જોઈ બોલ્યો—“વેણી, અપરાધ કાંઈ જેવો લેવો નથી. મહા અપરાધ થયો છે ! તારો ચહેરો હમેશાં પ્રગુલ્લીત હોય તે મને જોતાં જ તે ખીન્ન કરી નાંખ્યો. ગાલ ઉપરનો ગુલાબી રંગ મને જોતાં જ સંતાડી દીધો. તારો સાકર જેવો મધુર સ્વર મને જોતાં જ છુપાવી દઈ આર્ત સ્વરે બોલવાનો આરંભ કર્યો અને હું જલદીથી પાછો જઈ તે માટે ડોળામાંથી ગંગા જમના વહેવા શરૂ કર્યાં. આ એક બે અપરાધ શું ઓછા છે ? કહો તો એથી વધુ ગણાવું ? આ અપરાધ શું નાનાસુના છે ?”

વેણીથી આ શબ્દો સહન થઈ શક્યા નહિ. તે એકદમ ગભરાઈ ગઈ. તેની છાતી ભરાઈ ગઈ. તેના ડોળા પાણીથી ભરાઈ આવ્યા. અને તેના ગુલાબી ગાલ ઉપરથી ખરેખર અશ્રુ ઉતરવા લાગ્યાં. એક દીર્ઘશ્વાસ કાઢી કામળ અને અર્ત સ્વરે તે બોલી—“કૃષ્ણુરાવ, અરે એ મારું નશીબ ! એમાં અપરાધ કેવો અને મહા અપરાધ કેવો ! એ તો દુર્દેવ ! એ કર્મભોગ !! એ સધળો નશીબનો ખેલ !!! તમે આ સંબંધી કાંઈ પણ નહીં પુછો તો સારું !”

વેણી મહા કષ્ટથી બોલતી હતી. તેનો ચહેરો હવે ખરે-ખર તદ્દન નિસ્તેજ દેખાતો હતો. તે વિનીત મસ્તકે સ્તબ્ધ ઉભી રહી હતી. તેણીની આવી સ્થિતિ જોઈ કૃષ્ણરાવને ધણી દલગીરી ઉપજી. તેવું કામળ અંતઃકરણ વિના કારણ દુખવ્યું. તે માટે તેને ઘણો ખેડ થયો. પોતાને હાથે થયેલા પ્રમાદ માટે ક્ષમા માગવાના હેતુથી તે બોલ્યો,

“વેણી, તારું કામળ અંતઃકરણ દુખાવવા માટે મને દલગીરી ઉપજે છે, તારો અપરાધ બતાવવા જતાં મારા હાથે ખરો અપરાધ થયો છે. તે માટે મને ક્ષમા કર. મારા બોલવાનો તને ગુસ્સો લો નથી ઉપજ્યો કેની ?”

વેણી તદ્દન ખીન્ન થઈ ઉભી રહી હતી. પરંતુ કૃષ્ણરાવના આ મોહક બોલવાથી તેની ખીન્નતા નાશ પામી. તે પોતાના ડોળા લુછતી લુછતી કંચિત સ્મીત વદને બોલી—“કૃષ્ણરાવ, તમે લગતુંજ બોલો છો, તમે કાંઈ બોલો તેનો મને જરા પણ ગુસ્સો આવશે નહિ.—”

કૃષ્ણરાવ હસતો હસતો બોલ્યો.—“હા, તે પણ ખરું છે. મારા બોલવાથી ગુસ્સો ઉપજે તેવું કઠોર અંતઃકરણ મધ્યરે તને આપ્યું નથી.”

વેણી જરા શરમાઈને બોલી—“માણસની દૃઢ સ્વત્તા કરવી એ ટેવ કાંઈ સારી નહીં.”

કૃષ્ણરાવ તેના જવાબમાં કાંઈ પણ નહિ બોલતાં લાંબો વખત સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો. તેના મનમાં તે આવ્યો ત્યારથી પેલા પત્રનો વિષય સ્મી રહ્યો હતો. તેથી તેણે ચાલુ વિષય છોડી દઇ પત્રનો વિષય કાઢ્યો. તે બોલ્યો:- “હીક, પણ પત્ર ક્યાં છે?”

પત્રની વાત નીકળતાં વેણીની સ્થિતિ પાછી ચમત્કારિક થઇ. તે મુઠની જેમ સ્તબ્ધ બની રહી. કૃષ્ણરાવને શું જવાબ આપવો તે તેને મજબૂત નહોતું. કાંઈ પણ જવાબ આપી વખત સંભાળી લેવાના ધરાદાથી તે બોલી-“કેવો પત્ર ! ક્યાં હતો તે?”

કૃષ્ણરાવે જવાબ આપ્યો-“તે જ્યારે સંતાડ્યો છે ત્યારે તે ક્યાં છે તે કેમ કહી શકાય?”

વેણીએ તકરાર કરતી હોય તેમ જવાબ આપ્યો-“પણ પત્ર જ્યારે અહીંયા પીસકુલ હતો નહિ તો તે છુપાવેલા કેવી રીતે કહેવાય?”

કૃષ્ણરાવે જરા હિમ્મતથી જવાબ આપ્યો-“મારે નિષ્કારણ બોલું બોલી શું કામ છે? હું અહીં આવ્યો ત્યારે તે પત્ર મેં જોયો હતો અને હજી તે આ બોલીની બહાર ગયો નથી એમ હું ખાત્રીથી કહું છું.”

વેણીએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો. “તમને પત્રનો ભાસ થયો હશે!”

“હજી એટલા મારી આંખે અધારા આવ્યાં નથી. જો પત્ર શોધીશ તો આટલામાંજ કાંઈ મળી આવશે.”

પોતાનો છુપાવેલો પત્ર મળશે નહિ એવા ભરોસાથી વણી બોલી-“કૃષ્ણુરાવ, તે પત્ર મળવાનો જો સંભવ હોય તો તે શોધી કાઢવાને તમને કાઢની સનાઇ નથી.”

કૃષ્ણુરાવે કહ્યું:-“મને ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢવાની પરવાનગી છે કે ?”

વણી ફરી ઘોઠાળામાં પડી. તેને લાગ્યું કે કૃષ્ણુરાવ ખરેખર શોધશે તો પત્ર મળી આવશે, તેથી તે બોલી-“પણુ કૃષ્ણુરાવ, એવો કાઢનો પત્ર જોઈને તમને શું કામ છે ? લોકોના પત્ર જોવા નહિ જોઈએ.”

કૃષ્ણુરાવ તરતજ બોલી ઉઠ્યો-“છી, મારે ખીજનો પત્ર શું કામ જોવો જોઈએ ? તે પત્ર મારો પોતાનો હતો તેથી આટલી કાળજીથી તેની તપાસ કરું છું.”

વણીએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું-“તે પત્ર તમારો હતો એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો ?”

કૃષ્ણુરાવે કહ્યું-“તે પત્ર ઉપર ‘કૃષ્ણુરાવ’ એમ લખ્યું હતું એ ઉપરથી.”

માથુસ હારી જતાં જેમ શરમાઇ જાય છે તેમ વણી તદ્દન શરમાઇ ગઇ. તે નિરૂત્તર બની જઇ સ્તબ્ધ બની રહી હતી. તેના ઉત્તરની રાહ ન જોતાં કૃષ્ણુરાવ બોલી ઉઠ્યો-“મારો પત્ર મને આપતાં આટલો ગભરાટ કેમ ?”

વણી અસ્પષ્ટ પણે મધુર સ્વરે બોલી-“કૃષ્ણુરાવ, તે પત્ર વગર તમારું એટલું શું અટકી રહ્યું છે ? જો તે પત્ર તમારો હશે તો તે તમને મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ. ફેકટની ઉતાવળ શા માટે કરો છો ?”

“આટલો વખત તો પત્ર નહોતો; પછી ‘તમારો છે એમ શા ઉપરથી કહ્યો છો?’, અને હવે કહ્યું છે કે તમારો હશે તો તમને મળશે. આ ત્રણ વાત તેં જણાવી તેમાં મારે કંઈ ખરી માનવી? ચલ, હવે તો પત્ર આપી દે.”

વેણી ભારે ગભરાટમાં પડી, પણ બોલી—“પણ તે હાલમાં આપવાને કંઈ પ્રયાજન નથી.”

પત્ર આપવામાં વેણી તરફથી જે અડચણો ધેવામાં આવી તેથી કૃષ્ણરાવને પત્ર માટે ભારે ચટપટી લાગી હતી. કંઈ પણ યુક્તિ કરી પત્ર લીધા વગર જવું નહિ એવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે કહ્યું—“જો હાલમાં પત્ર આપવા નહિ હોય તો વાંચી સંભળાવ એટલે થયું.”

શું કરવું તે વેણીને સુજે નહિ. તેણે જે પત્ર લખ્યો હતો તે કૃષ્ણરાવના હાથમાં આપવાની હિમ્મત ચાલતી ન હોતી. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના દેખતાં કૃષ્ણરાવે તે પત્ર વાંચવો નહીં એવી તેની ઇચ્છા હતી, એટલા માટે તે પત્ર આપવાની તે ટાળાટાળી કરતી હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે પત્ર લખતી વખતે તેના જે વિચાર હતા તે કૃષ્ણરાવને જોતાંજ બદલાઈ ગયા હોય. અથવા એકાદ મનોવ્યથા ઉત્પન્ન કરનારી ખીના જેટલી મોડી ખખર પડે તેટલી સારી એવા હેતુથી તે કૃષ્ણરાવને પત્ર હાથમાં આપવામાં ઢીલ કરતી હતી અથવા તો તે પત્ર હવે ફાડી નાખવાનો તેણે વિચાર કર્યો હશે, પણ આ તરફ કૃષ્ણરાવ તે પત્ર જોવા માટે અતિ ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો. પત્ર મેળવવામાં જેમ જેમ ઢીલ થતી

હતી તેમ તેમ તેની જાણાસા વધતી જતી હતી. પત્રમાં શું હશે ? પત્ર કેમ આપતી નથી ? પત્રમાં શું લખ્યું હશે ? તે કેમ કહેતી નથી ? આવા અનેક પ્રશ્નો તેના મનમાં એકસરખા રમી રહ્યા હતા. કૃષ્ણરાવની આવી સ્થિતિ જોઈ વેણી બોલી—“કૃષ્ણરાવ, તે પત્ર તમારે માટેજ લખ્યો છે; પણ તે તમારા હાથમાં આપતાં મને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે.”

કૃષ્ણરાવે કહ્યું, “ એવું એ પત્રમાં શું જાદુ ભર્યું છે ? તે પત્ર તારું કાળજી એક સરખું ચીરે છે એમ દેખાય છે. પત્રનો વિષય નિકળ્યો ત્યારથી તારા ચહેરા ઉપર ખિન્નતા આવી છે. મને એમ ખાત્રીથી લાગે છે કે એ પત્રમાં કાંઈ પણ અશુભ ખીના હોતી એમ.”

વેણી ખિન્ન સ્વરે બોલી—“એ પત્ર તમને મળનાર છે તો તે વિષે અત્યારથી એટલા તર્કવિતર્ક શા માટે કરો છો ? અને—”

વેણીના મનમાં કાંઈ વધુ બોલવાનું હતું; પણ તેની જાણ જ ઉપડતી નહોતી. સ્ત્રીઓનો પ્રાકૃતિક ધર્મ જે લજ્જા તેને લીધેજ તે પત્ર આપતી નહોતી, એ સિવાય બીજું કાંઈ પણ કારણ નહોતું. પત્ર કેવી રીતે આપવો તેનો ખરેખર તેને વિચાર પડ્યો હતો. કોઈ પણ મનુષ્યની સામે બોલવું ધણી વખત મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ તેજ જો લખી જણાવવું હોય તો વાસ્તવિક લખાણ કરતાં પણ ચાર પાંચ લીટી વધુ લખી નખાય છે. વેણીએ પણ આ પત્રમાં આખું બ્રહ્માંડ ચિત્રી માર્યું હતું પણ પ્રત્યક્ષ કૃષ્ણરાવને જોતાંજ તે લ

ખાણુ કાયમ રાખવું કે નહિ તેનો તેને વિચાર પડ્યો હતો. “અને” એમ કહી તે અટકી પડી એટલે કૃષ્ણરાવે કહ્યું—“વેણી, આ પત્ર આપવામાં તું જેમ ઢીલ કરે છે તેમ એ પત્ર વાંચવાની મારી ઇચ્છા ગ્રાપ્ત થતી જાય છે. મને પત્ર આપ અથવા તેમાં શું લખ્યું છે તે કહે.”

વાત તદન હઠ ઉપર ચઢી તેથી વેણી તદન નિરૂપાય થઈ. તેણે પથારી તળે જે પત્ર સંતાડ્યો હતો તે કાઢી પોતાના હાથમાં પકડ્યો. કૃષ્ણરાવને આપવા માટે પત્ર કાઢ્યો હતો પણ તેને આપવાની હિમ્મત થતી નહોતી. તે પત્ર હાથમાં પકડી ચિંતાતુર બેસી રહી. કૃષ્ણરાવથી તેટલી પણ ઢીલ સહન થઈ શકી નહિ. તે બોલ્યો—“પત્ર આપવો ન હોય તો વાંચી બતાવ.”

વેણીએ જવાબ આપ્યો.—“કૃષ્ણરાવ, આ પત્ર હું આપને આપું છું; પણ મારી રૂબરૂ નહિ વાંચશો તો મારા ઉપર ઉપકાર થશે.”

વેણીએ ધ્રુજતે હાથે કૃષ્ણરાવના હાથમાં પત્ર આપ્યો. હાથમાં પત્ર મળતાં કૃષ્ણરાવને ધીરજ વળી. પત્ર ખિસામાં નાખતાં તે બોલ્યો—“વેણી, તું હવે મને ઘેર જવાની રજા આપ. કારણ કે આ પત્ર ક્યારે વાંચું એમ મને થઈ રહ્યું છે.”

વેણી કાંઈ બોલી નહિ—તેણે ડોકું હલાવી જવાની રજા આપી. કૃષ્ણરાવ ઉઠીને જવા નિકળ્યો ત્યારે વેણી અસ્પષ્ટ અવાજે બોલી—“કૃષ્ણરાવ, આ પત્ર મેં પથ્થર જેવું કઠણ અંતઃકરણ કરી લખ્યો છે.”

કૃષ્ણરાવ જતા જતા વેણી તરફ જોઈ હસતા હસતા
 બોલ્યો—“પણ તારા પથ્થર કરતાં પણ કંઠણ અંતઃકરણને
 માખણ કરતાં વધુ નરમ બનાવવાનું સામર્થ્ય મારામાં છે.”

કૃષ્ણરાવ આટલું બોલી ચાલતો થયો. પોતાની દ્રષ્ટિ
 પહોંચી ત્યાં સુધી વેણી તેને જોઈ રહી હતી. તે દેખાતો
 બંધ પડ્યો એટલે પોતાના ડોળામાં આવેલાં આંસુ લુછતી
 લુછતી તે પોતાના મન સાથે બબડી—“મેં પથ્થર કરતાં પણ
 કંઠણ કરેલું અંતઃકરણ ખરેખર નરમ થતું બય છે. શું
 કૃષ્ણરાવે કહ્યું તે ખરું હશે ? ”

પ્રકરણ બીજું.

પત્ર.

કૃષ્ણરાવનું ઘર વેણીના ઘરથી ઘણું દુર હતું. પત્ર
 વાંચવાની જાણના ઘણી વધેલી હોવાથી તે ઘણી ઝડપથી
 ઘેર જતો હતો. તે પત્ર ક્યારે વાંચું એમ તેને થઈ રહ્યું
 હતું. આ વખતે સૂર્ય અસ્ત થયાને ઘણો વખત થયો હતો.
 આસપાસ અંધારું પથરાઈ રહ્યું હતું; પણ કૃષ્ણરાવનું તે
 તરફ બીલકુલ લક્ષ નહોતું. રાત કેટલી ગંધ, અંધારું કેટલું
 થયું છે, પોતાને કેટલું લાગે જવાનું છે એ કૃષ્ણરાવના
 ધ્યાનમાં બીલકુલ નહોતું. કોકણના ગામડામાં આસપાસ ઝાડો-
 ની ઘટા હોય છે, અને રસ્તા ખાડા ખાખોચીઆવાળા હોય છે.

કૃષ્ણરાવ ઠોકરાતો ઠોકરાતો ચાલ્યો જતો હતો. રસ્તામાં જતા જતાં પશુ ખિસ્સામાં પત્ર છે કે નહિ તેની તે ખાત્રી કરી જતો હતો. તેનું સ્વપ્ન ધ્યાન પત્રમાં જ રોકાઈ ગયું હતું. તેના હૃદયમાં આ વખતે પત્ર શિવાય બીજો વિષય નહોતો. અવન્તીપુર એ ગામ જો શહેર હોત તો કૃષ્ણરાવે તે પત્ર મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસવતી પશુ તે વાંચ્યો હોત, અથવા બીડી પીવાનું વ્યસન હોત તો દિવાલની ધસીધસીને પશુ તે પત્ર વાંચ્યો હોત. આ બંને વસ્તુ નહિ હોવાથી ઘેર જઈ પત્ર વાંચ્યા શિવાય તેનો ઉપાય નહોતો. તેથી ઉતાવળો ઉતાવળો ઘેર ગયો. ધરમાં ગયો કે એકદમ તે ચોતાના ઓરડામાં ગયો. દિવાનખાનામાં પશુ હજી સુધી અંધારું હતું. કૃષ્ણરાવે ખુસ મારી ધાટીને દિવા કરવા કહ્યું. કૃષ્ણરાવ આટલા દિવસ સુખી હતો તેથી તેના ઓરડામાં વસ્તુઓ આડીઅવળી પડી હતી તે બરાબર ગોઠવી, દિવા કરી ધાટી ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણરાવે ખિસ્સામાંથી પત્ર કાઢ્યો અને ટેબલ ઉપર મુકી, પાસે એક આરામ ખુરસી પડી હતી તે ઉપર ફેટલોક વખત વિચાર કરતો પડ્યો. પછી તે પત્ર ફાડવાને માટે તેણે હાથમાં લીધો; પરંતુ તે પત્ર ફાડતાં કૃષ્ણરાવના હાથ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. પત્રમાં જરૂર કંઈ પશુ અશુભ બબર હશે તેથી તે પત્ર વાંચવાથી મન દલ ગીર થશે અને રાત્રે ઉંઘ પશુ નહિ આવે માટે પત્ર સફવારે વાંચવો એવો તેને વિચાર આવ્યો પશુ આ વિચાર લાંબો વખત ટક્યો નહિ. પત્રમાં ગમે તે લખાણ હોય પણ હમણાં વાંચવું એવો નક્કી વિચાર કરી પાકીટ ફાડી તે પત્ર વાંચવો તેણે શરૂ કર્યો.

પત્ર નીચે મુજબ હતો:-

૨૧૦ ૨૧૦ કૃષ્ણરાવ-

“તમને આ પત્રમાં શું લખવું તે મને સુજતું નથી. મારું હૃદય જણાવવા માટે પત્ર લખવા બેઠી; પરંતુ મારી કલમ ચાલતી નથી; પણ મનમાંની વાત મનમાં રાખી મુકવી અશક્ય લાગવાથી આ વાંકાચુકા લખાણથી આટલા દિવસ મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી મનોવ્યથા તમને લખી જણાવવાનું નક્કી કર્યું છે.

તમારા સહવાસમાં આ અલાગણીના દિવસ જાય એમ દેખાતું નથી. તમે અને હું એક ઠેકાણે રહી કાળ નિરગમન કરીએ એવો વખત આવે એમ લાગતું નથી. આ બે પ્રપુત્ર કુસુમની શોભા એક ઠેકાણે રાખી વધારવાની ઇચ્છા ઇશ્વરની જણાતી નથી. બન્નેને સહવાસસુખ મળે એમ જગદીશ્વરના મનમાં લાગતું નથી. સંસારથી મળનારી શાંત એકબીજાને એક બીજાથી મળે એવા ચિન્હો દ્રષ્ટીએ પડતા નથી. તમારી સાથે મારું લગ્ન થાય અને લગ્નનું સુખ બન્નેને પ્રાપ્ત થાય એવો યોગ હવે રહેયો નથી. આ સધળી બિનાતું મુખ્ય કારણ દુષ્ટ સમાજ છે. સમાજના મુખ લોક અને કેટલાકના હાથમાં રહેલી સત્તા એજ કારણરૂપ છે. આપણી સમાજનું સુત્ર ચલાવનારા કેટલાક લોક અતી દુષ્ટ છે. રાજ્ય માર્ગ પર પડેલા કાંટા અને સમાજના આ માણસો તરફથી માણસોને સરખોજ ત્રાસ થવાનો. આ લોકોનો પ્રયત્ન ધણો મજાશુત અને દુષ્ટતા ધણી લયંકર છે, આ લોકોનો ન્યાય ધણો અમતકારીક હોય છે, આ દુષ્ટ લોકોની વિરૂધ્ધ થઈ તમે મારી

સાથે લગ્ન કર્યાં અથવા કરવાની ખટપટ કરી તે તમારા ઉપર સંકટો આવી પડશે. તમે જ્ઞાતિબહાર મુકાશે અને એટલુંજ નહિ પણ સમાજ તમારા તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટીએ જોશે. તમે લગ્નનો પ્રયત્ન કરશો તો તેનું પરિણામ ઘણું અનિષ્ટકારક આવશે એવી મારી ખત્રી થઈ છે. લગ્ન કરવાથી આપણુ બન્નેને સમાજ તરફથી ત્રાસ થશે એટલુંજ નહિ પણ આપણી સતંત્રીને પણ ત્રાસ થવાનો સંભવ છે. આ સમાજના આધાત અને પ્રત્યાધાત સહન કરવાની શક્તી જે આપણા એમાં હોય તો પણ આપણી સતંત્રીમાં તે શક્તી ક્યાંથી આવશે ? આ અને ખીજા અનેક લવિષ્યના સંકટોના વિચાર કરી મેં નકકી કર્યું છે કે આ સંધળા અનર્થનું મુળ જે લગ્ન તેજ કરવા નહિ. લગ્ન કરવાથી મારા કરતા વધુ ત્રાસ આપને થનાર છે અને આપને ત્રાસ ન થાય એવી મારી ખરી મનઃપુર્વક ઇચ્છા હોવાથી આપે મારી સાથે લગ્ન નહિ કરવા એવો વિનંતી કરવાની મને ફરજ પડે છે.

મારા ઉપર આપનો કેટલો બધો રોષ છે. મારાપર આપનો કેટલો બધો પ્રેમ છે, મારે માટે આપ કેટલું બધું અભિમાન રાખો છો એ સંધળું મારા અંતઃકરણમાં હું સારી રીતે સમજું છું. આ બધી વાત કદી પણ લુલી શકાય તેમ નથી, તમારી સરળ અને પ્રેમળ વર્તણૂક એકસરખી મારી દ્રષ્ટી સનમુખ હોવાથી તમારે માટે મને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થાય છે. તમારા કરતાં અધિક પ્રિય ખીજું કંઈ નથી; તમારો અગાધ રોષ, તમારી અપ્રતિમ પ્રીતિ, તમારી અપાર

ઉદારતા, અને સમાન દ્રષ્ટી હું કદી પણ વીસરી શકું તેમ નથી. આપણા બન્નેના અકૃત્રિમ સ્નેહ માટે એકબીજાને કદી પણ સંશય આવવાનો નથી, એવી આપણી બન્નેની વર્તણૂંક હતી; પણ આગળ માટે શું કહું ?

આપણે બન્ને નહાનપણથી એક ઠેકાણે રહેલા, એકજ ઠેકાણે રમેલા, એકજ ઠેકાણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો, એ કાળ કેટલો બધો ગમતનો હતો ! એ નાનપણના સુખી દિવસો કદી દ્રષ્ટી પડવાના નહિ. નાનપણમાં બનેલી વાતો હું ધણી ખરી વીસરી ગઈ છું. તમે પણ આ વાત વીસરી જશો તો ધણું આશંક્ય થશે. વેણી કોઈ દુનિયામાં થઈ નથી એમ માની લેશો તો મારા ઉપર ધણો ઉપકાર થશે. તમે પુર્વે જેવા હતા તેવા હાલમાં છો, પરંતુ પુર્વે જે વેણી હતી તે હવે નથી. મને હવે આ જગતનો અત્યંત કંટાળો આવ્યો છે. પ્રેમ યાને પ્રણયનું સ્વરૂપ હવે મને અત્યંત એસુર દેખાય છે અને આ એકંદર સમાજ વિષયે હું પૂર્ણ ઉદાસીન બની છું. તેમ છતાં મારા હૃદયમાં એક પણ ધ્રુવવાદોગ વસ્તુ હોય તો તે કૃષ્ણરાવ એકજ છે, જો કોઈ આનંદનો વિષય હોય તો તે કૃષ્ણરાવ એકજ છે, અને જો કોઈ વખત સુખ માં જતો હશે તો આજ સુધીના તમારા ચરિત્ર મનનમાં જતો હશે. એમ છતાં પણ મને તમારે માટે ઉદાસીનતા લાગે છે, અને તેનું કારણ સમાજ તરફથી તમોને ત્રાસ ન થાય એજ છે. મેં મારી આયુષ્યની દિશા તદ્દન નક્કી કરી નાંખી છે.

મેં મારો વિચાર દ્રઢ કર્યો છે અને તમે પણ મારી જેમ તમારો વિચાર દ્રઢ કરો.

મેં તમોને દ્રઢ વિચાર કરવા લખ્યું પણ મનમાં દ્રઢતા લાવવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. આ ભમતા મગજને સ્થિર કરવાનું કામ લોકો ઘણું કઠણ સમજે છે. મનુષ્યનું મન ઘણું ચમત્કારીક છે અને ક્યારે ક્યાં ઉડશે તેનો ખીલ કુલ નિયમ નથી. મનની ગાત મર્યાદિત નથી. મનના દોડવાના રસ્તા કેટલા છે તેની આજ સુધી કોઈએ ગણતરી કરી નથી. મારા જેવી અજ્ઞાન છોકરીએ તે વિષે લખવું અશક્ય લાગે છે. તમારા અયાગ બુધ્ધિસામર્થ્ય વિષે મને પુરતી ખાત્રી છે. પત્રમાં જે કાંઈ મેં લખ્યું છે તેનો હેતુ આપ સમજ્યા હશે. મારી ખાત્રી છે કે આપ મારી વિનંતી ઉપરથી આપનું મન કાણુમાં રાખશે. “હું ત્હારે માટે ગમે તે કષ્ટ ભોગવીશ.” એમ નાનપણમાં આપ વારંવાર બોલતા હતા તે ત્હમારું બોલવું ખરેખર અંતઃકરણપુર્વકનું હશે તો આ વખતે આટલું માનસીક કષ્ટ ખાત્રીથી ઉઠાવશે. આ ત્હમારા ઉપકાર માટે હું ત્હમારી મરણ સૂધી આભારી થઈશ. જે વાતથી આપણે બંનેને કષ્ટ થવાનો સંભવ હોય તે ન કરવું તે બંનેને માટે શ્રેય ભર્યું છે. આ બાબદમાં ત્હમારી સમતી મળશે એટલે હું મને પોતાને ધણી ભાગ્યશાળી સમજીશ.

આ દુષ્ટ સમાજ વિષે ત્હમોને બહુ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ મને લાગતું નથી. આ સમાજ સાથે ત્હમને વિરોધ પડે અને ત્હમને ત્રાસ ન પડે તેવી મારી મનઃપુર્વક

ઇચ્છા છે અને લેટલા માટે વેણી કાઢી જન્મી નથી એમ
 માનવાને હું ત્હમને જણાવું છું. અમારા ઉપર આવી પડેલા
 સંકટની ત્હમને ખબર પડી હશે. આ કપટ નાટકનો સુત્ર
 ધાર વિશ્વનાથ જગીરદાર છે. તેણે મને અને મારી માતાને
 જ્ઞાતિબહાર મુક્યા છે. હવેથી બ્રાહ્મણોએ અમારી સાથે
 વ્યવહાર કરવો નહિ એમ તેણે ઠરાવ્યું છે. અમારા ઉપર
 નાના પ્રકારના કુભારો તેણે રચવા માંડ્યા છે. મારી માતા
 અને મારા પિતા એક જ્ઞાતિના નથી એવો પુરાવો તેણે એકઠો
 કરવા માંડ્યો છે. હું સુખપ્રેમમાં ઇચ્છેજી સ્કુલમાં શીખતી
 હતી તે પણ જ્ઞાતિબહાર થવાનું એક કારણ અપાયું છે.
 અમને ગામના કુવામાંથી પાણી ભરવાની મનાઈ કરવામાં
 આવી છે. જગીરદાર વિશ્વનાથે જો કે અમારા ઉપર આટલા
 કુભાર રચ્યા છે તો પણ અમારા પાપ ધોષ નાંખવાનો રસ્તો
 પણ એક તેવણે રાખેલો છે તે માટે ત્હમને અમારા ઉપર
 મોટો ઉપકાર ગણાવો જોઈએ ! જો મારી માતા વિશ્વ-
 નાથના શાળા માધવરાવ સાથે માફ લગ્ન કરે તો અમારા
 સધળાં પાપો ધોવાઈ જાય તેમ છે. પછી જુદું પ્રાયશ્ચિત
 લેવાની જરૂર નથી. વિશ્વનાથની આ રાક્ષસી કૃતિ જોઈ
 તમને તેના તરફ ચુરસો ઉત્પન્ન થશે, પણ મારી એવી ઇચ્છા
 છે કે તેની સાથે બગાડી ત્હમારે સંકટમાં આવી પડવું નહિ.
 વિશ્વનાથનો સ્વભાવ, ત્હમની વર્તણૂક, તેનું એકંદર ચરિત્ર
 એ સધળું તમને ખબર છે. તે ક્યારે શું કરે તેનો કાંઈ
 નિયમ નથી. તે વિધારી સર્પ છે. તેની પુછડી ઉપર પણ
 પગ ન પડે તેની સંભાળ લેવી જોઈએ.

મેં આ જગતમાં સધળી આશા છોડી દીધી છે. ત્હમે મને ધણી વખત કહ્યું છે કે - આ જગત કરતાં નિરાણુ સ્વર્ગ નામનું જગત છે. ત્યાં પક્ષપાત નથી, કપટ નથી, પાપ નથી, દુષ્ટ લોક નથી; ત્યાં હંમેશા સ્નાયુજનોનો સહવાસ થાય છે. અહાહા! કેટલું તે આનંદનું સ્થાન! જગ દીશ્વરની કૃપાથી થોડા દિવસ પછી હું ત્યાં જઈશ. તેજ પ્રમાણે સૃષ્ટીક્રમાનુસાર કેટલેક દિવસે તમે પણ આ જગત માંથી કાળક્રમણુ પૂરો કરી ત્યાં આવશો. આ દેવના સામ્રાજ્યમાં વિશ્વનાથ જેવા દુષ્ટ લોકો સ્વપ્ને પણ ત્યાં આવી શકશે નહિ. ત્યાં આપણે લગ્ન કરી સુખમાં કાળક્રમણુ કરીશું. જે ઇચ્છા આ જગતમાં પૂરી થશે નહિ તે સ્વર્ગમાં પૂરી થશે. આપણી બન્નેની ઇચ્છા ઇશ્વર ખાત્રીથી સ્વર્ગમાં પૂરી કરશે. તે સુખનો સમય આવે ત્યાં સુધી આવીજ રીતે હું અવિવાહીત રહીશ.

ત્હમે મારે માટે કાંઈપણ પ્રયત્ન કરતા નહિ. મારે માટે ત્હમારા મનમાં ખીલકુલ ખેદ કરતા નહિ. હું દુઃખી છું એમ માની ત્હમારા સુખમાં કાંઈ લગ્ન કરતા નહિ. વધુ નહિ પણ મારે માટે તમે દુઃખનો પણ નિશ્વાસ નાખતા નહિ. મારા લખ્યા પ્રમાણે વર્તવાને કબુલ કરશો તો મને ધણું સમાધાન લાગશે. ત્હમને આનંદમાં જોઈ મને પરમાનંદ ઉપજશે.

આ દુષ્ટ સમાજની હાલની મારી સામેની વિરૂધ્ધતા જોઈને મારી એવી ખાત્રી થઈ છે કે મારું લગ્ન તમારી સાથે થાય તો આ સમાજ તરફથી સુખ મળવું શક્ય નથી. આ દુષ્ટ લોકો તરફથી પગલે પગલે ત્હમારા અકલ્યાણના પ્રયત્ન થશે. મને તે ગમતું નથી. આ જગતમાં મને ત્હમારી મંગળ કામના શિવાય બીજી કંઈપણ કામના નથી તે છતાં ત્હમારી સાથે લગ્ન કરવા મને અત્યંત અનુચીત લાગે છે. આપના જેવા સર્વાંગ સુંદર પુરૂષ ઉપરથી પ્રેમદ્રષ્ટી દુર કરવી કઠણ છે; પણ આપના સુખને માટે હું મોટા આનંદથી કરીશ. તેટલા માટે મેં મારું હૃદય વજ સરખું બળવાન, પથ્થર જેવું કઠણ અને પર્વત પ્રમાણે સ્થિર કરેલું છે.

મારે માટે ત્હમે દુઃખી થાઓ એવી મારી બીલકુલ ઇચ્છા નથી. સમાજના આધાત અને પ્રત્યાધાત સોસ્તા સોસ્તા મારા ઉપર હવે મર્મવાળા લાપણોની કંઈ અસર થતી નથી. મને કોઈ કંઈ ખોટું તો તેની મારા ઉપર કંઈ અસર થતી નથી, કારણ કે હું જાણું છું કે હું નિરઅપરાધી, નિષ્કલંક અને નિષ્પાપ છું, તેથી લોકોનો ત્રાસ મને કંઈ કરી શકનાર નથી, પણ મારા માટે તમોને કોઈ કંઈ બોલે, કોઈ ત્રાસ આપે અથવા સંકટમાં નાંખે એટલી હું દુષ્ટ અંતઃકરણની નથી. હું સમાજ તરફથી બહિષ્કૃત થઈ તેની મને ચિંતા નથી પણ આપ જેમ ખરેખર નિર્મળ છો તેમ

આખી સમાજ તમને નિર્મળ કહે તેટલા માટે હું આપની સાથે લગ્ન કરવા માંગતી નથી. આપને કોઈપણ પ્રકારનો ડાઘ નહિ લાગે એજ મારો મુખ્ય પ્રયત્ન છે. લોકોમાં ચાલતી વાતો તમારા કાન ઉપર ગઈ હોય અને તમારું મન પણ મારે માટે બદલાયું હોય તો હું ધણી ખુશી થઈશ.

મારે માટે તદ્દમને જો તિરસ્કાર આવ્યો હોય તો પણ મારી જેમ કુંવારા રહેવાનો વિચાર કરતા નહિ. એકજ કારણ માટે બંનેએ દુઃખી થવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપ લગ્ન કરી સુખ ભોગવો એવી મારી ખરી મનોવાચ્છતા છે. તમે કોઈપણ સારી છોકરી સાથે લગ્ન કરો એવો મારો તમને આગ્રહ છે, કારણ કે આ જગતમાં કાંઈ પણ સુખ સમાધાનની બાબત હોય તો તમને સુખી જોઈ મારે સુખી થવું એજ છે. તમને સુસ્વરૂપ અને શુશિક્ષિત સ્ત્રી મળી એટલે મારે આનંદ ગગનમાં સમાશે નહિ. તમારો બંનેનો સંસાર સુખી જોઈ હું મને ધણી ભાગ્યવાન સમજીશ. તમને સુંદર બાળક આવે એટલે તેને રમાડતાં મને કેટલો આનંદ થશે ! ! તમારી સાથે મારો કાંઈ પણ સંબંધ રહેશે નહિ તો પણ તમારા બચ્ચાને રમાડી હું આનંદ માનીશ. ઇશ્વર તે સુખનો દિવસ જલદી દેખાડો.

આ દુષ્ટ સમાજની હાલની મારી સામેની વિરુદ્ધતા જોઈને મારી એવી ખાત્રી થઈ છે કે મારું લગ્ન તમારી સાથે થાય તો આ સમાજ તરફથી સુખ મળવું શક્ય નથી. આ દુષ્ટ લોકો તરફથી પગલે પગલે ત્હમારા અકટ્યાણના પ્રયત્ન થશે. મને તે ગમતું નથી. આ જગતમાં મને ત્હમારી મંગળ કામના શિવાય બીજી કંઈપણ કામના નથી તે છતાં ત્હમારી સાથે લગ્ન કરવા મને અત્યંત અનુચીત લાગે છે. આપના જેવા સર્વાંગ સુંદર પુરુષ ઉપરથી પ્રેમદ્રષ્ટી દુર કરવી કઠણ છે; પણ આપના સુખને માટે હું મોટા આનંદથી કરીશ. તેટલા માટે મેં મારું હૃદય વજ્ર સરખું બળવાન, પથ્થર જેવું કઠણ અને પર્વત પ્રમાણે સ્થિર કરેલું છે.

મારે માટે ત્હમે દુઃખી થાઓ એવી મારી બીલકુલ ઇચ્છા નથી. સમાજના આઘાત અને પ્રત્યાઘાત સોસ્તા સોસ્તા મારા ઉપર હવે મર્મવાળા લાપણોની કાંઈ અસર થતી નથી. મને કોઈ કાંઈ ઘોરબુ તો તેની મારા ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી, કારણ કે હું જાણું છું કે હું નિરઅપરાધી, નિષ્કલંક અને નિષ્પાપ છું, તેથી લોકોનો ત્રાસ મને કંઈ કરી શકનાર નથી, પણ મારા માટે તમોને કોઈ કાંઈ બોલે, કોઈ ત્રાસ આપે અથવા સંકટમાં નાંખે એટલી હું દુષ્ટ અંતઃકરણની નથી. હું સમાજ તરફથી અહિંસકૃત થઈ તેની મને ચિંતા નથી પણ આપ જેમ ખરેખર નિર્મળ છો તેમ

આખી સમાજ તમોને નિર્મળ કહી તેટલાં માટે હું આપની સાથે લગ્ન કરવા માંગતી નથી. આપને કોઈપણ પ્રકારનો કાંઈ નહિ લાગે એજ મારો મુખ્ય પ્રયત્ન છે. લોકોમાં ચાલતી વાતો તમારા કાન ઉપર ગઈ હોય અને તમારું મન પણ મારે માટે બદલાયું હોય તો હું ધણી ખુશી થઈશ.

મારે માટે તદ્દમોને જો તિરસ્કાર આવ્યો હોય તો પણ મારી જેમ કુંવારા રહેવાનો વિચાર કરતા નહિ. એકજ કારણ માટે બન્નેએ દુઃખી થવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપ લગ્ન કરી સુખ ભોગવો એવી મારી ખરી મનોવાચ્છના છે. તમે કોઈપણ સારી છોકરી સાથે લગ્ન કરો એવો મારો તમને આગ્રહ છે, કારણ કે આ જગતમાં કાંઈ પણ સુખ સમાધાનની બાબત હોય તો તમને સુખી જોઈ મારે સુખી થવું એજ છે. તમને સુસ્વરૂપ અને શુશિક્ષિત સ્ત્રી મળી એટલે મારે! આનંદ ગગનમાં સમાશે નહિ. તમારો બન્નેનો સંસાર સુખી જોઈ હું મને ધણી લાગ્યવાન સમજીશ. તમને સુંદર બાળક આવે એટલે તેને રમાડતાં મને કેટલો આનંદ થશે !! તમારી સાથે મારો કાંઈ પણ સંબંધ રહેશે નહિ તો પણ તમારા બચ્ચાને રમાડી હું આનંદ માનીશ. ઇશ્વર તે સુખનો દિવસ જલદી દેખાડો.

તહમારે માટે માઈં અંતઃકરણ હવે તદન રનેહસુન્ધ થયું છે. તહમારે સાટેના મારા આશલા વિચારો મેં સધળા મારા મનમાથી કાઢી નાંખ્યા છે. જે દ્રષ્ટીએ હું આગળ તહમારી તરફ જોતી હતી તે હવે રહી નથી. હું જે રનેહ આગળ ધરાવતી હતી તે હવે નથી. હું હવે આપને તદન જુદી દ્રષ્ટીએ જોઈશ.

છેવટે આ પત્ર પુરો કરતાં પહેલાં મારે તહમોને ફરી વનંતી એજ કરવાની છે કે આ સમાજની વિરુદ્ધ જતા નહી. વિરુદ્ધ જશો તો તમે ઉપર નાના પ્રકારના સંકટ આવી પડશે. મેં માઈં મન દ્રઢ કરી જે વિચાર કાયમ કર્યો છે તે પ્રમાણે તમે તહમાઈં મન દ્રઢ કરી મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તશો એવી હું આશા રાખું છું.”

લી૦

વેણી.

ઉપલો પત્ર વાંચી કૃષ્ણરાવ આરામ ખુરશી ઉપર હતાશ થઈ પડ્યો.

પણ ઠેકાણે જઈ કાંઈ નોકરી ધંધા કરી એ પૈસા મેળવી
 પોતાના વૃધ્ધ માથાપની સંભાળ આવા વખતમાં નહિ લીધી
 તો પોતામાં અને પશુમાં કાંઈ તફાવત નહિ એમ તેને લાગવા
 માંડ્યું. નોકરી કરવાનો વિચાર કરી માથાપ પાસે બહારગામ
 જવાની તેણે રજા માંગી. એકનો એક પુત્ર આ પ્રમાણે વૃધ્ધા-
 વસ્થામાં પોતાના ડોળાથી દૂર થાય તે તેમને ઘણું કષ્ટમય
 લાગ્યું તોપણ પોતે જે સુશકેલીમાં હતા તે જોઈ છોકરાને
 બહારગામ જવાની રજા આપી. રજા મળતાંજ, ગુજરાતી અને
 કાઠીયાવાડીની જેમ દાક્ષણીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં મુંબઈ
 ઉતરી આવે છે, તેમ રામકૃષ્ણ પણ મુંબઈ ઉતરી આવ્યો.

મુંબઈ જેવું બકાત શહેર, કાંઈની ઓળખાણ નહિ,
 પાસે પૈસા નહિ, વીગેરે અનેક અડચણો તેની નજર સનમુખ
 ખડી થઈ. તેની પરવા નહિ કરતાં તે મુંબઈ આવી દરરોજ
 ઓશીસે ઓશીસ ભટકી નોકરી મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.
 સારે નશીબે એક વિમા કંપનીની ઓશીસમાં લાગ
 મળી ગયો એટલે તેને પંદર રૂપીયાના પગારની નોકરી
 મળી. મુંબઈ જેવા શહેરમાં પંદર રૂપીયાની નોકરી માટે
 સહવારને સાંજ બહારકાટથી કાટ ટાંટીયા ધસડતા સેંકડો
 જીવાનો જોવામાં આવે છે. મુંબઈમાં ધનના કુંગરો છે તેજઈને
 હુંટી આવીએ એવી આશાએ મુંબઈ ઉતરી આવેલા સેંકડો
 જીવાનો ગાંઠે બાંધી આવેલી નાની પુંછ પણ ગુમાવી દેશ
 તરફ પાછા ફરે છે અને તેમાં વળી કેટલાક તો ખીચારાઓ
 સારી કેળવણી લીધેલા હોય છે. મુંબઈ-મોહમયી નગર

પાકતું નથી. ખેતી પુષ્કળ હતી એમ પણ નહોતું. ત્રણ નાના જમીનના ટુકડા હતા. તે ઉપર રામકૃષ્ણનો પિતા ગમે તેમ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. પણ તે વૃધ્ધ થયા પછી આગળની માફક તેનાથી કામ થતું નહોતું અને તેથી આ કુટુંબને ભુખે મરવાનો વખત આવવા લાગ્યો.

કુટુંબમાં ધણા માણસો નહોતાં. એક રામકૃષ્ણ, બીજા તેના વૃધ્ધ બાપ અને ત્રીજા તેની વૃધ્ધ માતા હતાં. એટલા ફક્ત ત્રણજ માણસો હતાં. રામકૃષ્ણની પહેલાં તેની માતાને કેટલીક સંતતી થઇ હતી; પણ તે સંધર્જા બાળકો નાની ઉમરમાં મરણ પામ્યાં હતાં. ઘડપણમાં જન્મેલો રામકૃષ્ણ એક પુરો હૈયાત રહ્યો હતો. તેના માબાપ તેના ઉપર પુષ્કળ પ્રીતિ ધરાવતા હતા અને પોતે ગરીબ છતાં પોતાના બાળકના લાડ કોડ પુરા કરવાને પોતાથી બંનતો પ્રયત્ન કરતા હતા આ નાના ગામડામાં રામકૃષ્ણને જે શિક્ષણ મળી શકે તે આપવામાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મણ હોવાથી સંધ્યા, પુજા, વૈશ્વદેવ, રૂદ્રી વીગેરે પણ શીખવવામાં આવ્યું હતું. રામકૃષ્ણ નાનપણથી ચાલાક, કાર્યદક્ષ અને દીલદાર સ્વભાવનો હતો. રામકૃષ્ણને કોઇ પણ મોટા શહેરમાં રાખી ભણાવ્યાસ કરાવવો એવી તેમના વડીલની ઇચ્છા હતી; પણ ગરીબાઇને લીધે તે પાર પડી નહિ. તે સત્તર અઠાર વર્ષનો થતાં તો તેનો બાપ તદ્દન અટકી ગયો. ઉપજીવીકાનું સાધન ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે હતું તેથી કુટુંબનું પોશણ મહા મુશ્કેલીએ થવા લાગ્યું. રામકૃષ્ણથી તે જોઇ શકાતું નહોતું. કોઇ

સારું કમાવવા લાગ્યો અને સુખના દહાડા આપ્યા તે જોવાને રામકૃષ્ણનો આપ લાંબુ જીવ્યો નહિ. રામકૃષ્ણના પિતાની તખ્ત-યત કેટલાક દિવસથી બગડતી ચાલી હતી અને એક દિવસ સુંબઘમાં તાર આપ્યો કે તેઓ અવન્તીપુરમાં ગુજરી ગયા હતા. રામકૃષ્ણે તરતજ પોતાના ઉપર જે દુઃખ આવી પડ્યું તે વિષે પોતાના સાહેબને ખબર આપી. સાહેબ ધણો ભલો હતો અને તેણે રામકૃષ્ણ તરફ દીલસોજી બતાવી તેના દુઃખમાં ભાગ લીધો અને તેને પોતાના પિતાની ક્રિયા ઉપર જવાને રજા આપી. રામકૃષ્ણ પોતાના પિતાની ક્રિયા માટે અવન્તીપુર આપ્યો અને પોતાની નાણા સંબંધી સ્થિતિ સુધરેલી હોવાથી તેની વૃદ્ધ માતૃશ્રીની પ્રવ્રજા ગુજળ અર્ચ કર્યો. તેની માતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં આવેલું વધવ્ય તેનાંથી સદન થઈ શક્યું નહિ અને તે પણ એક માસમાં આ દુનયા તજી ગઈ. માતા અને પિતા એકજ સાસની મુદતમાં ગુજરી જવાથી રામકૃષ્ણની દલગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. આ દુનિયામાં તેનું અંગત પ્રેમનું મનુષ્ય કોઈ રહ્યું નહિ તેથી તેને ધણો ખેદ થયો. ઇશ્વરી સુત્ર પ્રમાણે દુનિયામાં સદગ્ના ખીના બનતી હોવાથી મનુષ્ય લાચાર છે એમ માની તે થોડો વખત રહી સુંબઘ આવી નોકરી ઉપર દાખલ થયો.

રામકૃષ્ણ જે વીમા કંપનીની ઓફીસમાં હતો તે ઓફીસમાં તેને હવે વધીને ૫૦ રૂપીઆ પગાર મળતો હતો. તેજ ઓફીસમાં હરીશંકર નામનો ખીન્ન બ્રાહ્મણ ૩. ૧૦૦ ના પગાર ઉપર નોકરી હતો.

કહવાય છે. જેઓએ તેને જોઈ નથી તેઓને તેનો મોહ એટલો મોટો હોય છે કે મુંબઈના વસનારાઓ માટે તેઓ કાંઈ હવાઈ કિલ્લા બાંધી સ્વર્ગમાં વસનારાજ માને છે પણ જ્યારે મુંબઈમાં આવી વસે છે કે મુંબઈ નગરી મોહમયી છે કે નર્કપુરી છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આવા સંજોગો વચ્ચે ૧૫ રૂપિયાની નોકરી પણ રામકૃષ્ણને મળી ગઈ. તેને એક વિમા કંપનીમાં નોકરી મળી હતી. જેનો સાહેબ તાજે વિલાયતથી આવેલો હતો અને કેટલાક એંગ્લો-ઇન્ડિયનો દેશીઓ સામે જે સુગ ધરાવે છે તેવી સુગ તે ધરાવતો નહતો.

રામકૃષ્ણનું ઇંગ્રેજી જ્ઞાન ધણું થોડું હતું તેથી સાહેબે તેને જણાવ્યું કે તું ઇંગ્રેજી જ્ઞાન વધુ મેળવીશ તો આશીસમાં હું તને ઉચ્ચા જોધા ઉપર ચઢાવીશ. પોતાની ગરીબાઈ વિષે રામકૃષ્ણે સાહેબને જણાવ્યું અને તે સલા ટોપીવાળાએ અઠવાડિયામાં થોડા કલાક પોતાને બેઠેલા આવે તો ઇંગ્રેજી શીખવવાને કયુલ કયુલ અને તેના બદલામાં આ દેશની ભાષાના થોડાક શબ્દોનું જ્ઞાન તેણે રામકૃષ્ણ પાસે મેળવવા માંડ્યું. થોડા વખતમાં રામકૃષ્ણે ઇંગ્રેજી જ્ઞાન સારું સ્પષ્ટ કર્યું; અને સાહેબે તેનો પગાર પણ ધીમે ધીમે સારો વધાર્યો. રામકૃષ્ણે આ સહજી બદલ પોતાના વૃદ્ધ માબાપને સુખી કરવા માટે ઉઠાવી હતી. તેઓ કાંઈપણ રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં હરકત ન ભોગવે તે માટે રાત દિવસ મહેનત કરી મુંબઈમાં કરકસરથી કાંઈ બચે તે પોતાના માબાપ ઉપર ચોકસીથી હતો. પણ હમેશા ગરીબતા નશીબ ગરીબ હોય છે. છોકરો આ પ્રમાણે

આવ્યો હતો અને રામકૃષ્ણને ત્યાં રહેતો હતો. રામ કૃષ્ણની પુત્રી વેણી અને કૃષ્ણરાવની ઉમ્મરમાં ઝાઝો ફરક નહોતો. કૃષ્ણરાવ જ્યારે ધંત્રેજી લખતો હતો ત્યારે વેણીનો અભ્યાસ શરૂ થયો હતો. વેણીને શીખવવામાં કૃષ્ણરાવ ઘણી કાળજી લેતો હતો.

વેણી એમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેના લગ્નની ચિંતા રામકૃષ્ણને થવા લાગી. રામકૃષ્ણે તે બાબત કૃષ્ણરાવના પિતા ગોવીંદરાવ આગળ કાઢી અને કૃષ્ણરાવ સાથે તેના લગ્ન કરવાની માગણી કરી. ગોવીંદરાવે તે વિચાર પસંદ કર્યા પછી આટલી નાની ઉમરમાં લગ્ન કરવાની તેઓ વિરૂધ્ધ હતા; તેઓએ જણાવ્યું કે બીજા અજ્ઞાન પુરૂષો પોતાની છોકરીના લગ્ન મોટી ઉમરે કરતા નથી તેમ શું આપણે પણ કરવું? આપણા વીચારો સુધરેલા છે અને આપણે જ જ્યારે આવું પગલું લરીએ ત્યારે બીજાઓ આપણે માટે શું ધારે? આજે કૃષ્ણરાવના લગ્ન કર્યાં અને કાલે કાંઈ થયું તો તમે પોતે શું કહેશો?"

રામકૃષ્ણે જણાવ્યું કે “તે પ્રશ્નરાશીન છે. મોટી ઉમરમાં લગ્ન કરવાથી શું કળ નથી થતી?”

ગોવીંદરાવ-આવી મોટી ઉમરે લગ્ન કરવાથી છોકરીને એકાદ બાળક થયું હોય તો તેને વૈધવ્ય પાળવામાં ધીરજ મળે છે.

અને બાલક હતા. તેથી એકબીજાના વધુ ધાડા સંબંધમાં આવ્યા. હરીશંકરની ઉંમર મોટી હતી. હરીશંકરની એક અગીયાર વર્ષની છોકરી હતી. હરીશંકરે જોયું કે આ વરતરીકે કામ લાગશે એમ જાણી તેના તરફ વધુ પ્રેમ બતાવવા લાગ્યો અને કેટલાક વખત પછી રામકૃષ્ણ સાથે લગ્ન સંબંધી વાત કાઢી. મુંબઈમાં જ રામકૃષ્ણના લગ્ન થયા. હરીશંકરને આ છોકરી શીવાય બીજી કંઈ સંતતી નહોતી. રામકૃષ્ણની પત્નીનું નામ ઇંદીરા હતું. રામકૃષ્ણને પોતે એકલો પડી ગયો હતો તે વખતમાં આ સાસરાનો નવો સંબંધ બંધાયો તેથી સ્વભાવીકે આનંદ થયો. રામકૃષ્ણ પણ ધીમે ધીમે પગારમાં વધતો જતો હતો. થોડા વરસ રહી રામકૃષ્ણને ત્યાં એક કન્યા રત્નનો પ્રસવ થયો તે આપણી વાર્તાની નાયક વેણી હતી.

રામકૃષ્ણ જે કંપનીમાં નોકર હતો તેજ કંપનીમાં ગોવીંદરાવ નામે એક જુના નોકર કલાક હતા. વધતા વધતા તે કંપનીમાં મદદનીશ મેનેજરના આધ્યા ઉપર પહોંચ્યા હતા. વૃધ્ધાવસ્થા થવાથી તેઓ નોકરી છોડી હવે રામકૃષ્ણની સલાહ ઉપરથી અવન્તીપુરના ગામડામાં જઈ વસ્યા હતા. રામકૃષ્ણ, પોતાની સ્ત્રી, પુત્રી વેણી અને તે પછી જન્મેલ પુત્રને અવન્તીપુરમાં વરસમાં કેટલાક મહિના મોકલી આપતો હતો. ગોવીંદરાવને એક પુત્ર હતો તેનું નામ કૃષ્ણરાવ હતું. આ બે કુટુંબ વચ્ચે લાંબા વખતથી ધાડી મિત્રતા બંધાઈ હતી. કૃષ્ણરાવ મોટો થયો ત્યારે મુંબઈ અભ્યાસ કરવા

પ્રકરણ ચોથું.

—:૦:—

સત્તા.

સત્તા એ આ જગતમાં અજબ વસ્તુ છે. જ્યતમાં સધળા અનર્થનું મુળ સત્તા છે. જગતમાં કેટલાક મોટા ફેરફાર સત્તાને લીધેજ થયલા જેવામાં આવે છે. સત્તામાં જે સામર્થ્ય છે તે બીજા કશામાં નથી. સ-તા એ દેવતા છે. સ-તા જેના હાથમાં છે તેને દુનિયામાં સધળા પદાર્થો તુચ્છવત્ જણાય છે. પાપ-પુણ્યની તેને કાંઈપણ બીક રહેતી નથી. ન્યાયની બીક તેને જણાતી નથી તેમ દીકનિંદાની પણ તે પરવા કરતો નથી. પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી એજ તેનો સદાનો પ્રયત્ન હોય છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે ગમે તેવા ભયંકર કૃત્ય કરવા સત્તાવાન મનુષ્ય આધું પાછું જોતો નથી. ખુન, રક્તપાત, વિષપ્રયોગ, ચોરી, જુલમ ગમે તે કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવે છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠાના મદમાં તેની દ્રષ્ટીજ ફરી ગયલી હોય છે. બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થયલી હોય છે, નીતી નષ્ટ થયલી હોય છે. પ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે તે હજારો શું બલકે લાખો રૂપિયા ખર્ચી નાખે છે.

રામકૃષ્ણ-તમારી દલીલ વાજબી છે પણ છોકરી મોટી કરવાથી આસપાસના લોકો દુ'ખી ખાય છે તેનું કેમ ?

ગોવીંદરાવ-લોકોને આપણે શું કરવા છે ? આપણે આપણા છોકરા છોકરીનું કંદ્યાણુ ધરૂં જોઈ આપણી ફરજ છે અને મારી તો એ સલાહ છે કે છોકરા છોકરીનાં સગપણ કદાચ વહેલાં કરવાં પણ લગ્ન તો મોટી ઉંમરે કરવાં.

આ પ્રમાણે એ જણા વચ્ચે સગપણ નક્કી થયાં પણ લગ્ન સુલતવી રાખવામાં આવ્યાં. કૃષ્ણરાવ અને વેણીનો અભ્યાસ ઝપાટાખંધ આગળ વધતો હતો. તેઓ બંને સમજણી થયાં હતાં અને ભવિષ્યમાં તેઓ લગ્નના શકિતી જોડાવાનાં છે એમ તેઓના જાણવામાં આવ્યા પછી તેઓ અરસપરસ જોકબીજના સમાગમમાં આવ્યા છતાં આગળ જે છુટથી વાતચીત કરતાં હતાં તે કરી શકતાં નહોતાં. અલખત આ બંને કુટુંબ વચ્ચે વર્ષોથી જે ધાડો સંભળ્યો હતો તેને લીધે તેઓને અરસપરસના સમાગમમાં અવારનવાર આવવું પડતું હતું.

પ્રકરણ ચોથું.

—:૦:—

સત્તા.

સત્તા એ આ જગતમાં અજળ વસ્તુ છે. જ્યતમાં સધળા અનર્થનું મુળ સત્તા છે. જગતમાં કેટલાક મોટા ફેરફાર સત્તાને લીધેજ થયલા જોવામાં આવે છે. સત્તામાં જે સામર્થ્ય છે તે ખીજ કશામાં નથી. સ-તા એ દેવતા છે. સ-તા જેના હાથમાં છે તેને દુનિયામાં સધળા પદાર્થો તુચ્છવત્ જણાય છે. પાપ-પુણ્યની તેને કાંઈપણ ખીક રહેતી નથી. ન્યાયની ખીક તેને જણાતી નથી તેમ લોકનિંદાની પણ તે પરવા કરતો નથી. પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી એજ તેનો સદાનો પ્રયત્ન હોય છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે ગમે તેવાં ભયંકર કૃત્ય કરવા સત્તાવાન મનુષ્ય આધુ' પાધુ' જોતો નથી. ખુન, રક્તપાત, વિષપ્રયોગ, ચોરી, જીલ્લમ ગમે તે કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવે છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠાના મદમાં તેની દ્રષ્ટીજ ફરી ગયલી હોય છે. બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થયલી હોય છે, નીતી નષ્ટ થયલી હોય છે. પ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે તે હજારો શું બલકે લાખો રૂપિયા ખર્ચી નાખે છે.

આપણી વાર્તાનું ક્ષેત્ર કોકણમાં આવેલું અવન્તીપુર ગામનું છે. હિંદુસ્તાનનો નકશો હાથમાં લઈ તમે અવન્તીપુર ગામ શોધવા બેસશો તો તે તમોને જડશે નહિ, કારણકે ગામનું નામ કદપના શક્તીનું ફળ છે; પણ વાર્તાના પાત્રો વિગેરે માટે એટલુંજ જણાવીશું કે ગામનું નામ ફેરવ્યું છે તેમ વાર્તાના પાત્રોના નામોમાં ઝાઝો ફેરફાર કર્યો નથી. ઉપર સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા એ શબ્દોના સંબંધમાં જે વિવેચન કયું તે સંબંધી આ પ્રકરણમાં કેટલીક હકીકત વાંચકો સનમુખ રજૂ કરવામાં આવનાર છે.

અવન્તિપુર ગામ જાગીરી ગામ છે. મરાઠા રાજ્યના ઉદય વખતે બ્રાહ્મણો જે રાજ્યસત્તા પામ્યા હતા તેમાં આ ગામ પણ એક બ્રાહ્મણને તેના રાજ્ય પ્રપંચના બદલામાં મળ્યું હતું અને હજુ પણ તેના વંશજોના કબજામાં હતું. વિશ્વનાથ જાગીરદાર એક સ્વતંત્ર સંસ્થાનીક જેવા હતા. બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ પછી આવા નાના જાગીરદારોની સંધળી સત્તા છીનવી લેવામાં આવી હતી; પણ વિશ્વનાથના બાપદાદાઓ પોતાની આગલી સત્તા કેટલેક અંશે સાચવી રહ્યા હતા તેથી બેકુતો પાસે મહેસુલ વસૂલ કરવાની સત્તા પણ તેઓનાજ હાથમાં હતી. વિશ્વનાથ જાગીરદારે પોતાની આ સત્તાનો જરૂરિયાત કરી જમીનની મહેસુલ હદ બાહર વધારી દીધી હતી અને આસપાસના બ્રિટિશ મુલક કરતાં જ્યારે મહેસુલના દર વધી ગયા અને બેકુતો જમીન છોડી ચાલ્યાં જવા માંડ્યા ત્યારેજ તેણે જમીનની મહેસુલ બ્રિટિશ

મુલક જેટલી રાખી. સરકારે અધુરામાં પુરું વિશ્વનાથને ઓનરરી
મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા આપી હતી જેથી રાવસાહેબ વિશ્વનાથ
પોતાના તાબાના માણસો ઉપર અનેક પ્રકારનો જુલમ ગુન્-
રવામાં કદી પાછી પાની કરતા નહોતા.

ગામના લોકો તેનાથી થરથર ધ્રુજતા હતા. તેનો શબ્દ
કોઈપણ ઉઠાપી શકતો નહોતો, તેની વિરૂધ્ધ એક ઉચ્ચાર
કાઢવાની કોઈની છાતી નહોતી. વિશ્વનાથ જગીરદાર શરીરે
ભરેલા હતા અને તેનો ચહેરો કાળો હતો. તેના ડોળા ધણા-
ખરા લાલ રહેતા હતા, જો કે તેનું કારણ જણાતું નહોતું.
રોજ સવારના ઉઠી સ્નાન સંધ્યા કરી તે ગામની બહાર
મહાદેવના દેવળમાં જઈ દર્શન કરતા હતા. તેમના હાથથી
જે અનેક પાપો થતા હતા તેના ક્ષાલનાર્થે તેઓ સમજતા
કે તેઓ મહાદેવજી પાસે જઈ માફી માંગે છે તેથી ભોળા
મહાદેવજી પ્રસન્ન થઈ તેને સધળું પાપ માફ કરતા હતા. આ
દહેરામાં શોભા કરવા, તથા દરરોજ પુલ ચઢાવવા વિગેરેનો
સ્વધર્મો અર્થ પોતાના પદરથી કરતા હતા. વિશ્વનાથ જગીર-
દારના ઘરમાં તેમની સ્ત્રી રાધાબાઈ, તેમનો પુત્ર ગણપતરાવ,
ગણપતરાવની સ્ત્રી ચમુના, અને જગીરદારનો સ્વાળો માધવ-
રાવ એટલાં હતાં. આ સઘળા કુટુંબના માણસોના સ્વભાવથી
આપણે આગળ જતાં માહિત થઈશું.

જગીરદારના સાળા માધવરાવની સ્થિતી આગળ ગરીબ હતી. તેમના કુટુંબ સંબંધી લોકમત ધણું હલકું હતું. જગીરદાર ખીજી વખત રંડાયા ત્યારે રાધાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યાં ત્યારથી માધવરાવનું કુટુંબ જાણીતું ચંદ્ર પડ્યું હતું અને આ લગ્ન પછી પોતાની જાહેનની સાથેજ આ સાળા પણ બંનેવીને ત્યાં આવી રહ્યા હતા.

માધવરાવનું વણું કાલસા કરતાં સતેજ હતું. દાંત પીળા અને છુટા છુટા હતા. કેટલાક દાંત હોઠની બહાર આવ્યા હતા; પણ નીચલા હોઠ જડો હોવાથી તે ખામી ઝાઝી જણાતી નહોતી. આ જગીરદારના સાળાને અભ્યાસ કેટલો હતો તે અમે કહી શકતા નથી; પણ ગામના લોકો તેને અક્ષર શત્રુ કહેતા હતા. ગામના લોકો જગીરદાર વિશ્વનાથની જેમ તેમના સાળાને પણ માન આપતા હતા. ગામના લોક ખીયારા શું કરે? સત્તા આગળ શાણપત કાંઈ ચાલે છે ?

રામકૃષ્ણ એક દિવસ અવન્ટીપુર આવ્યા હતા તે દિવસે સવારે જગીરદાર વિશ્વનાથ પોતે ઉઠીને રામકૃષ્ણને ત્યાં આવ્યા. ગામના જગીરદાર જેવા મોટા પુરુષ પોતાને ત્યાં આવ્યા તે જોઈ રામકૃષ્ણે તેમને સારો આવકાર આપ્યો અને પોતાના ધરમાં લાવી ઉંચી બેઠક ઉપર બેસાડ્યા.

રામકૃષ્ણ પોતાના ધર્મા પાન તંબાકુ વિગેરે રાખતો નહોતો. આસપાસથી મંગાવી તે જગીરદાર સાહેબની સેવામાં રળુ કર્યું અને તેમના જેવા મોટા પુરૂષ ચહા તો પીતા હશે એમ માની ચહા તૈયાર કરાવી તેમની સેવામાં એક પ્યાલો લાવી મુક્યો. જગીરદારે તો ચહા જોઈ તિરસ્કારપૂર્વક ચહેરો કરી કહ્યું—“આ ચહાબહા કાંઈ નહિ જોઈએ. તમે મુખ્યમંત્રીએ ચહાના ભક્ત, અમે તો ચહા તરફ તિરસ્કાર ધરાવીએ છીએ.” આ આર્યાવર્તમાં ચહાયેજ બ્રહ્માચાર ફેલાવ્યો છે.”

રામકૃષ્ણ બિચારો કાંઈ બોલ્યો નહિ. તરતજ ચહાનો પ્યાલો લઈ લીધો. તેણે જગીરદારને પાનસોપારી આપ્યાં. પાન તંબાકુનો કુચો મોંમાં ધાલ્યા પછી જગીરદારે થોડા ધણા ગપ્પા માર્યા. રામકૃષ્ણ સારી સ્થિતિમાં આવ્યો તે માટે પોતાની ખુશાલી જાહેર કરી અને કેટલીક ખીજ વાતચીત કરી જગીરદારે કહ્યું—“મને તમારી પુત્રી વેણીનો જન્મ-માક્ષર જોઈએ છીએ. તમારા અને મારા કુટુંબ વચ્ચે આગળ જે સારો સંબંધ હતો તે જોઈ મેં વેણી માટે એક સારો વર શોધી કાઢ્યો છે.”

જગીરદાર સાહેબ પોતે ઉઠીને શા માટે આવ્યા હતા તે અત્યાર સુધી રામકૃષ્ણના ધ્યાનમાં ઉતરતું નહોતું. તેમની પધરામણીતું કારણ હવેજ સમજાયું.

રાવ સાહેબે કરેલી માંગણીથી તે વિચારમાં પડી ગયો. રાવસાહેબના સ્વભાવથી તેઓ સારી રીતે માહિતગાર હતા. એક વખત તે ખીજયા તો નુકશાન પહોંચાડવાને કદી પાછી

પાની કરે તેવા નહોતા. ગામમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા એવી હતી કે કોઈ પણ માણસ તેમની વિરૂધ્ધમાં ઉભો રહેવાની હિમ્મત કરી શકે નહિ. આવા સંજોગોમાં શું જવાબ આપવો તે વિચાર થઈ પડ્યો. કેટલોક વખત સૂધી વિચાર કરી જવાબ આપ્યો. ‘જગીરદાર સાહેબ, આપે વેણીના જન્માક્ષર માંગ્યાં તે માટે તમારો ઉપકાર માનું છું’ પણ વેણીના લગ્નની ગોઠવણ થઈ છે તેથી લાચાર છું.”

જગીરદાર સાહેબને ખાતરી હતી કે પોતાની માંગણી બહાલ રહેશે પણ આ જવાબથી તેઓ વિચારમાં પડી ગયા.

રામકૃષ્ણના જવાબથી સંતોષ ન પામતાં જગીરદારે પૂછ્યું—“કાને ત્યાં ?”

રામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો—“ગોવીંદરાવના પુત્ર કૃષ્ણરાવ સાથે લગ્ન નક્કી કર્યાં છે અને થોડા દિવસમાં લગ્ન પણ કરવાના છે.”

“તમે સુધરેલા લોકોને સંસારવ્યવહારનું કાંઈ જ્ઞાન હોતું નથી. ગોવીંદરાવ તે કયો મોટો માણસ ? થોડા વખત થયાં આપણા ગામમાં રહે છે. છોકરી જોટી થઈ જોટલે ગમે તે ઠેકાણે તેને નાખી દેવી એ શું યોગ્ય કહેવાય ? તમારો અને મારો પિતાનો સંબંધ ઘણો ઘાડો હતો અને તેથીજ હું આજે ઉઠીને તમારી પાસે આવ્યો છું. મેં જે ધાયું છે તે મારા પોતાના ધરમાંજ છે. છોકરીનું જન્મનું કલ્યાણ થશે.”

।વશનાથ જાગીરદારનાં આવાં વાક્યો સાંભળી રામકૃષ્ણને જરા ગુસ્સો તો આવ્યો પણ શાંત મન રાખી કહ્યું—“આપના ચીં નાં લગન તો થયાં છે. ત્યારે આપ આ સધળી ખટપટ કેને માટે કરે છો?”

જાગીરદારે છાતી કાઢી જવાખ આપ્યો—“મારા સાળા માધવરાવ માટે. તેને માટે કાંઈ કન્યાનાં લોટા નથી, પણ તમારી છોકરીનું કહ્યાણુ થાય એવી ઇચ્છાથી હું તમારે ત્યાં આવ્યો હતો. બે ચાર કન્યાનાં માર્ગાં પણ આવ્યાં છે; પણ અમારી ઇચ્છા તમારી છોકરી ધેવાની વિશેષ છે.”

રામકૃષ્ણને આ વાક્યો સાંભળી બારે ગુસ્સો આવ્યો અને કાંઈક અજાયબી લાગી તથા જરા હલ્લવું પણ આવ્યું. આ ત્રણે વિકારો તેનામાં ઉત્પન્ન થયા. રામકૃષ્ણ માધવરાવને સારી રીતે જાળખતો હતો. રામકૃષ્ણે હજી પણ શાંત મને જવાખ આપ્યો—“જાગીરદાર સાહેબ, એક વખત એક મનુષ્ય સાથે શબ્દથી બંધાઈ ગયા પછી ગમે તેટલો ફાયદો થતો હોય તો પણ તે તરફ દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ. તેમાં માધવરાવને માટે તો વેણી કરતાં પણ મોટી છોકરી મળે તો ઠીક પડશે કેમકે તેમની ઉંમર પણ ત્રીસ કરતાં મોટી છે.”

રાવ સાહેબ જાગીરદારને આ સાંભળી ગુસ્સો ઉપજ્યો અને તેઓ એકદમ બોલ્યા—“ઉંમરની પંચાત તમારે શા માટે કરવી જોઈએ. તમારે છોકરી આપવી હોય તો હા કહો અને નહિ તો ના પાડો. હું ના પાડશો તો ત્યાંથી જમશ.”

રામકૃષ્ણે હંડે કલેજે જવાખ આપ્યો—“કાકા શું કરે ? શબ્દ આપી ચુક્યો છું. નહિ તો તમારા બોલવા ઉપર ધ્યાન આપતે.”

રામકૃષ્ણનો આ સિધ્ધો જવાખ સાંભળી જાગીરદાર કંઈ બોલ્યા નહિ અને એકદમ ઉઠી પોતાને ઘેર જવા નિકળ્યા. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામકૃષ્ણ તેમને પોતાની ખડકી સુધી વિદાય કરવા ગયા. ખડકીમાંથી બહાર નીકળતાં જાગીરદાર ચુસ્કાના આવેશમાં બોલ્યા—“હવે હું જોઉં છું કે કૃષ્ણરાવના લગ્ન વણી સાથે કેવી રીતે થાય છે ?”

રામકૃષ્ણના મન ઉપર જાગીરદારના આ શબ્દે ઝાઝી અસર કરી નહિ પણ તરતજ તે ગોવીંદરાવ પાસે ગયો અને રાવસાહેબ પોતાને ત્યાં આંબ્યા અને ગયા તે સંધળી હકીકત કહી, હવે લગ્ન કરવામાં ઢીલ નહિ કરવી એમ બજાવ્યું. કેટલીક ચર્ચા થાક્યા પછી લગ્ન ચૈત્ર અથવા વૈશાખમાં કરવા નક્કી કરવામાં આવ્યું.

કેટલાક દીવસ ઉપલી વાત બન્યાને વહી ગયા અને બન્ને પક્ષની સમતીથી લગ્નની તીથી વૈશાખ શુદ્ધ પાંચમ નક્કી કરવામાં આવી. બન્ને પક્ષ તરફથી લગ્નની તૈયારી કરવામાં આવી. લગ્નને દીવસ ધણા હતા પણ આગળથી બન્ને પક્ષના લાગતાવળગતા માણસોને તૈયારી કરવાને બની આવે તે માટે તીથી નક્કી કરવામાં આવી હતી. લગ્નમાં સુબંધથી આવનારાઓને રજા મેળવવાને બની આવે તે

માટે આગળથી તેઓને જણાવવામાં આવ્યું. વરરાજને
 વૈશાખ શિવાય બીજી તીથી ફાવે તેમ નહોતું કેમકે કાલિજમાં
 તે વખતે છુટી પડે તેમ હતું અને વરરાજ પોતાના મીત્રાને
 પણ લગ્નમાં આવવાની રજના દિવસોમાં ફાવે તેમ હતું. લગ્નની
 તીથી નક્કી થયાની ખબર જાગીરદાર સાહેબને મળી એટલે
 તેમના શરીરમાં પગથી માથા લગણુ આગ લાગી. હવે સ્વસ્થ
 બેસી રહે કાંઈ ફાવે એમ નથી એમ નક્કી કરી લગ્નમાં કેવી
 રીતે અડચણ નાખવી તેની તેણે તૈયારી કરવા માંડી. તેણે
 એક વખત ફરીથી રામકૃષ્ણને કહેવડાવ્યું કે “વેણીના લગ્ન
 માધરાવ સાથે કર નહિ તો અમને ફાવશે તેમ કરીશું.”
 રામકૃષ્ણે તેના જવાબમાં કહેવડાવ્યું કે “આપના જેવા મોટા
 માણસનાં મોઢામાં આવા શબ્દો શોભતા નથી.” જાગીરદાર
 સાહેબના કાન ઉપર આ શબ્દો જતાં આગમાં તેલ રેડાયું.
 માન અપમાનની વિલક્ષણ કલ્પનાને લીધે તેમના શરીરમાં લાહી
 લાહી બળવા લાગી. “આ અવન્તીપુરમાં આજ સુધી કાંઈ
 મારો શબ્દ ઉઠાપી શક્યો નથી. આજકાલનો રામકૃષ્ણ શું
 મારી સામે થાય? આજે જો તેને સ્વાદ ન અખાડું તો કાલે
 બીજાઓ પણ તેની નકલ કરે. મારા હાથમાં આટલી બધી
 સત્તા છે. તે શું કાંઈ કામની નહિ? જોઈ છું કે વેણીના
 લગ્નમાં કાણુ આગળ પડતો ભાગ લે છે?” આ પ્રમાણે
 જાગીરદાર પોતાના ઘરમાં બેઠા ત્રિપારી સર્પની જેમ પુંદ્રા
 મારી રહ્યા હતા અને મનમાં કાંઈ નિશ્ચય કરી ધરની
 બહાર નિકળ્યા. તેણે નક્કી કર્યું કે આજે આ ગામના
 સઘળા બ્રાહ્મણોને બોલાવી તેને ચોરાસી બહાર ઠોકી દઉં.

જાગીરદાર તરતજ પોતાના ઝોળખીતા સધળાને ત્યાં ફરી વળ્યા. ગામડાના લોકોને ચોટે ભાગે ફક્ત થોડાક મહિના શિવાય બાકી કામ હોતું નથી અને કામવાળા મહિનાઓમાં પણ જીવાનિઆઓ કામ કરે અને વૃદ્ધો તો નકામી કુથલી કર્યા કરે. ગામમાં એક શિવાલય હતું ત્યાં સ્ત્રીજના આ નવરા શુદ્ધાઓ ભેગા થતા હતા. ખીજે દિવસે રાવસાહેબે સધળા ઝોળે ભિડભંજન મહાદેવના મંદીરમાં સધળાઓને એકઠા થવા કહેવડાવી દીધું. જાગીરદારે પોતાના લાગતાવળગતાઓને તો શું કરવા બધાને બોલાવ્યા છે તે આગળથી કહ્યું હતું; પણ કેટલાક ખિચારા જાગીરદારે બધાને શા માટે એકઠા કર્યા છે તે પણ જાણતા નહોતા. મંદીરના વિશાળ ચોકમાં ગાદી તકીયા અને જાજમ ખીજાવી બેઠક કરવામાં આવી હતી. પ્રમુખની જગ્યાએ નરહરી શાસ્ત્રી નામના એક વૃદ્ધ શાસ્ત્રી ખીરાજ્યા હતા. પાનસોપારી અને તંબાકુની તાસકે ગાદી ઉપર ગોઠવેલી હતી તેમાંથી કેટલાક વૃદ્ધોએ પોતાના મોઢામાં તોપમાં દારૂ ગોળો ભરી પીચકારીના બાર કરવા માંડ્યા અને વૃદ્ધ શાસ્ત્રી મહારાજે પોતાનું બાષણ ચલાવ્યું.

“બ્રાહ્મણો હાલમાં પ્લેગનું, કાલેરાનું જોર જે છે તે વધી ગયું છે. વારંવાર જે છે તે વરસાદ નહિ પડવાથી લોકો ભુખે મરે છે. ધનધાન્ય જે છે તે મોંઘું થતું ચાલ્યું છે. આવા નાના પ્રકારના ત્રાસોથી આખો દેશ જે છે તે હોરાન થઈ ગયો છે. દેશમાં પાપ ધણું વધી ગયું છે. લોકો પાપ કરવા લાગ્યા છે. કોઈનો અંકુશ

જે છે તે રહ્યો નથી. ગમે તે મનુષ્ય ગમે તેવું આચરણ કરે છે. આપણું આ બાળદર્માં જે છે તે કંઈ ચાલતું નથી. તો પણ આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણા કાન ઉપર જે છે તે જે વાત ન આવે તેનો આપણે કંઈ જલાજ ન કરી શકીએ પણ જે બીના આપણા કાન ઉપર આવે તે ઉપરથી પગલા ભરવા આપણા બ્રહ્મણોની ફરજ છે. આપણા ધર્માત્મા જાગીરદાર વિશ્વનાથરાવના કાન ઉપર એક અનિષ્ટ વાત આવી છે અને તેટલા માટે તેમણે જે છે તે આપ સઘળાને બોલાવ્યા છે. અ.પણા ગામમાં રહેતો રામકૃષ્ણ બ્રહ્મણ છે પણ તે જ્યારે મુંબઈમાં રહેતો હતો ત્યારે તેણે કોઈ ભળતીજ્ઞતાતીની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં છે. તે વિવાહીત સ્ત્રીથી તેને જે છે તે વેણી નામની છોકરી થઈ છે. તેના હમણા ગોવિંદ રાવના છોકરા જોડે લગ્ન થનાર છે. ગોવિંદરાવ કાશુ જાણે કર્યાના બ્રહ્મણ છે તેની પણ સમજ પડતી નથી. અમારાથી આ બ્રહ્મચાર ડોળાથી જોઈ શકાતો નથી; અને કાને સાંભળતાં પણ રૂવાં ઉભાં થાય છે. શું કરવું જાણેજી રાજ્ય પડ્યું છે. જો પેશ્વાઈ હોત તો ક્યારનોએ બંદોબસ્ત કર્યો હોત ! હાલ તરત અમે એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે આપણે સઘળા બ્રહ્મણોએ તેઓની સાથે ખીલકુલ વહેવાર રાખવો નહિ. બ્રહ્મણો જે કુવામાંથી પાણી ભરે છે તેમાંથી જે છે તે આ કુટમ્બોને પાણી ભરવાની મના કરવાનું નક્કી કર્યું છે. આ પ્રમાણે અમે છે તે નક્કી કર્યું છે. આ સંબંધી કાંઈ કહેવું હોય તે ખુશીથી કહેવું.”

“ખરાબર છે, ખરાબર છે, શાસ્ત્રી મહારાજે જે વિચાર જાહેર કર્યો તે અમારે સધળાને કબુલ છે.” એમ કેટલાકે બોલ્યા અને તેમને ટેકા આપ્યો. તે પછી કેટલાકે પાન સોપારી તળાકુ ખાવા માંડ્યા. અને થોડા વખતમાં આ મહા સભા વિસર્જન થઈ. ઇનસાફનો નમુનો જોયો ! હિંદુ આગેવાનો જે હબે સધળે ઠેકાણે ઇનસાફ કરે છે તેનો ઉપલેખા માત્ર એક નમુનો હતો.

અવન્ટીપુર છેક નાનું ગામડું નહોતું. ગામમાં વસ્તી મોટે ભાગે બ્રાહ્મણોની હતી. વેપાર પણ ઠીક ચાલતો હતો. ગામ દરીઆ કાંઠા ઉપર હોવાથી રમણીય પણ હતું. ગામમાં એક નિશાળ, પોસ્ટ અને તાર ઓફીસ હતાં. દિવાની કોર્ટ અને મામલતદારની કચેરી અવન્ટીપુરમાં નહોતી, પણ નજદીકમાં તાલુકા ગામે હતી. પરિણામ એ હતું કે ગામમાં મોટે ભાગે સુખી અને નિરોગી મનુષ્યો પુષ્કળ હતા. ગામમાં કાંઈ ટંટા બપોરે ઉભા કરી કેટલાકે લાલ લેતા હતા અને તેથી ઓનરરી માજિસ્ટ્રેટ જેઓ જગીરદાર હતા તેઓને બરપુર કામ મળતું હતું. ઉપલી મહાભારત સભા પીસર્જન થતાં જગીરદારના કેટલાક આશ્રીતો ગામમાં ઘેર ઘેર રખડી મહાદેવના મંદિરમાં થયેલા ઠરાવની ખબર આપી આવ્યા. રામકૃષ્ણ અને ગોવિંદરાવને પણ પોતાને બહિષ્કૃત કરવામાં આવ્યા તેની ખબર મળી અને સધળી હકીકત સ્પષ્ટ બની બનતે ચક્રીત થયા. શા માટે તેઓ સામે આ ખટપટ ઉઠાવવામાં આવી હતી તે તેઓ જાણતા હતા, પણ તેઓ

એમ ધારતા નહોતા કે આવું પગલું જરી ગમે તેવી ખોટી અફવા તેઓના સંબંધમાં ઉઠાવવામાં આવશે. પરંતુ જે રીતે પોતાની સામે આરોપો ખોટા મુકવામાં આવ્યા અને પોતાનો બચાવ સાંભળવાને તક આપવામાં નહિ આવી તે જોતાં તેઓને આગલા વખતની પેશ્વાઈ યાદ આવી. ખરી રીતે રામકૃષ્ણ અને ગોવીંદરાવ બન્ને નિષ્કલંક, નિષ્પાપ અને નિરપરાધી હતા, પણ ગામ લોકો આગળ તેઓનું કાંઈ ચાલતું નહોતું. તેઓ લોકોપવાદ મુંગા મુંગા સહન કરતા હતા. પોતે જે તોફાન ઉભું કર્યું છે તેથી જરૂર પોતાની ધારેલી મનકામના પાર પડશે એમ વિશ્વનાથ જાગીરદારની ખાત્રી હતી.

નિરપરાધી મનુષ્ય ઉપર કંઈ પણ આરોપ મુકવામાં આવ્યો હોય તો તેથી લેને ફકત સંતાપ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચાર દિવસ નવું નવું હતું ત્યાં સુધી જરા તેઓને અટપટ લાગી, પણ તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ હોવાથી પાછળથી તે બાબત તેઓને આજું લાગ્યું નહિ. લગ્ન કરવાં એ તો તેઓનો નિશ્ચય કાયમ હતો. રામકૃષ્ણ એ બાબત ખાસ રમ્મ લઈ મુંબઈથી આવ્યો હતો, પણ મુંબઈથી આવ્યું પછી થોડાજ વખતમાં ઝોશીજીના સાહેબ તરફથી તાર આવ્યો કે “હું બહુ આભારી છું. આવવાની કૃપા કરવી.” રામકૃષ્ણ ઉપર સાહેબની ધણી મહેરબાની હતી. તાર મળતાંજ રામકૃષ્ણ મુંબઈ આવ્યો અને સાહેબને બંગલે ગયો. તે વખતે મુંબઈમાં ભારે મરડી ચાલતી હતી અને સાહેબ મરડીનો

ભોગ થઈ પડ્યો હતો. સાહેબે પોતાનું વીલ લખી મુક્યું હતું. રામકૃષ્ણને જોતાં સાહેબના મનનું સમાધાન થયું. સાહેબના લગ્ન થયાં નહોતાં. સાહેબે વીલ રામકૃષ્ણને સ્વાધીન કર્યું. રામકૃષ્ણે સાહેબને બચાવવાને બનતો પ્રયત્ન કર્યો. મરકીથી નહિ ડરનાં સાહેબની સારવારમાં પોતે લામ લીધો હતો પણ મનુષ્યની આયુષ્ય-મર્યાદા આજળ કાંઈકું કાંઈ ચાલે છે ? રામકૃષ્ણની સંધળી મહેનત ફોગટ ગઈ અને સાહેબ મરણ પામ્યો. એક હિંદુ અને યુરોપીયન વચ્ચે આવો રનેહ જોઈ ધણાઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું પણ તેમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થવા જેવું કાંઈ નહોતું. વીલ તપાસતાં જણાયું કે સાહેબે પોતાની લાશ વિભાજત મોકલી આપવાને ફરમાવ્યું હતું. સાહેબે પોતાની મીલકત આશરે ત્રણ લાખ રૂપિયા જે મુખ્યત્વે ખેંડમાં હતી તેમાંથી એક લાખ પોતાની અમેરીકામાં બહેન હતી તેને, એક લાખ ઇંગ્લેન્ડમાં પોતાનો ભાઈ હતો તેને, પોણા લાખ રૂપિયા નાવારસ બચ્ચાઓ માટેની ઇંગ્લેન્ડની એક સંસ્થાને અને પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા રામકૃષ્ણને બક્ષીસ આપ્યા હતા. સાહેબનાં ભાઈબહેન બધાં શ્રીમંત હતાં અને તેઓને બપોરે બપોર મળી કે રામકૃષ્ણે પોતાના ભાઈ માટે સારી મહેનત કરી હતી ત્યારે તેઓએ પોતા તરફથી બીજા પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા રામકૃષ્ણને આપ્યા. રામકૃષ્ણને એકદમ પીરતાળીસ હજારની રકમ મળી અને પોતાને ઘેર સારો પ્રસંગ આવવાનો હતો તે આનંદથી ગુન-

રવાતું. તેના નશીબમાં નહોતું. સાહેબ પછી સ્વવા મહીનામાં રામકૃષ્ણ ઉપર મરકીએ હુમલો કર્યો અને તે પણ ત્રણ દિવસની માદગીમાં આ દુન્યા છોડી ગયા. આ દુઃખદાયક ખખર રામકૃષ્ણને ઘેર આવતાં જે શોક ફેલાઈ રહ્યો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. જોવીંદરાવને પણ પોતાનો સગો ભાઈ મરણ પામ્યો એવી દલગીરી લાગી.

દિવસ સુખના હોય કે દુઃખના હોય તો તે એસી રહેતા નથી. કાળચક્ર એકસરખું ફરે છે. સૃષ્ટીક્રમ સરખો ચાલુ છે. રામકૃષ્ણના મરણ પછી ટેટલાક દિવસ ભારે દલગીરીમાં ગયા. ધીમે ધીમે દુઃખ કમી થવા લાગ્યું. પતીવિહીન થયેલી રામકૃષ્ણની પત્ની ઉચ્ચ કુળની હતી અને ધણી સમજી હતી. પતી જીવતે હતો તે વખતે પોતાના કુટુંબને અદિષ્ટકાર કરવામાં આવ્યું તે માટે તેને ધણું લાગતું નહોતું પણ આવા દુઃખના વંખતમાં પતીના મરણથી તેને એમ લાગ્યું કે તેની અહદશા બરૂર ફરી ગઈ છે, તે જતાં તેણે પોતાના પતીનો ઠરાવ નહિ તોડવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો અને વણીની સ્થિતિ આ વખતે ધણી કઠણ હતી. તેની માતા કરતાં તેને વધુ દુઃખ થતું હતું. તેના ડોળામાંથી આસુ બહાર થતાં નહોતાં. પોતાના લગ્નની ચિંતા તેના મનમાં સદા રહી હતી. રામકૃષ્ણના અકસ્માત મૃત્યુથી એકજ વ્યક્તિને બેહદ આનંદ થયો તે વિશ્વનાથ જાગીરદાર હતા.

રામકૃષ્ણના મરણની ખબર મળ્યા પછી એક દિવસે જાગીરદારે પોતાની સુઝે આમળતા પોતાના સાળા માધવરાવને કહ્યું—“હવે તારા લગ્ન વણી સાથે કરી આપું છું.” આ ખબરથી માધવરાવની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ. વણી જેવી અતુપમેય સુંદર સ્ત્રી મળવાની આશાથી સ્વર્ગ હવે તેને ફક્ત બે આંગળ દુર દેખાવા લાગ્યું. વિશ્વનાથે ફરીથી એક વખત બ્રાહ્મણોની સલાહ બોલાવી. જોવીંદરાવ બ્રાહ્મણ છે એવો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. તેમાં તેનો હૃદય એટલાજ હતો કે જોવીંદરાવ અને રામકૃષ્ણના કુટુંબ વચ્ચે વધી પડે. વણીની માતાએ સ્વધર્મા બાબદોનો વિચાર કરી હાલના સંજોગમાં શું કરવું તેનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એક દિવસે તેણે વણીને પોતાની પાસે બોલાવી શાંતિથી કહ્યું—“વણી, તને એક બે વાત કહેવાની છે. મારી લે વાત તું સાંભળીશ તો તારું અને આપણું સ્વધર્માનું કલ્યાણ થશે. તારી ઉમ્મર લગ્નલાયક થઈ છે. અર્થ પુછાવે તો મારે તારાં હમણા લગ્ન કરી આપવાં જોઈએ. પણ આપણા ઉપર સમાજ તરફથી જે સંકેત આવી પડ્યું છે તે જોતાં તારો હાલમાં કેણુ સ્વિકાર કરે? જોવીંદરાવના કાન ઉપર આ સ્વધર્મા બીના ગઈ હશે અને તેઓ પણ સમાજથી ડરી આપણી વિરુદ્ધ શા માટે નહિ થયા હોય? ગમે તે હો. તારાં લગ્ન એ મારે માટે એક લયંકર પ્રશ્ન છે. મેં પુષ્કળ વિચાર કરી એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે તને જાંદગી સુધી કુંવારી રાખવી કે જેથી આથી વધુ દુઃખ લોગવવાનો મને પ્રસંગ આવે નહિ. કૃષ્ણરાવની તારા ઉપર ઘણી પ્રીતિ

છે અને કદાચ તારે માટે સમાજ તરફનો ત્રાસ લોગવવા તૈયાર થશે, પણ તેમ કરવાથી તમે બન્નેને સુખ મળશે નહિ. તને અમે ઉંચું શીક્ષણ આપ્યું છે અને સંસાર કેટલો કષ્ટમય છે તે તને સમજ પડવા લાગી હશે. તારા રૂપ અને તારા શીક્ષણ યોગ્ય પતિ તને મેળવી આપવો એ મારી દ્રવ્ય છે; પણ જાતીબદ્ધ થયેલા હોવાથી આ પ્રશ્ન કાંઈ આમળ નિકળી શકે તેમ નથી. તને માધવરાવને આપીએ તો આપણી સ્વધર્મી મુશ્કેલીમાંથી આપણો છુટકો થાય તેમ છે પણ મને એમ લાગે છે કે આ કાળ પુરૂષને આપ્યા કરતાં તને જીંદગી સુધી કુંવારી રાખવી એજ સાચું છે; પણ વેણી અવિવાહિત રહેવું એ ધણું કઠણ છે. બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ધણુંજ મુશ્કેલ છે. સતત કુંવારી અવસ્થામાં રહેવા સરખું બીજું એક પણ વ્રત દુનિયામાં મુશ્કેલ નથી; પણ જો આ વ્રત તું પાળી શકીશ તો આપણી વિરૂધ્ધ સમાજ ગમે તેટલી હશે તો પણ ઇશ્વરકૃપાથી આપણે સુખે રહી શકીશું. આપણો શ્રીપાદ મોટો યશો જોટલો આપણે તેને સાચું શીક્ષણ આપી શકીશું. આ સ્વધર્મી બાબદો તેના મગજ ઉપર ઠક્કા વશું તો મારી પાછળ તારી સાથે તે સારી રીતે વર્તશે. તારાથી બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાય તેમ ન હોય તો ગોવીંદરાવનાં કાલાવાલા કરી કૃષ્ણરાવ માટે વાત કાઢું; પણ હાલમાં ગોવીંદરાવ માટે મેં સાંભળ્યું છે કે તેઓ આપણે ત્યાં આવતા જતા હતા તેજ આરોપ બાહ્યોએ તેની જામે મુક્યો હતો અને હાલમાં તેઓ સાથે તો વ્યવહાર શરૂ કર્યો છે અને ગોવીંદરાવ તેથી આપણી સાથે બળે તેમ લાગતું.

નથી. કૃષ્ણરાવ પોતાના બાપની ઇચ્છાની સામે થાય એમ મને તો લાગતું નથી. આ સધળી બાબતો વિચાર કરતાં તું અવિવાહીત રહેવાનું કશું કરે તો મારી સધળી કાળજી દુર થાય તેમ છે.”

વણી ધણી વિચારી અને દુરદૃષ્ટીવાળી છોકરી હતી. તેના કુટુંબને બ્રાહ્મણોએ બહિષ્કૃત કર્યું ત્યારથી હંમેશા તે વિષે વિચાર કરતી હતી. તેની માતાની જેમ તેણે પણ પોતે અવિવાહીત રહેવાને નિશ્ચય કર્યો હતો. આને તેની માતાએ તેને જે ઉપદેશ ખરી લાગણીથી કયો હતો તે કંઈ ફેફટાળ્ય તેવો નહોતો. તેની માતા બોલતી બંધ પડી એટલે વણી પોતાની આંખમાં જે આંસુ હતા તે છુછતાં છુછતાં બોલી—“બા, હું તમારી ઇચ્છાની બહાર એક રતી પણ જવાની નથી. મારા લગનનું નામ કદી કાઢતાં નહિ તેથી તો આટલી પીડા ઉભી થઈ. હું જન્મપર્યંત અવિવાહીત રહી સખત બ્રહ્મચર્ય પાળીશ. તે માટે તું જરા પણ કાળજી કરતી નહિ.”

ઉપલી ખીના બન્યા પછી ફેટલાક દિવસે કાલેજમાં ઉત્તરભાગની રમ્મ પડવાથી કૃષ્ણરાવ અવન્તીપુર આવવા નિકળ્યો. તેણે પોતે કયે દિવસે અવન્તીપુર આવી પહોંચશે તે એક કાગળ લખી વણીને જણાવ્યું હતું. કૃષ્ણરાવ આવી પહોંચતાં પોતાના વિચારો કેવી રીતે બદલાવવા તે માટે વણીએ એક પત્ર લખી રાખ્યો હતો અને તે વાંચનાર તમે ખીજા પ્રકર.

પ્રકરણ પાંચમું.

—:૦:—

પ્રેમ.

પ્રતિષ્ઠાતું જે પ્રમાણે વ્યસન લાગે છે તેમ પ્રેમતું પણ એક પ્રકારતું વ્યસન હોય છે; પણ આ બન્ને વ્યસનમાં જમીન આસ્માનનો ફરક છે. પ્રતિષ્ઠાના વ્યસનથી અનર્થનો બળર બરાય છે ત્યારે પ્રેમના વ્યસનથી સુખનો હુંગર ઉભો થાય છે. પ્રેમ એ ચોટી વિલક્ષણ વસ્તુ છે. એ વસ્તુ ડોળાથી દેખાતી નથી; પરંતુ સધળા પ્રકારના સુખના મુળમ તે રહેલો હોવાથી તેનું પરિણામ ડોળાથી સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. પ્રેમની વસ્તી સર્વત્ર છે, પ્રેમ સર્વ ઠેકાણે છે, પ્રેમ નથી એવું એક પણ સ્થળ જગતમાં તમોને મળશે નહિ. પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં થોડો ધણો પણ પ્રેમ ધ્રુવરે નિર્માણ કરેલો હોય છે. કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તેના ઉપર કાંઈનો પણ પ્રેમ હોય છે. માયા, મમતા, પ્રણય, પ્રેમ, પ્રીતિ વીગેરે મનોવિકાર ધ્રુવરે માત્ર જગતના કલ્યાણ માટે મનુષ્યને આપેલા છે. આ મનોવિકારો જે પરમેશ્વરે આપેલા છે તે મનોવિકારો જે દિવસે જગતમાંથી નાશ પામશે તેજ વખતે આ જગત રાક્ષસી વસ્તીમય થઈ જશે. હોંક નરભક્ષક થઈ

જશે અને સધળે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહેશે. આ સંસારમાં પ્રેમ ભવાય સુંદર, ઉપોગી, અને આવશ્યક એવું બીજું કંઈ નથી. પ્રેમ આ જગતનો આત્મા છે. જે હૃદયમાં પ્રેમ નહિ, પ્રણય નહિ, પ્રીત નહિ તે હૃદય જીવતું છતાં મૃતવત છે. માયા, મમતા, આત્મીયતા વીગેરે મનોવિકાર જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે જગતમાંથી સધળા ઉત્તમ વસ્તુઓ નાશ પામશે.

તમે જોઈએ તો કંદમુળ ઉપર નિર્વાહ કરો, જોઈએ તો સફેદ અથવા ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી સાધુ બનો, જોઈએ તો તપ કરવા માટે જંગલમાં જઈ રહો, જોઈએ તો સંસાર વિષે પુણું તિરસ્કાર બતાવી જગતમાંથી જેટલા જોઈએ તેટલા દુર રહો તો પણ તમારું હૃદય તમારાથી પ્રેમશુન્ય કદી કરી શકાશે નહીં. સંસાર ઉપર તમોને ગમે તેટલો ગુરસો હોય તોપણ જગત સાથે તમારે પ્રેમથી વર્તવું પડશે. પ્રેમથી અલીપ્ત થવું એ મહા કઠણ છે. જેના હૃદયમાં પ્રેમ નથી તે હૃદય પાપાણુ અથવા પાપાણુથી પણ કઠણ છે. મનુષ્યહૃદયનું મુખ્ય ભુષણ પ્રેમ છે. સદગુણ વધારવાને પ્રેમ એ મુખ્ય સાધન છે. જગતમાં થઈ ગયેલા સાધુ, સતપુરુષ, સજ્જન, વીર, કવી, લેખક એ સધળાનાં હૃદય પ્રેમમય હતાં એમ અમો ખાતરીથી જણાવી શકીએ છીએ. જગતનું સધળું કાર્મ પ્રેમથી ચાલે છે. મનુષ્ય તો શું પણ સધળા જીવમાં ધૃત્વે પ્રેમ મુકેલો છે. પ્રેમ ભયંકર કુર આણીને પણ આપેલો છે. પ્રેમ એ સધળાને આપેલો છે પણ તે એકમેક તરફથી સંપા

દન કરવો પડે છે. તમે કુર પ્રાણીનો પ્રેમ સંપાદન કરો
એટલે તે તમારી સાથે ખેલશે અને તમારી હાજરીમાં તેને
આનંદ થશે. આંદરોકલીઝ અને સીંહના પ્રેમની વાત ધણાએ
સાંભળી હશે. જે સિંહ આંદરોકલીઝનો જીવ લેશે તેમ લોકોને
લાગતું હતું તેજ સિંહ તેના પગ આગળ એક પાળેલા કુત-
રાની જેમ સુષ્ટ ગયો. શું આ પ્રેમનું પરિણામ નહિ કે ?

મહા ભગવદભકત “પ્રદહાદને” હરી નામનો પ્રેમરસ લા-
ખવાથી આપ્તું જગત તેને તુચ્છ જણાવા લાગ્યું. તેણે ધ્રુવરની
ભકિત માટે—ધ્રુવરી પ્રેમ માટે—પોતાના આપ જોડે વેર ક્યું. ફક્ત
તે પ્રેમને લીધે તેને પોતાની માતાને હાથે વિષ પીવાનો પ્રસંગ
આવ્યો અને તેના આપે જીવતા અગ્નિકુંડમાં ફેંકી દીધો.
તો પણ તેણે ધ્રુવરપરનો પોતાનો ભાવ છોડ્યો નહિ. આવા
પ્રકારનો એકનિષ્ઠ પ્રેમ તેના શરીરમાં હોવાથી આજે
આખી જગતને તેઓ વંદવા લાયક થઈ ગયા છે.
એકાદ નિર્મળ પ્રેમે મન ઉપર કાણુ મેળવ્યો તો પછી તે
પ્રેમવાળી વસ્તુની કિંમત પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક
લાગે છે અને કેટલીક વખત પ્રાણ આપવાને તૈયાર થાય છે.
ઉપલા વિવેચન ઉપરથી પ્રેમ એ કેટલો વિલક્ષણ છે તેની
કલ્પના વાંચનારને સહેજમાં આવી શકશે. વેણી અને
કૃષ્ણરાવનો સહવાસ નાનપણથી હતો. બન્ને સાથે રમતાં હતા
અને બન્ને ધણી વખત સાથે જમ્યાં હતાં. બન્નેનું શિક્ષણ
પણ સાથેજ એકજ મકાનમાં અપાયું હતું. આ બન્ને વચ્ચે
પ્રેમની અભિવૃદ્ધિ કેટલી થઈ હતી તે જણાવવું અશક્ય છે.
આ કલ્પના દોરવાની શક્તિ આ કલમમાં નથી એ પણ
પ્રુદ્ધ મને જણાવવું જોઈએ.

કૃષ્ણરાવ કાલેજ બંધ થતાં સુખમથી નિકળ્યો. સારે તેના
 મનમાં જીદાજ વિચાર રમી રહ્યા હતા. તેના મનમાં એમ
 હતું કે મને જોતાં વેણીને આનંદ થશે, અને અમે એકલા
 એસી વાતો કરીશું અને સમાજે બહિષ્કૃત કર્યા માટે હું
 તેને ધીરજ આપીશ, વીગેરે વિચાર ચાલતા હતા.
 અવન્ટીપુર આવ્યા પછી પોતાના કુટુંબના માણસો સાથે પણ
 પુરી વાતચીત નહિ કરતાં તે એકદમ વેણીને ઘેર ગયો, પણ
 ત્યાં ગયા પછી સઘળો નિરાળો પ્રકાર તેની દ્રષ્ટીએ પડ્યો.
 વેણીએ પત્ર આપ્યા પછી તે લાંબો વખત ત્યાં નહિ બેસતાં
 એકદમ પોતાને ઘેર ગયો અને પત્ર વાંચ્યો જે આગળ જણાવી
 ગયા છીએ. આ વિલક્ષણ પત્ર વાંચી તેણે કામળ હૃદય
 વિદીર્ણ થઈ ગયું. દુષ્ટ સમાજ તરફ તેને અત્યંત તિરસ્કાર
 આવ્યો હતો અને વેણીના આ ચમત્કારી કૃતનિશ્ચય માટે
 ઘણો ખેદ થવા લાગ્યો હતો. આખી રાત તેણે તે પત્રનોજ
 વિચાર કર્યો. તેના જીવ એકસરખો તલમલ થવા કરતો હતો.
 વેણી ન મળે તો તેથી કંઈ કૃષ્ણલાલ કુંવારો રહી જાય તેમ
 નહોતું. એટલુંજ નહિ પણ વેણી કરતાં પણ સ્વાશક્ષત અને
 સુંદર સ્ત્રી તેને મળે તેમ હતું, પણ પ્રેમથી તે વેણી સાથે
 બંધાયેલા હોવાથી વેણી શિવાય આ જગત તેને શુન્ય દેખાવા
 લાગ્યું. વેણી શિવાય તેની દ્રષ્ટીએ કંઈ દેખાતું નહોતું.
 વેણીએ જે ચમત્કારીક ઠરાવ કર્યો હતો તે કેવી રીતે તોડી
 પાડવો તે માટે તે મોટા વિચારમાં પડ્યો. વેણીને જો સમા-
 જની ભીતી હશે તો સમાજ સાથે લડવાને હું એકલો પુરો

છું એમ હું તેને કેમ સમજાવી શકું? તેનો ભ્રમ કેવી રીતે દુર કરવો? અભયચંદ્ર કંટાળું કંઠણુ છે તે તેના લક્ષ ઉપર કેવી રીતે લાવી શકું? આ પ્રમાણે અનેક વિચારો કૃષ્ણ-રાવના મનઃકર્મા આખી રાત ચાલતા હતા. આખી રાત તેને ઉંઘ આવી નહિ. વેણી પાસે સવારે જઈ ફરી પ્રયત્ન કરવો એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો, પણ કેમે કરી રાત પુરી થાય નહિ. આખરે પ્રભાત થયું.

વેણીની સ્થિતિ કૃષ્ણરાવ કરતાં પણ વધુ ચમત્કારીક થઈ હતી. તેને પણ આખી રાત ઉંઘ આવી નહિ. જ્યાંસુધી તેણે કૃષ્ણરાવને જોયો નહોતો ત્યાં સુધી તેના અવિવાહિત રહેવાના વિચાર કાયમ હતા પણ કૃષ્ણરાવની મનોહર મુર્તિ દ્રષ્ટીએ પડતાં તે તદ્દન લટપટ થઈ ગઈ. પોતે જે પત્ર લખી રાખ્યો હતો તે આપવો કે નહિ તેજ વિચાર થઈ પડ્યો હતો. ભોળા ખીચારી વેણી? “અભયચંદ્ર પાળાશ” એ કહેવું જેટલું સહેલું છે તેટલું તે પ્રમાણે રહેવું સહેલું નથી એ તેને શું ખબર? હૃદયમાં વાસ કરી રહેલો પ્રેમ કાઠી નાંખવો એ કેટલું કંઠણુ છે તેની તેને ખબર નહોતી. ચોટા ચોટા વળ જેવા કંઠણુ બંધ પણ પ્રેમે કાઠી નાંખી પોતાનો રસ્તો કરી લીધો છે તેની તેને ખબર નહોતી. કૃષ્ણરાવ દ્રષ્ટીએ પડતાં અવિવાહિત રહેવાનો તેનો નિશ્ચય ડગમગવા લાગ્યો. લખી રાખેલો પત્ર જો કૃષ્ણરાવની દ્રષ્ટીએ પડ્યો નહોતો તો તેણે આપ્યો નહોતો; પણ તેના ઉપર કૃષ્ણરાવની દ્રષ્ટી પડવાથી તેને આપવાની ફરજ પડી. તે ખીચારીના મનમાં એમ

હતું કે જ્ઞાતિબંધીકાર થવાથી કૃષ્ણરાવ મારી પાસે આવશે નહિ અને આવશે તો તીરસ્કારયુક્ત શબ્દો કાંઈપણ બોલશે. ઉદાર મનના કૃષ્ણરાવના મગજ ઉપર આલ્પજ્ઞાના કાલાહલની કાંઈપણ અસર થઈ નહોતી. તે તો આગળની માફકજ તેની સાથે વિનય અને વિનોદથી વાત કરી ગયો. વેણીએ અને તેની માતાએ જે ઇમારત ઉભી કરી રાખી હતી તે ઢળવા લાગી. તે ઇમારત તુટી પડે નહીં તે માટે વેણી પ્રયત્ન કરતી હતી; પણ તે અશક્ય હતો. આખી રાત વેણીએ તે વિચારમાં ગાળી. તે કંઈકેય રાત બંનેની પસાર થઈ અને સવારના ચઢા પી કૃષ્ણરાવ વેણીને ત્યાં જવા નિકળ્યો. વાંચકો, તમે પણ તેની પાછળ ચાલો.

વેણી પહોંચે દિવસે જે ખોલીમાં બેઠી હતી તેજ ખોલીમાં એકલી બેઠી હતી. કૃષ્ણરાવ તેની સાથે જઈને એક પુરશી ઉપર બેઠો. વેણીની આંખમાં આંસુ હતાં. આવી સ્થિતિમાં કૃષ્ણરાવે ગંભીર અને પ્રેમાળ સ્વરે કહ્યું—“વેણી, હું સુખમાં દિવસ ગુબ્બર અને તું દુઃખમાં સળડ્યા કરે તે મારાથી કદી બની શકે કે? સમાજ જે માર્ગે જાય છે તે માર્ગે આધળા પ્રમાણે મારે જવું એવી તારી ઇચ્છા કેમ થાય છે?”

વેણીએ પોતાના હંમેશના મધુર અને શાંત સ્વરે જવાબ આપ્યો; “કૃષ્ણરાવ, વેણી તમારી થવાથી તમારા સુખની વૃદ્ધિ થશે એમ મને ખીલકુલ લાગતું નથી. તમને જે માર્ગ સુખનો લાગે છે તે માર્ગે કાટા પાથરેલા છે એમ મને જણાય છે. તે માર્ગે જવાનો હઠ કરવા એ શું અધર્મત્વનું લક્ષણ નથી કે? તમારા જેવા સમજી માણસને હું કેવી રીતે સમજાવી શકું?”

કૃષ્ણરાવ કિંચિત્ તિક્ષણ દ્રષ્ટીએ વેણી તરફ જોઈને બોલ્યો.
“ભારે તારા વિચાર પ્રમાણે જો મેં તારી સાથે લગ્ન કર્યાં તે
વિપત્તિ પ્રાપ્ત થશે અને તારી સાથે લગ્ન નહિ કરતાં કાંઈ
બીજી સાથે લગ્ન કર્યાં તો મને એકદમ સુખનો ઢગલો મળી
શકશે અથવા એકાદુ રાજ્ય પણ મળી જાય !”

વેણીએ જ્ઞાન ચહેરે કહ્યું.—“હી, કૃષ્ણરાવ, મારા બોલ-
વાનો એવો અર્થ કાંઈ નથી. પણ એટલી વાત તો નકકી
જે કે મારી સાથે લગ્ન કરવાથી સુખ પ્રાપ્ત ન થતાં દુઃખ
પ્રાપ્ત થશે. લગ્ન સુખ માટે કરવાનાં. દુઃખ માટે નહિ કેની ?
જે બીનાથી તમને દુઃખ થાય તે વાત મારાથી કદી સ્વપ્ને
પણ થઈ શકશે નહિ.”

કૃષ્ણરાવે ઉદાસ ચહેરે કહ્યું.—“વેણી, ભારે તારા બોલ-
વાનો હેતુ શું ? મારી આજ્ઞા, મારો સરોસો સર્વ ફેગટ
ગયો એમ ઠયું ? તારું હૃદય એટલું સ્નેહશુન્ય હશે એવી
મને સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી.”

વેણીએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તે નીચું મોઢું કરી
સ્તબ્ધ ઉભી રહી હતી. વેણી તરફથી ઉત્તર મળ્યો નહિ એમ જોઈ
કૃષ્ણરાવ બોલ્યો.

“સુખ વિષયમાં અને દુઃખ વિષયમાં તારી કલ્પના નીરાળી
દેખાય છે. તારો જો એસજ નિશ્ચય હોય તો મારે કાંઈ કહે-

વાતું રહ્યું નહિં. તારી ઇચ્છા વિરૂધ્ધ કાંઈ કરવું એવી કદી પણ મારી બુધ્ધિ થવાની નથી. પણ તારી જે સમજણ છે તેથી તને તુકશાન ન થાય એટલા માટે મને પ્રયત્ન કરવો પડે છે.”

વેણી કિંચિત્ આશ્ચર્ય પામી બોલી—“તમારો નિર્મળ પ્રયત્ન મારા ફાયદા માટે, મારા લાભ માટે છે તે શું હું સમજી શકતી નથી? પણ મને તો એમજ જણાય છે કે મારો કશામાં પણ ફાયદો હોય તો હું કહું છું તેમાં છે.”

વેણીનું બોલવું સાંભળી કૃષ્ણરાવ જરા હર્યો અને બોલ્યો—“તદન બ્રાતીકારક કલ્પના. આવી કલ્પનાના નાદમાં આલો કૃતનિશ્ચય કરી બેસવો એ ધણું દીવાનાપણાનું કામ છે. તારી સાથે લગ્ન કરી તને દુઃખમાં નાખવી અને હું પણ દુઃખમાં હુણું એવો હું ગરો નથી. આ લગ્નનું પરિણામ સુખકારક આવ્યાની મારી ખાત્રી હોવાથી હું તને આટલું સમજાવીને કહું છું!”

વેણીએ નિરાશ થઈ કહ્યું—“કૃષ્ણરાવ, તમે આ દુષ્ટ સમાજને બરાબર પીછાનતા નથી. આ લગ્નથી સુખ થશે એમ મને તો કાંઈ લાગતું નથી. તમે આ લગ્નની વાત ફરી કાઢતા નહિ.”

કૃષ્ણરાવે જવાબ વાલ્યો. “તું જો તારો નિશ્ચય તોડવાને કબુલ કરે તો હું લગ્ન સંબંધી એક અક્ષર પણ બોલીશ નહિ.”

“સમાજના આ દુષ્ટ લોકો કેવાં ભયંકર કૃત્યો કરે છે તેની તમોને કલ્પના નથી.”

કૃષ્ણરાવ જરા હસીને બોલ્યો— “ત્યારે તને તો તેની કલ્પના હશે ?”

વણી જરા ગ્રોઢપણે બોલી— “ત્યારે મને કલ્પના વગર હું બોલતી હૅમશ.”

કૃષ્ણરાવને શું બોલવું તે કેટલો વખત સુખ્યું નહિ. થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી તે બોલ્યો—

“ત્યારે તારી કલ્પના પ્રમાણે તેમ થવાનું કારણ શું ?”

વણી તરતજ બોલી— “કારણ ? કારણ પુરૂષ. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષની જાતી સખળ છે. એ સિવાય બીજું કંઈપણ કારણ નહિ. દુષ્ટ પુરૂષોના ભેંજામાં જે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવી વિલક્ષણ હોય છે તે તમોને ખબર છે.”

વણીનું બોલવું તદ્દન નાદાનીભયું. કૃષ્ણરાવને લાગ્યું. અને તે હસી પડી બોલ્યો— “આવા વિલક્ષણ વિચાર તારા છે તે જોઈ મને ધણી દલગીરી ઉપજે છે. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓ કમી ધૈર્યવાન, કમી સાહસી, કમી જાણકાર હોય છે એમ મને તો લાગતું નથી. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો વચ્ચે કંઈ કંઈ બાબદમાં તફાવત છે અને કંઈ બાબદમાં સરખા હક છે તે તારા જેવી સુશિક્ષીત સ્ત્રીને ખબર નથી એ ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. થોડું કહું છે તે ઉપરથી તું

વાતું રહ્યું નહિ. તારી ધમ્મ વિરુદ્ધ કાંઈ કરવું એવી કદી પણ મારી બુદ્ધિ થવાની નથી. પણ તારી જે સમજણ છે તેથી તને તુકેશાન ન થાય એટલા માટે મને પ્રયત્ન કરવો પડે છે.”

વેણી કિંચિત્ આશ્ચર્ય પામી બોલી—“તમારો નિર્મળ પ્રયત્ન મારા ફાયદા માટે, મારા લાભ માટે છે તે શું હું સમજી શકતી નથી? પણ મને તો એમજ જણાય છે કે મારો કશામાં પણ ફાયદો હોય તો હું કહું છું તેમાં છે.”

વેણીનું બોલવું સાંભળી કૃષ્ણરાવ જરા હસ્યા અને બોલ્યો—“તદન બ્રાતીકારક કલ્પના. આવી કલ્પનાના નાદમાં આવો કૃતનિશ્ચય કરી બેસવો એ ઘણું દીવાનાપણાનું કામ છે. તારી સાથે લગ્ન કરી તને દુઃખમાં નાખવી અને હું પણ દુઃખમાં હોયું એવો હું ગણિત નથી. આ લગ્નનું પરિણામ સુખકારક આવ્યાની મારી ખાત્રી હોવાથી હું તને આટલું સમજાવીને કહું છું!”

વેણીએ નિરાશ થઈ કહ્યું—“કૃષ્ણરાવ, તમે આ દુષ્ટ સમાજને બરાબર પીછાનતા નથી. આ લગ્નથી સુખ થશે એમ મને તો કાંઈ લાગતું નથી. તમે આ લગ્નની વાત ફરી કાઢતા નહિ.”

કૃષ્ણરાવે જવાબ વાળ્યો. “તું જો તારો નિશ્ચય તોડવાને કબુલ કરે તો હું લગ્ન સંબંધી એક અક્ષર પણ બોલીશ નહિ.”

“સમાજના આ દુષ્ટ લોકો કેવાં કાચાં કર કૃત્યો કરે છે તેની તમોને કલ્પના નથી.”

કૃષ્ણરાવ જરા હસીને બોલ્યો— “ત્યારે તને તો તેની કલ્પના હશે ?”

વણી જરા પ્રોત્કપણે બોલી— “ત્યારે મને કલ્પના વગર હું બોલતી હઉંશ.”

કૃષ્ણરાવને શું બોલવું તે કંટકિત વખત સુખ્યું નહિ. થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી તે બોલ્યો—

“ત્યારે તારી કલ્પના પ્રમાણે તેમ થવાનું કારણ શું ?”

વણી તરતજ બોલી— “કારણ ? કારણ પુરૂષ. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષની જાતી સખળ છે. એ સિવાય બીજું કંઈપણ કારણ નહિ. દુષ્ટ પુરૂષોના મેંજામાં જે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવી વિલક્ષણ હોય છે તે તમોને ખબર છે.”

વણીનું બોલવું તદ્દન નાદાનીભયું. કૃષ્ણરાવને લાગ્યું અને તે હસી પડી બોલ્યો— “આવા વિલક્ષણ વિચાર તારા છે તે જોઈ મને ધણી દલગીરી ઉપજે છે. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓ કમી ધૈર્યવાન, કમી સાહસી, કમી જાણકાર હોય છે એમ મને તો લાગતું નથી. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો વચ્ચે કંઈ કંઈ બાબદમાં તફાવત છે અને કંઈ બાબદમાં સરખા હક છે તે તારા જેવી સુશિક્ષિત સ્ત્રીને ખબર નથી એ ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. થોડું કહું છે તે ઉપરથી તું

જણાવે તે તને શોભતું નથી. લોકનિંદાથી ડરીને તારી હિંમત જતી રહે, તારા આમલા સારા વિચારો બદલી નાખે અને ગમે તેવા નિશ્ચય કરી એસે તે તને શોભતું નથી. તારું પોતાનું કુળ, તારી માતા કયા કુટુંબની છે તે સધળું તને ખબર છે. અને તેથી લોકો હાલમાં ગમે તે બબડે તેની તારે શું પરવા કરવી જોઈએ? લોકસમુદ્ધના સધળા લોક દુષ્ટ છે, સધળાના વિચાર એક સરખા છે અને સધળા ગતાનુ-ગતિક છે એમ તારું માનવું સાથી બંધાયું? સમાજમાં જેમ દુષ્ટ છે તેમ સારા પણ હોય છે. પણ તને તો સધળાજ એક માળાના મણકા દેખાય છે. વેણી, આવી હુલસરેલી સમજણ ઉપરથી કરેલો નિશ્ચય ગાંડપણ નહિ તો ખીણું શું? તને મારું વર્તન ગમે તેટલું ચમત્કારીક લાગતું હોય તો પણ હું પ્રશસ્ત્ય રાજમાર્ગે જઈ છું એ ખીના ધ્યાનમાં રાખજે. તારો રસ્તો વીકટ અને ભયભરેલો છે. આ રસ્તે જવામાં કેટલાક અભિમાન લે છે પણ એ માર્ગ ઈશ્વરને પસંદ છે એમ તું સમજતી નહિ. ઈશ્વરે સારા માણસ માટે સારા રસ્તા અને ખરાબ માણસ માટે ખરાબ રસ્તા નિર્માણ કરેલા છે. જન્મપર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાથી ઈશ્વર તને એકદમ સ્વર્ગમાં લઈ જશે એમ તું માનતી હોય તો તે તારો ભ્રમ છે. તારું કહેવું સર્વ-સ્વાબજ છે એમ મારું કહેવું નથી. પણ ગમે તે પ્રસંગે ગમે તેવા નિશ્ચય કરવા એજ દિવાનાપણું છે. તારા ઉપર માતૃશુનો ધણો મોટો બોજો છે. તારા જેવી સુશિક્ષિત સ્ત્રીએ

માતા થવું એમાં જગતનું લુપ્ત છે. તું જે બ્રહ્મચર્ય
 વ્રતના ઉત્તમ ગીત ગાય છે તે જો આ દેશની કેટલીક
 વિધવાઓ પાળે તો જગત ઉપર કેટલો ઉપકાર થાય
 તેમ છે. મુખ લોક ગમે તે બોલે તે તરફ તારે લક્ષ
 આપવાનું કંઈ કારણ નથી. જગત એમજ ચાલે છે. એકજ
 બાબદ માટે સારા અને નરસા એવા બે અભિપ્રાય રહે છે.
 પણ દરેકે મનુષ્યે પોતાનો સારાસારનો વિચાર કરવો. વેણી,
 સમાજના રાહમાં તું આવી રીતે ધસડાઈ જઈશ એમ મને
 લાગતું નહોતું. મારી તેમ ધારવામાં લુલ થઈ. નાનપણનું
 તારું નિર્મળ અંતઃકરણ ક્યાં અને હાલનું કઠોર વર્તન
 ક્યાં? નાનપણમાં તારામાં જે ધીરજ હતી તેનો એથો ભાગ
 હાલ તારામાં દેખાતો નથી. નાનપણની વાત તું લુલી ગયેલી
 લાગે છે પણ હું કદી તે વીસાઈ તેમ નથી. વેણી, તને તે
 સાંભરે છે કે ?

કૃષ્ણરાવને બોલતો અટકાવવાના હોતથી વેણી બોલી—
 “હવે એ નાનપણની વાતો કાઢવાથી ફાયદો શું છે ?”

કૃષ્ણરાવે વેણીનું બોલવું ધ્યાનમાં નહિ લેતાં નાન
 પણની કેટલીક વાતો કહી. આ વાતો આટલા વર્ષ
 કૃષ્ણરાવને યાદ રહ્યાં જોઈ વેણીને અન્યથા ઉપજી. કૃષ્ણ-
 રાવે વેણીની માંદગીની તથા ખીજ કેટલીક વાતો યાદ આપી
 કહ્યું—“વેણી, આ સઘળી વાતો તું લુલી ગઈ તે અન્યથા
 થાયું છે. મુખ લોકોને ખીજને નુકસાન કરવા સિવાય કંઈ

ઉદ્યોગ હોતો નથી. આ લોકોના કહેવાથી તે બળતોજ નિશ્ચય કર્યો તે ઉપરથી તો તું આ મુખ લોકોના કરતાં પણ વધુ અજ્ઞાન ઠરે છે. વેણી, આ તારું ગાંડપણ છોડી દે. હું જે કહું છું તેનો બરાબર વિચાર કર. તારું કદયાણુ હું જે કહું છું તેમાંજ છે. વેણી તારી કેટલીક વાત માર હૃદયમાં ફાતરેલી છે. તારી સ્થિતિ આવી ચમત્કારીક થશે એમ અને સુદલ લાગતું નહોતું. પણ સધળું વિલક્ષણ બન્યું છે. જે હૃદયમાં પ્રેમ હતો તે હૃદયમાં સ્નેહશુન્યતા ઉત્પન્ન થઈ, જ્યાં દયા હતી ત્યાં અદયા ઉત્પન્ન થઈ, જ્યાં વાત્સલ્ય હતું ત્યાં ક્રોધ, જ્યાં મમતા હતી ત્યાં ક્રુરપણું, જ્યાં અનુરાગ હતો ત્યાં રાગ-શંતાપ, જ્યાં પ્રણય હતો ત્યાં ક્રોધ, સધળુંજ વિપરીત થયું છે. અશિક્ષિત સ્ત્રી તરફથી તેમ થયું હોત તો મને ખીલકુલ દલગીરી લાગત નહિ. પણ સુશિક્ષિત, વિદ્યાસંપન્ન સ્ત્રીનું હૃદય રાક્ષસ જેવું કઠણ થાય તેથી કાષ્ટને પણ દલગીરી ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ.

વેણીની સ્થિતિ ધણી ચમત્કારીક થઈ. સ્થિર સ્તંભ પ્રમાણે તે તટસ્થ બેસી કૃષ્ણરાવનું ભાષણ શ્રવણ કરતી હતી. તેનો દેખાવ તદ્દન તટસ્થ દેખાતો હતો પણ અંદરથી તેનું હૃદય સ્થિર નહોતું. તેના હૃદયમાં નાના પ્રકારના વિચારોનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. કૃષ્ણરાવનો દરેક શબ્દ તેને વિદીર્ઘ કરી નાખતો હતો. તેણે પોતાના નિશ્ચયથી જે પ્રમારત પોતાના મનમાં ઉભી કરી હતી તે દરેક શબ્દથી ઢીલી થતી હતી. તેના હૃદયમાં થયેલા વિલક્ષણ ફેરફાર કૃષ્ણરાવે

નાનપણના દાખલાઓથી બતાવી આપ્યો ત્યારે તેને પોતાને
શરમ લાગવા માંડી. તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યા
અને ગાલ ઉપર આંસુના ઉતરી આવેલા રેલા લુછતાં તે
બોલી—“કૃષ્ણરાવ, તમે કહો છો તેમ બન્યું ખરું; પણ
એમાં મારો અપરાધ શું છે ? દુઃખ આવી પડે ત્યારે દરેકની
સ્થિતિ એવી થાય.”

વેણીના આવા દયાબનક શબ્દો સંભળી કૃષ્ણરાવના
હૃદયમાં ચમકારો થયો. પોતાના વાગ્યાણુ અસુક
લાગ્યા. પોતે જ કહ્યું છે તે માન્ય તે સ્વીકારશે એમ
તેને ભરોસો આવવા માંડ્યો. પોતાની છટા માટે તેને
અભિમાન આવવા માંડ્યું. તે વેણી તરફ જરા હસતો
નહોતો કરી બોલ્યો—“વેણી, તારી આંખમાં આંસુ કેમ
આવે છે ? તારા ગુલાબી ગાલ આંસુથી કેવા ભિન્ન થઈ ગયા
છે ? તને એટલું માઠું કેમ લાગે છે ?”

વેણીને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સુજતો નહોતો. તે
પોતાના ડોળા લુછતી લુછતી બોલી—“કેમ, તમારા પ્રશ્નનો
જવાબ આપું કે ? મારું હૃદય આંખણુ કરતાં પણ નરમ
છે પણ તે તમોને પથ્થર કરતાં પણ કઠણુ દેખાય છે
હાં મારો શું ઉપાય ? આ દુષ્ટ સમાજ આગળ મારા જેવી
અબળાનું શું ચાલે ?”

કૃષ્ણરાવે નચિંત મને જવાબ આપ્યો “વેણી, તેની કાળજી તને ન જોઈએ. ત્યાં દુષ્ટ સમાજ તારી વિરૂદ્ધ ગમે તે કરશે તેનું જોખમ મારા ઉપર છે. હું સધળી જવાબદારી મારે માથે જોળવીને તારી સાથે વાત કરું છું.”

વેણીની સ્થિતિ ચમત્કારીક થઈ પડી. કયો વિચાર પકડે કરવો તે તેનાંથી નક્કી થતું નહોતું. ક્ષણમાં આવવા-હિત રહીતું એમ તેને લાગતું હતું, વળી ક્ષણમાં કૃષ્ણરાવતું કહેતું કણ્ઠ કરતું એમ લાગતું હતું. આ પ્રમાણે તેનું મન આદોષન કરતું હતું તેટલાં કૃષ્ણરાવે કહ્યું- “વેણી, તારે એટલા ધોદાળામાં પડવાનું કંઈ કારણ નથી. હું વિકારવશ થઈ તને કંઈ આકુષ્ઠવળું શીખવું છું એમ જો તને લાગતું હોય તો તારી જીલ છે. હું જે કંઈ કહું છું તેમાં મારો ફાયદો તો છે પણ વિશેષમાં તારા ફાયદા માટે છે તે પણ લક્ષમાં રાખ. પુર્વની સધળી વાતો યાદ દેવડાવી તને પ્રેમ બંધ કરવી એવો મારો બોલવાનો બીલકુલ હેતુ નથી. હું જે કંઈ કહું છું તેનો ખરાબર વિચાર કર. એકલા રહી રાત દિવસ મન દુઃખવ્યાથી તને મોક્ષ મળવો અશક્ય છે. ખરો પુન્યનો રસ્તો એ છે કે સમાજમાં દાખલ થઈ સમાજને ઉપયોગી થઈ પડવું. વેણી, આ જમતમાં કોઈના તરફ મારો પ્રેમ હોય તો તારા તરફ છે. પણ તું તારું હૃદય પાપાણુ કરતા પણ કઠણ કરી મારી સાથે વર્તે છે. તે તારા પત્રમાં લખ્યું છે કે સુંદર છોકરી જોઈ મારે લગ્ન કરવા અને મને બાળક આવશે તે જોઈ તું ખુશી થઈશ. આવા વિચારો તું

ખાહોર કરે અને તું પોતે અવિવાહીત રહેવાનો નિશ્ચય કરે
 અને હું વગર દલગીર થવે ખેસી નહું તે શું બનવ બોગ છે?
 વેણી, મેં પણ હવે નિશ્ચય કર્યો છે કે આ જન્મ પ્રલય
 વૃત્ત પાળવું. આપણે નાનપણમાં જો એત કર્યો હતો તે સધળું
 અગબળ જ્ઞાન હતું. આપણે સધળા હવામાં કિટલા ઉભા
 કર્યા હતા. વેણી, પ્રેમ રૂપી પુષ્પને સર્વોત્કૃષ્ટ સુવાસ હોય છે,
 મનોહર રંગ હોય છે, પણ નિક્ષણ ત્રિપારી કાંટા હોય છે એ
 મને આજે ખબર પડી.”

કૃષ્ણરાવથી વધુ ખેલો શકાયું નહિ. તેની છાતી ભરાઈ
 આવી. તેની આંખમાં પણ આંસુ ભરઈ આવ્યાં. તે એક
 દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી નીચું જોઈ રહ્યો. વેણીની સ્થિતિ તો
 તેનાથી પણ ચમત્કારીક થઈ હતી. કૃષ્ણરાવનો પ્રેમ
 રોષ તેનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ. ડાળામાંથી
 પાણી જતાં જતાં તે ખેલો-કૃષ્ણરાવ, આ આખું શરીર
 તમારું છે. આ મન ઉપર પણ તમારી સત્તા છે. તમે લઈ
 જાઓ તે માર્ગે જવા હું તૈયાર છું. આ અભાગણી તરફ
 તમે આટલી લાગણી ધરાવો છો તે મારું મોટું ભાગ્ય છે!
 તમે મને પુજ્ય છો અને મને સ્વીકારવાનો તમારો નિમંત્રણ
 પ્રયત્ન જોઈ હું તમોને અનન્ય શરણ થાઉં છું.”

વેણી પ્રત્યેક શબ્દ પ્રેમ સહિત ખેલતી હતી. તેના દયા
 મય ચહેરા ઉપર જે અસર થઈ હતી તેથી કૃષ્ણરાવે આ
 શબ્દ ખેલતાની સાથે તેનો હાથ પકડી કહ્યું—“પરિત્ર મનો-
 વૃત્તિ કાષ્ટાન્ન વ્યપતે અરે માર્ગે વળે છે. તે તારા માંડા
 વિચાર છોડી દીધાં તેથી મને આનંદ થાય છે.”

પ્રકરણ છઠું.

—:૦:—

કેદ.

—:—

વેણીએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો એમ જણાવ્યું કે તરતજ કૃષ્ણરાવે કહ્યું કે હું ઘેર જઈ પિતાજીને આ વીશે ખબર આપું છું. વેણી કાંઈપણ બોલી નહિ. કૃષ્ણરાવે જવા માંડ્યું અને શું બોલવું તે તેને સ્મર્યું નહિ. કૃષ્ણરાવે એક વખત જ્ઞાનંદાશ્વયં તેના તરફ જોયું અને તે પોતાને ઘેર જવા નિકળી ગયો. જે કાંઈ બન્યું તેથી વેણીને અજાણી ઉપજી હતી. પોતાનો નિશ્ચય ઢળી પડ્યો તેથીજ વિચારમાં પડી ગઈ અને પોતાની માતાને જમને ખબર આપી.

ઉપલી ખીના બનવાને ફેટલાક દિવસ ગયા પછી એક દિવસ સ્વાધ્યાયકાળનો વખત હતો. સાયંકાળનો વખત હંમેશા મનોહર હોય છે તેમાં ગ્રીષ્મ રૂતુની સ્વાયંકાળ ધણો બહાર આવે છે. અવન્ટીપુર ગામ જો કે નાનું હતું પણ લાનું સૃષ્ટિસૌદય અપુર્વ હતું. એક તરફ સમુદ્ર આવ્યો હતો બપોરે ખીજી તરફ હુંગરોની દાર લાગેલી હતી. ગામ હુંગરોની નજદીક હોવા છતાં જમીન સારી રસાળ હતી અને ગામમાં પાણી પણ પુરતું મળી શકતું

હતું. ગામની આસપાસ તથા ગામમાં પણ કેટલાક ઉંચા
 ઝાડો હતા તેથી ગામની શોભામાં વધારો થતો હતો. ગામની
 બહાર એક મહાદેવનું દેવળ હતું ત્યાં વેણી જતી હતી.
 મુખ્યદર્શના બચારે રહેતી ત્યારે તે ફરવા જતી હતી અને આ
 ગામડા ગામમાં ફરવા જવાની જગ્યા ન મળે તેથી દરીયા
 કાંઠા આગળ આવેલા આ મંદિરમાં જતી અને સંજના ત્યાં
 કેટલાક વખત ગાળી રાત પડતાં પહોંચા પોતાને ઘેર આવી
 પોતાની માતાને ધરકામમાં મદદ કરતી હતી. વેણીએ ખુબ
 આપી કે કૃષ્ણરાવ તેની સાથે લગ્ન કરવા ખુશી છે તેથી
 વેણીની માતાને આનંદ થયો હતો અને વેણી પણ પોતાના
 લગ્ન નક્કી થયાથી આગળ માફક ખુશી થઈ ફરતી હતી.

જે દિવસની વાત કરીએ છીએ તે દિવસે સાયંકાળ થયો
 બહાર આપી રહ્યો હતો. ભગવાન શ્રી સૂર્યનારાયણને અસ્ત થવાનો
 વખત થવા આવ્યાથી વસુધરા દેવી નિરાળા મનોરમ્ય રંગના
 વસ્ત્રથી સુશોભિત થયેલી દેખાતી હતી. વસુધરા દેવીના વસ્ત્રનો
 રંગ કેવો હતો તે જણાવવું મુશ્કેલ છે. તે રંગ ગુલાબી
 નહોતો, પીળો નહોતો, લીલો નહોતો, સોનેરી નહોતો, તે
 રંગ તદ્દન નિરાળો હતો. તે રંગનું નામ આપવું તે કલ્પના
 શકતીની બહાર છે. તે અપ્રતીમ રંગ સ્વધને સ્વરૂપે પસરેલો
 હતો. પક્ષીઓ આ ઝાડથી પેલા ઝાડ ઉપર ઉડી કેટલાક
 કરી રહ્યાં હતાં. કેવો આનંદનો વખત હતો. મનુષ્ય ગમે
 તેટલો થાક્યો હોય પણ આ રમ્ય દેખાવ જોતાજ તેનો થાક ઉતરી
 જાય. મનુષ્ય ગમે તેટલી પ્રીતિ ચિંતામાં હોય પણ આ દેખાવ

જોતાં તેટલો વખત તે સધળું ભુક્તી જાય. વેણી આજે સદાદેવના દેવળમાં દર્શન કરવાં આવી હતી અને સૃષ્ટી સૌંદર્ય નિહાળતાં તેને ઘેર જલદી જવાનું મન થતું નહોતું. થોડો વખત ગયા પછી તે ચોતાની જેળે ઘેર જવા નિકળી. આ વખતે સૂર્યનારાયણ ક્ષિતિજમાં જવાથી પશ્ચિમ દિશા તરફ આકાશ લાલ થયું હતું. સંધિ પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો હતો. પક્ષીઓ ઉડીને ચોતાના માંળા તરફ જતાં હતાં. જંગલમાંથી ઢોરો પણ પુંછડી હલાવતાં ચોતાના ઘર તરફ ખાંધા વળત હતાં. વેણી પણ ચોતાનો રસ્તો કાપતી હતી. સાધારણ રીતે ગામડાના રસ્તા સીધા હોતા નથી. તેમાં પણ કોકણના રસ્તા ધણી વાંકા ચુંકા હોય છે. આ ખેતરમાંથી પેલા ખેતરમાં એમ નાનાં રસ્તાઓ કરેલા હોય છે તેમાંથી વેણી ઝપાટાખંધ ધર તરફ જતી હતી. રસ્તામાં ગામની બહાર એક બંગલા આગળ આવી, તે બંગલો મુકી બે ચાર કદમ દુર નહિ ગયે તેટલે કોષ્ટએ તે બંગલામાંથી વેણી, વેણી એમ બુમ મારી આ શબ્દ સાંભળી વેણી ચક્રિત થઈ. આશ્ચર્ય નબર કરે તો કોષ્ટ દેખાયું નહિ. એટલે તે આગળ ચાલવા લાગી; પણ ફરી વેણી, વેણી એ શબ્દો સાંભળવામાં આવ્યા. વેણીને ધણું અજાણ્યો હોવાથી પણ આશ્ચર્ય નબર કરતાં કોષ્ટ દેખાયું નહિ. બંગલામાંથી કોષ્ટ હાંક મારતું હોય તેમ લાગ્યું પણ બંગલામાં જવાની તેનામાં હિંમત નહોતી. તે બંગલાના દરવાજા આગળ જઈ અંદર જોવા લાગી તો અંદરથી “વેણી” “વેણી” એમ કોષ્ટ બુમ મારતું સાંભળાયું. આ શબ્દ મધુર સ્વરથી

હિયારવામાં આવતા હોવાથી કાંઈ સ્ત્રી પુરુષ મારે છે એમ લેને લાગ્યું. તે મોટા ગુપ્તવાડામાં પડી. તે ધણી હિમ્મત રાખી બંગલામાં દાખલ થઈ.

વેણી જે બંગલામાં દાખલ થઈ તે બંગલો તેની એક બહેનપણીનો હતો. ગંગા નાંગની એક તેની નાનપણમાં બહેનપણી હતી. તે બિચારી નાની હતી-તેટલામાં તેનો બાપ ગુજરી ગયો હતો. ગંગા અને તેની માતાને ધણી દુઃખમાં દિવસ પસાર કરવા પડ્યા હતા. ગંગા એટી ચર્તા તેના લગ્ન થયા હતા અને તે પોતાને સાસુરે ગઈ હતી. તેની માતાને બંગા શિવાય બીજું કંઈ બચ્યું નહીં હોવાથી તે પણ તેની સાથે જઈ રહી હતી. ગંગા સાસુરે ગઈ સારથી આ બંગલો ખાલી પડ્યો હતો. આ બંગલામાંથી 'વેણી, વેણી' એમ કાંઈએ હાંક મારવાથી તે બિચારીએ એમ માની લીધું કે તેની બહેનપણી ગંગા તેને હાંક મારે છે. ધણે દિવસે પોતાની બહેનપણી પોતાને સળસળે એવી કહપનાથી તેને આનંદ થયો. ગંગાને શું છોકરા છે, સાસુરે તેને સુખ છે કે નહિ તે વીગેરે પુછવાની અને પોતાની સ્થિતિ બજાવવાની ધ્રુષ્ટાથી વેણી તે બંગલામાં દાખલ થઈ હતી. ગંગાને તે બંગલો ધણો જુનો હતો અને મોટો હોવા સાથે જુની ઢબે બાંધેલો હતો. ગંગાને બાપ ગરીબ અવસ્થામાં આવી પડવાથી બંગલાનું સમારકામ તે કરાવી શક્યો નહોતો અને બંગલાનો કેટલોક ભાગ પડી ગયો હતો. બંગલાનું સ્વરૂપ અત્યારે કયાનક હતું અને બંગલામાં

અધારં જણાવું હતું. વેણી બંગલામાં દાખલ થઈ
 અને બોલી—“ગંગા, બંગલાની કંઈ બાબતો તું છે ?”
 બંગલાની અંદરથી કાઢતો ધીમેથી જવાબ આપ્યો—“વેણી
 તું આ બાબતો અંદર આવ.”

શબ્દનો અવાજ જે તરફથી આવ્યો તે તરફના ભાગમાં બંગ-
 લાની અંદર ગઈ, તેની તદ્દન ખાતરી હતી કે અંદર ગંગા છે. “વેણી”
 એ શબ્દ ઉચ્ચારનાર કાઢતો હતો એ અને તે ગંગા હોવી જોઈએ
 એમ અભારે કમનશીએ વેણી માનતી હતી. અધારામાં બીત
 પકડીને અંદર ગઈ. બંગલાના જે ભાગમાં તે ચાલતી હતી
 તે બીંત ઉપર લુણો આવ્યો હતો અને જમીન ઉપર પથ્થુ
 પુષ્કળ ધુળ હતી. આસપાસ સફળે અધારં હતું. ગંગા તર-
 ફની તેની માયાને લીધે તે બંગલાના અંદરના ભાગમાં ચાલી
 જતી હતી. બંગલામાં થોડે દુર ચલા પછી તે બોલી—“ગંગા,
 દીવો બીવો કયો છે કે નહીં ? અધારામાં શું કરે છે ?”

પાછો આગળ માફક ધીમેથી અવાજ વ્યાખ્યા.
 “શું કરે વેણી ? અમારા દુઃખનો પાર નથી. મારાથી
 બીજાના ઉપરથી ઉઠાવું નથી. મારી આ આવશે ત્યારે દીવો
 કરશે.”

વેણીનું કુમળું અંતઃકરણ વધારે પીગળ્યું. પોતાની
 બહેનવેણી આટલા દિવસ ચલા માંદો હોવા છતાં પોતે અખર
 હોવા ન આવી તે માટે દીલગીર ચલા લાગી. ગંગાને પોતાથી

અનતી મદદ કરવાની ઇચ્છા સહીત તે અંગસાના અંદરના
લાગમા આગળ ગઇ, અને અંધારામાં વધુ પુછ્યું—“ગંગા,
તું ક્યા છે ? ”

“ અહિંયાજ. ”

આટલા શબ્દ મોટેથી બોલી કોઇએ તેની પાછળ ખાસ
અંધ કરી દીધું. વેણી ભયથી ગભરાઇ. મોટેથી ચીસો પાડી
રડવા લાગી. કોઇ દોડો, કોઇ દોડો એમ મોટેથી બુમ
પાડવા લાગી. કોઇએ તેને છોડવી નહિ. ઉભડું કોઇ
વિચીત્ર રીતે હસતું હતું એમ લાગતું હતું. વેણીના
રૂદનની કાંઈપણ અસર થઇ નહિ. અને કોઇ છોડવો, અને
કોઇ છોડવો એમ મોટેથી ઘણી બુમો મારી પણ કોઇએ
તેની બુમ સાંભળી નહિ અને કોઇએ ખાસતું ઉધાડ્યું નહિ
ત્યારે ખીંચી કોઇ રસ્તો બહાર નિકળવાનો છે કે નહિ તેની
શોધખોળ કરવા લાગી, પણ આ અંધારા ઓરડામાં એક
પણ છુટકારાનો રસ્તો જણાયો નહિ. ખાસતું જે અંધ કરવામાં
આવ્યું હતું તે ઉધાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જરા પણ
ખાસતું હાલ્યું નહિ. આ વખતે તેના મનમાં કેવી લાગણી
થતી હતી તેનો વિચાર વાંચકોએ કલ્પનાથી જાણી લેવો. ભયંકર
અંધાર, ત્રિલક્ષણ વાસ, અને પુષ્કળ ધુળવાળા આ મકાનમાં
પોતે પોતાને હાથે ફસાઇ પડી તે માટે તેને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો.
અને હવે આ બોલીમાંથી પોતાની આખર સહિત બહાર પડવાનો

રસ્તો નથી એમ લાગતાજ પોતાનું માથું જમીન સાથે પરમા-
ત્માને યાદ કરી અજાણ્યું. અને ખેશુધ્ધ થઈ જમીન ઉપર પડી.

*

*

*

હંમેશા દિવા વખત પહેલાં વેણી ઘેર પાછી ફરતી હતી
અને આજે સાત થયા, આઠ થયા પણ વેણી ઘેર નહિ
આવવાથી તેની માતાને પ્રીતર થવા લાગી. વેણીનો નાનો
ભાઈ શ્રીપાદ “મોટી બહેન, બહેન” કહી રડવા લાગ્યો. નવ,
દશ વાગ્યા પણ વેણીનો પ-તો નહિ લાગવાથી તેની માતા
ધણી વિચારમાં પડી ગઈ. વેણી કેમ આવી નહિ તેની મીમાંસા
તેનાથી બરાબર થઈ શકતી નહોતી. શ્રીપાદ વારંવાર પુછતો
હતો તેને ગમે તેમ સમજાવતી હતી. નાના પ્રકારની કટપનાથી
વેણીની માતાનું મસ્તક ભરાઈ મથું હતું. વચ્ચે વચ્ચે તેના
મનમાં એવો વિચાર આવતો હતો કે વેણી ગોવીંદરાવને ઘેર
ગઈ હશે અને રાત ધણી જવાથી તેઓએ તેને ઘેર આવવા
દીધી નહિ હોય. વેણી આ પ્રમાણે ગોવીંદરાવને ઘેર કેટલીક
વખત રહી હતી પણ આ વખતે તેના મનને આ વિચારથી સંતોષ
થતો નહોતો. શ્રીપાદને ગમે તેમ સમજાવી તેણે સુવાડ્યો પણ તે
વિચારીને આખી રાત ઉંઘ આવી નહિ. તે જાયંકર રાત્રી વેણીની
માતા ધંદરાને એક યુગ જોટલી લાખી જણાઈ. તે દુઃખમય
રાત્રી પુરી થઈ અને સવાર પડી. વેણી હાથમાં ઘેર આવશે
એમ તેની માતાને લાગ્યું. તે વેણીની રાહ જોતી ધરના બારણા
આગળ બેઠી. આઠ વાગ્યા પણ વેણી આવી નહિ. હવે
ધંદરાના મનને વિલક્ષણ દારૂકો પડ્યો. તે પોતે થોડાજ

મહીના ઉપર વિધવા થયેલી હોવાથી ધરની બહાર પગ મુકી શકતી નહોતી તેથી ગોવીંદરાવને ઘેર તપાસ કરવા શ્રીપાદને મોકલ્યો. ત્યાંથી નકારનો જવાબ આંવ્યો. એટલે તેની નિરાશાનું પુછવું શું ? કૃષ્ણરાવે પોતે દોઢી આંવ્યો અને પોતે તપાસ કરવા કેટલાક માણસ મોકલ્યા અને ઇંદીરાને સત્વન કરી પોતે પાછો ઘેર ગયો.

એક દિવસ ગયા, એ દિવસ ગયા, પણ વેણીનો કાંઈ પતો લાગ્યો નહિ. બાપા ગામમાં આ બખર ફેલાઈ ગઈ. બાપી વાતો ફેલાવાથી ગામના ધોડાને એક પ્રકારની મોઝ લાગતી હતી. વેણી ગુમ થઈ એ બખર નાના નાના છોકરાથી મોટા સુધીના ફેલાતા વાર લાગી નહિ. ગામના નવરાં ડાળાં-જોને એક ચર્ચાનો વિષય મળ્યો. જેને જેમ ફાંચું તેમ કલ્પના કરવા માંડી. કોઈ કહે કે કોઈનો હાથ પકડી નાશી ગઈ, કોઈ કહે કે ગોવીંદરાવે પોતાના ધરમાં સંતાડી છે, કોઈ કહે કે ઇંદીરાબાઈએ પોતેજ ધરમાં સંતાડી મુકી ખોદી ગુમ કરાડી છે, કોઈ કહે કે કૃષ્ણરાવે તેને મુજબ મોકલી બાપી છે, કોઈ એમ પણ કહેવા લાગ્યું કે હવે પોતાના લગ્ન થઈ શકે તેમ નથી એમ માની તે બિચારીએ ફરીયાદ પડી આપઘાત કર્યો હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અનેક વાતો બાપા અવંતીપુરમાં ફેલાઈ રહી હતી. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં નિંદા કરવાની વધુ શક્તિ હોય છે. અવંતીપુર ગામ નહાતું હતું તોપણ બાપા નિંદાખેર ચોટલાઓનો ત્યાં તોટો નહોતો વેણી ગુમ થઈ છે એટલીજ બખર આ નિંદાખેર સ્ત્રીઓના

કાનમાં પડતાજ તેઓના મોઢામાંથી એક પછી એક તોષાના ધડાકા થવા લાગ્યા. ઇંદિરા એક સુધરેલા વિચારની સ્ત્રી ગણાતી હતી તેની આ મશ્કરી કરવાનો આ યોગ્ય વખત આવ્યો. છે એમ લાગ્યું અને તેઓ સ્વધર્મીઓએ એક દિવસ એકઠા થઈ ઇંદિરા પાસે જવું એમ ઠરાવ્યું. વિશ્વનાથ જાગીરદારની સ્ત્રી રાધા-આઈએ તેઓની આગેવાની લીધી. એક દિવસે બપોરે ગામની કેટલીક સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ ઇંદિરાને ઘેર ગઈ, પોતાના કુટુંબનો ખાલણોએ બહિષ્કાર કર્યો ત્યારથી ગામની કાંઈ સ્ત્રી પોતાને ત્યાં આવતી ન હોતી અને આજે એકદમ આ સ્વધર્મી સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ આવી તેથી તેને નવાઈ લાગી. તે બિચારી એમજ માનવા લાગી કે પોતા ઉપર જે નવું સંકટ આવી પડ્યું છે તે માટે તેને દિલાસો દેવાને આ સ્ત્રીઓ આવી હશે. તે બિચારીએ આવેલી સ્ત્રીઓને આવકાર આપી બેઠાડી અને પોતાના ગરીબને ઘેર સ્વધર્મી બાનુએ આવી તે માટે તેઓનો ઉપકાર માન્યો. ઇંદિરાના આવા નમ્રતાપુર્વક વચનોની પશ્ચુ આ સ્ત્રીઓ ઉપર અસર થઈ નહિ અને કેટલીક હસવા લાગી જ્યારે તેનો જવાબ કાંઈ આપ્યો નહિ.

ઇંદિરાને મળવા આવેલી સ્ત્રીઓની આગેવાની વિશ્વનાથ જાગીરદારની સ્ત્રી રાધાએ લીધેલી હતી. તેથી તેજ થોડો વખત રહી બોલી—“કેમ ઇંદિરા, બેઠું કેની, વેણીએ કેવું નામ કાઢ્યું? જીવાન છોકરી કાણ જાણે કયા મંદ હશે? હાલની છોકરીઓ શું કરે અને શું નહિ કરે તે કહી શકાય નહિ ?”

ધંદિરા બિચારી કાંઈ બોલી નહિ. કાંઈપણ કારણ વગર આ સધળા બાપજો આવી હતી તે હિપરથી તેણે માની લીધું કે દુઃખ હિપર ડામ દેવાને તેઓ આવેલી છે. આવે વખતે કાંઈ ન બોલતાં મુંગા બેસી રહેવું એ ઉત્તમ છે એમ ધારી તે કાંઈ બોલી નાહ. રાધાબાપ બોલી રહી કે એક બીજી બોલી:—“બાપ, આજ કાલની છોકરીઓ બહુ વિલક્ષણ હોય છે. મારી છોકરી પણ નિશાળે જતી હતી પણ વેણી નાશી ગયાની બબર મળા ત્યારથી નિશાળે મોકલવી બંધ કરી છે.”

એક ત્રીજી બોલી:—“મારો છોકરો કહેતો હતો કે દરરોજ જાંબના વેણી એકલી દારયા તરફ ફરવા આવતી હતી અને મુંબપ્રમા તો છુટ મોજા ધાલી ફરતી હતી. એનુંજ આ પરિણામ, બીજું શું ?”

એટલે એક વધુ ડાહી હતી તે બોલી ઉઠી:— “છોકરીઓને નિશાળે જમને શું કરવું છે ? ચુલા આગળ બેસી બે લાખરી કરતા આવડી એટલે છોકરીનું શિક્ષણ પૂરું થયું. પણ તે ન શીખવતાં તેને અંગ્રેજી શીખવવું. તેને ગાતા શીખવવું, તેને નાચતાં શીખવવું, તેને એવું એવું શીખવવું અને તેનું કાંઈ ફળ મળ્યું તો પશ્ચાતાપ કરતાં બેઠવું, તે કરતાં તેને કાંઈ ન શીખવવાથી કાંઈ અટકી પડે છે કે ?”

જગીરદાર વિશ્વનાથની સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ કાળીકાનો અવતાર હતી. વિશ્વનાથ જગીરદારના સધળા ગુણો તેનામાં હતાં. સંત્તા, માન, અભિમાન, આબરૂ, વીજેરે વ્યક્તિથી તે

વિવેક શુન્ય થઈ ગઈ હતી. પોતાના બાપ માધવરાવને વેણી આપવાને ના પાડવામાં આવી ત્યારથી તે તેણીના માઆપને ગાળો લાડતી હતી. આજે પણ લાગ હાથમાં આવ્યો હતો તે કાંઈ થોડો જવા દે તેવી હતી? તે બરાક ગુસ્સાનો આવેશ કરી છેલ્લી બેલનાર બાપ તરફ ફરીને બોલી-
 “અરે રમાબાઈ, અમે વાજબી કહેતા હતા કે માધ-
 રાવ સાથે તેના લગ્ન કરો. પણ એ લોકોને તેવી બુધ્ધિ ક્યાંથી સુજે? નશીબમાં જે ભોગવવાનું હોય તે કાંઈ ભોગવ્યા વગર છુટકો છે? આટલા વર્ષ છોકરી કુંવારી રહે તે કેમ? આજના વખતમાં દસ વર્ષની છોકરી થાય છે તો સઘળું સમજતી થાય છે? વેણીનો આમાં દોષ નથી. તેણે જે કયું તે બરાબર કયું.”

એટલે વળી ખીજ બોલી ઉઠી-અરે રાધાબાઈ, નશીબમાં વાંકુંચુંકું લખ્યું હોય તે સારી બુધ્ધિ ક્યાંથી સુજે? તમારા માધવરાવ સાથે વેણીને આપી હોત તો સોનાં કરતા પીળું હતું? છોકરીના જન્મનું કલ્યાણ થયું હોત; પણ તેમ થાય કેમ? તેના નશીબમાં નહિ ત્યાં કોઈનો ઇલાજ શું?”

આવેલી સ્ત્રીઓના જીવંદાયત્રો એક સરખા ચાલુ હતા. ઇંદિરા કોઈની સાથે પણ એક શબ્દ બોલી નહિ. તે ખિચારી દુઃખમાં ડુબી ગઈ હતી તે મુંઝે મોઢે આ સ્ત્રીઓના મહેશુ સંભળી રહી. ઇંદિરાનો વેણી તરફ અત્યંત પ્રેમ હતો તેથી તેની ચતી નંદા તેનાથી સહન ચતી નહોતી પણ આ વખતે

તે તદન નિરૂપાય હતી તેથી ગુપત્યુપ બેસી રહી. વેણી એક દિવસ દ્રષ્ટીએ ન પડે તો તેને કાંઈતું કાંઈ થઈ જતું તો આજ ત્રણ ચાર દિવસથી વેણી દૃષ્ટીએ પડી નહોતી. અને તેથી તે દુઃખમાં હુખી ગઈ હતી. વેણીના વર્તનની ભેજે પુરેપુરી માહિતી હતી. તે કદીપણ આડે રસ્તે જશે નહિ એવી તેની ખાત્રી હતી. અસાર સૂધી પોતાના છોકરાનું મન ગમે તેમ વાળી તે વખત કાઢતી હતી. પણ આ ચોટલા સભાથી તેનું મન બહુ દલગીર થયું. આવેલી સ્ત્રીઓને ખંખેરી કાઢી પોતાના ધરમાંથી ચાલી જવાનું કહેવાની ભેનામાં હિંમત નહોતી. આવેલી સ્ત્રીઓ માહિતી માહિતે મન ભાવતાં શબ્દોની લાલણી કરી પણ ઇંદિરાએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો ત્યારે ચાલતી થઈ. આવેલી સ્ત્રીઓમાંથી એકે પણ ઇંદિરાના મનને શતવન કરવા એક શબ્દ પણ ભોગંદ ખાંવા કહ્યો નહિ. હિંદુ સંસારમાં ખીબનના દુઃખથી દુઃખી થનારા કરતાં દુઃખ ઉપર કામ દેનારા પુણ્ય હોય છે. આ શુદ્ધિ જ્યાંસુધી હિંદુઓમાં ચાલુ છે ત્યાંસુધી હિંદુ સમાજ આગળ વધી ન શકે તો ભેમાં નવાઈ નથી.

પ્રકરણ સાતમું.

પુણ્ય.

રાત ધણીજ ગમ્મ હતી. લગભગ અગીયાર વાગવાનો વખત થયો હતો, જગીરદાર સાહેબના ધરમાં સ્વપ્નાઓ ઉઘડેને સ્વાધિન થયા હતા. પરંતુ માળ ઉપરની એક ખોલીમાં દિવો બળતો હતો અને એક મોટા પલંગ ઉપર એક તરુણ સ્ત્રી અને પુરુષ એ કાંઈ વાત કરતાં બેઠા હતા. આટલી રાતે ત્યાં શું થાય છે તે જોઈએ.

જગીરદાર સાહેબનો ગણપતરાવ નામનો એકનો એક પુત્ર હતો તેજ પલંગ ઉપર બેઠેલા તરુણ પુરુષ હતો. તેની પાસે બેઠેલી લેની સ્ત્રી યમુના હતી. તે પોતાના પતિથી થોડેક દુર વિનયથી બેઠેલી હતી. યમુના નિર્મળ અંતઃકરણની સ્ત્રી અને તેના જેવી સુંદર, સુશિક્ષિત, અને સુચરિત્ર સ્ત્રી આર્થ મહિલા મંડળમાં ભગ્યેજ સળી આવે છે; તે જગીરદારના ધરમાં ગૃહલક્ષ્મી તરીકે ગણાતી હતી. તેનો પતિ ગણપતરાવ અત્યંત કુવર્તની, મુર્ખ, બેશુમાન હતો, તેની પ્રત્યેક કૃતિ નિયમ અને નિંદા હતી. પણ તે

પણુ મોટા પુત્ર હોવાથી તેની સામે કોઈ શબ્દ કાઢવાને હિમ્મત કરી શકતું નહોતું. ઉલટું સ્થળાંત્રિ તેને છોટારાવસાહેબ, છોટારાવસાહેબ કહી તેના વખાણ કરતું હતું. રાવસાહેબ દુર દષ્ટિ શુન્ય હતા અને તેમનું જ્ઞાન એક કોડીનું પણ નહોતું. સ્તત્યતા, પાવત્રતા, નીતિ, એ શું છે તે આ રાવસાહેબને ખીલકુલ ખબર નહોતી. તે છતાં રાવસાહેબ પોતાના નિંઘ આચરણથી હલકા લોકોમાં પ્રીતિ પાત્ર થઈ પડ્યા હતા.

ગણુપતરાવ કાંઈ ભણે એવા હિતુથી તેને જાગીરદારે અભ્યાસ કરવા માટે ફેટલોક વખત સુંબઈ મોકલી આપ્યો હતો. સુંબઈમાં વિદ્યા સંપાદન કરવાને બદલે તેણે નિરાળા વિદ્યા સંપાદન કરી. લહેર ત્યાં લે દિવસે શાળામાં જવું, અને બાકી ભટક્યા કરવું અને હલકા છોકરાઓની સોબત માંડી હતી. આ છોકરાઓ ગણુપતરાવના જેવાજ ધરના સુખી હતા. આ છોકરાઓએ સુંબઈમાં એક કલમ રચાવી હતી અને ગણુપતરાવ તેનો સ્થાપક હતો. દિવસોના દિવસ રકુલમાં ન જાય પણ કલમમાં એક દિવસ ગયા વગર ચાલે નહિ. હમેશા મોજમજાદ કરવી એજ ગણુપતરાવનો સુંબઈમાં ધંધો હતો. નાટકો બોવા, સરકસમાં જવું અને કાંઈ ન મળે તો ગાયન પાર્ટીમાં ઉતરી પડતો હતો. સુંબઈ આવતાં પહેલાંજ ખીડી પીવાનું વ્યસન તેને હતું. પણુ સુંબઈ આવ્યા પછી ખીડી જેવી દેશી જંગલી વસ્તુ છોડી દઈ ચીરટ પીવા માંડી. પછી થોડી વખતે જરા ખાટલી

અકત થયો. પહેલાં તો દવા તરીકે થોડા થોડા દિવસો હતો. પણ સુરાબાઈનું રહસ્ય બરાબર બાધ્યા પછી તો દરરોજ એક એક બાટલીનું માથું ભાંગવા માંડ્યું. તેમજ તેના પોશાકમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો હતો.

માથા ઉપર સેંથો પાડી ગુચ્છા રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં ચેરીસ અને બીજા દેશોમાં બનેલું ઉત્તમ તેલ નાખવા માંડ્યું હતું. મુંબઈ આવ્યા પછી થોડા વખતમાં ભારે અભ્યાસથી આખા બગડી આવવાથી સોનાની ફેમના ચશ્મા પણ ચઢાવવા માંડ્યા હતા. બુદ્ધ, લાકડી, છત્રી વીગેરે જુદી જુદી જાતના લાપી મુક્યા હતા કે જેથી દરરોજ નવીન ગ્રહણ કરાય. ખીરસામાં સુંદર ઘડીયાળ રાખવા માંડ્યું હતું, અને હાથમાં હીરાની વીટી ઝળકતી રહેતી હતી. ચાર પાંચ વરસ મુંબઈમાં એજ માર્યા પછી દેવે વધુ અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી એમ વડીલને જણાવી ગણપતરાવ પાછો અવન્ટીપુર આવ્યો હતો. ગણપતરાવનો ઇંગ્રેજ અભ્યાસ ધણો થોડો હતો તોપણ પોતે જાણે મુંબઈમાં ઇંગ્રેજ ભાષા ક્રેટલી સરસ શીખી લીધી હતી કે પોતાના ગામડામાં જેની તેની આમળ બડાસ લગાવતો અને પોતાના નોકર ચાકરોને ઇંગ્રેજમાં ગાળો ભાડતો હતો. કેટલીક વખત તો મંબાપને પણ ઇંગ્રેજમાં પ્રસાદી ચખાડતો હતો; પણ ભોળા માંબાપને તેથી ગુસ્સો ન ઉપજતા પોતાનો છાકરો ઇંગ્રેજ ભાષા કેટલીક સરસ ભણેલો છે એમ માની લેતા. ગણપતરાવ ધણો ખરો સાહુબની જેમ વર્તતો હતો. નોકર લોકોને ચાણકથી

ફટકાવવામાં તેને મોજ આવતી હતી. ગામના લુચ્ચા ઢોંકો ગણપતરાવની ખુશામત કરી તેને સજ્જાના આઠ ઉપર સઢાવતા હતા અને બીજાઓને પોતાના છોકરાના વખાણ કરે છે તે જોઈને જાગીરદાર વિશ્વનાથ અને તેની પત્ની રાધાબાઈ આનંદમાં ઉલરાઈ જતા હતા.

ગણપતરાવની પત્ની યમુના પોતાના પતિથી તદ્દન ઉલટી હતી. તેનો બાપ જો કે ગરીબ હતો; પણ તેણે પોતાની છોકરીને સારું શિક્ષણ આપી લખતા વાંચતા શીખવી હતી. તેની માતાએ તેને ગૃહસંસારીક કેળવણી આપી હતી. તે બિચારીના પિતાની ઇચ્છા પોતાની છોકરી કાંઈ સારે ઠેકાણે પડે, તેને કેળવવડો પાત્ર મળે તેવી હતી; પણ જાગીરદાર સાહેબે પોતાના લાગવગથી ગણપતરાવ અને યમુનાનું જોડું સ્વધ્યુ હતું. વિશ્વનાથ જાગીરદાર પાસે સારો પૈસો હતો અને ત્યાં નાના ગાયમાં એક રાજની જોડણી તે સત્તા ભોગવતો હતો. ગાડી, ઘોડા, નોકર ચાકર સહુ જાગીરદારને ત્યાં હતું એટલે યમુનાને તે બાગદમાં કાંઈ કમીપણું નહોતું. પણ હંમેશા સ્ત્રીઓનો ખરો વેલવ નિરાજો હોવાથી આ વેલવ યમુનાને ત્રાસ આપતો હતો. સ્ત્રીઓનું ખરું દૈવત, મુખ્ય વૈશ્વ, મુખ્ય અલંકાર, અને મુખ્ય વસ્ત્ર-પતિ; તે બાગદમાં યમુના ખરેખર દુઃખી હતી. એટલુંજ નહિ પણ સાસુ સસરા તરફથી કાંઈ સુખ હોય તેમ પણ નહોતું. સાસુ સસરાને મનને તો છોકરાની વહુ એટલે બજારમાંથી વેચાતી આણેલી વસ્તુની જેમ લાગતું હતું. યમુનાને જો કે જાટલે

મુખ, આટલો દુઃખ સની, અને કુનીતિસંપન્ન પતિ મળ્યો
 હતો તોપણ તે પોતાનો દેવ છે, અને પોતાનું સર્વસ્વ તે
 પતિ છે એમ સમજી તે સાધવી તેની સેવામાં લીન રહેતી
 હતી. પોતાથી બનતી પતિની અને સાસુ સસરાની સેવા
 કરતી હતી. પતિને માટે હંમેશા કાળજી રાખતી હતી. તે
 છતાં તેની દરકાર તેના પતિને નહોતી. તે તો એમજ સમ-
 જતો હતો કે પોતાની સ્ત્રી મનુષ્ય નથી; પણ પશુ છે. તેની
 આખમાં તે કાંટા પ્રમાણે ખૂંચતી હતી. તેને જોતાજ તેનું
 શરીર ગરમ થઈ આવડું હતું. જાણે કે પુર્વજન્મના આ
 બન્ને વેરી તો નહિ હોય ? જ્યારે જ્યારે ગણપતરાવ અને
 યમુના જોકઠાં થતાં ત્યારે તે બિચારીને પોતાના પતિ તરફથી
 ગાળોનો વરસાદ યાતો લાલોના પ્રહારની પ્રસાદી મળતી હતી.
 પતિ તરફથી હંમેશાં તેને ત્રાસ ભોગવવો પડતો હતો, તે છતાં
 પણ પતિ પોતાની પાસે આવે અને દર્શનસુખનો લાભ
 આપે એવું તે સાધવી ઇચ્છતી હતી. યમુનાને કાંઈપણ
 વસ્તુની ન્યુનતા નહોતી. અન્ન, વસ્ત્ર, અલંકાર, દાસદાસી
 વીગેરે સઘળું જે જોઈએ તે હતું; પરંતુ મુખ્ય સહત્વની
 સ્ત્રીસંપત્તિ જે પતિપ્રીતિ તેનોજ સર્વાંગે અભાવ હતો.
 આ મર્મ વેદનાને લાંબે યમુના રાત દિવસ મનમાં બળતી
 હતી. બીજા આમળ પોતાનું દુઃખ રડવાની પણ તેનામાં
 હિમ્મત નહોતી. સાસુ સસરા આગળ પોતાનું દુઃખ રડે તો
 ત્યાં પણ દાદ લાગે તેવું નહોતું. જગીરદાર સાહેબનો રાક્ષ
 એવો હતો કે, કાંઈ તેની સનમુખ બોલવાની હિમ્મત કરતું
 નહોતું. કાંઈ હિમ્મત કરી તેની આમળ લેમના પુત્ર માટે

ફરીઆદ કરતું તો તેઓ કહેતા કે હજી નાદાન છે. ધીમે ધીમે અકકલ આવશે.” જાગીરદાર સાહેબના આવા યોલવાથી કોઈ કાંઈ યોલતું નહોતું. તે જિઆરી યોતાના નશીબનો વાંક કાઢી એક એક દિવસ બમે તેમ પસાર કરતી હતી.

યમુના યોવનસંપન્ન હોવા ઉપરાંત ધણી રૂપવતી હતી. તેને થોડાજ વખત ઉપર સોળસું વર્ષ પુરું થઈ સત્તરસુ એકું હતું. તેણે વણું ગોરું હતું અને તે મધ્યમ બાધાની હતી. તેના નેત્ર પાણીદાર અને સુંદર હતાં. તેનો ચહેરો મોહક અને અત્યંત રમણીય હતો. વધાતાએ તેનામાં કાંઈ પણ ઉણાપણું રાખ્યું નહોતું. ગણપતરાવ શિવાય બીજાને જો યમુના જેવું રત્ન પ્રાપ્ત થયું હોત તો તે યોતાને ધણો ભાગ્યશાળી સમજતે; પણ ગણરાતરાવને અમુક દય લાભ મળવા છતાં તેની કાંઈપણ કિમ્મત નહોતી.

પરમાત્માએ ગણપતરાવ અને યમુનાનો જે યોગ કર્યો હતો તે એક કાગડો દહીંયરું લઈ જવા જેવો બનાવ હતો. પણ આ બાબદ ઇશ્વરને શું દોષ દેવો ? આવા બનાવો હાંદુ સંસ્કારમાં કાંઈ થોડા બનતા નથી !! જાગીરદારના આખા ઘર માંથી યમુના સાથે હેતથી કોઈ વાત કરતું નહોતું. દરેક માણસ તેણે અપમાન કરતું હતું. યમુનાનું અપ્રતિમ સૌંદર્ય પવિત્ર સરળતા, સ્વભાવિક વિનય, પતિ તરફ વિચક્ષણ નિષ્ઠા એ સધળાનો લાભ લેવાનું ગણપતરાવના નશીબમાં નહોતું. આકાશમાં ચમકનારી ચંદ્રિકા કાળા વાદળમાં દબાઈ જાય

મનને પણ વિચારો મળશે. મને તો એમજ લાગે છે કે કાંઈ રસ્તો સુલીનેજ આવ્યા હો. અને તેથી જવાની વાત કહે છે. આ અભાગિનીનું સ્વપ્ન આયુષ્ય શું આવી રીતે કળતમાં જશે ? હું આપની લગ્નની સ્ત્રી છું તે તમારા ધ્યાનમાં ઉતરતું નથી. મારી સેવા નહિ સ્વીકારવી એવા મેં શું આપનો અપરાધ કર્યો છે ? ”

કામળ અંતઃકરણની યમુના આટલા શબ્દો ધણી કળતથી ધણું ધૈર્ય રાખી બોલી. પોતાના પતિનો સ્વભાવ તેને પૂર્ણ રીતે આહીત હતો પણ અંતઃકરણમાં દુઃખના જે ભાજ ઉછળતા હતા તે કેટલા દિવસ તે દાખી રાખે ? તેણે આજ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી પોતાના અંતઃકરણમાં સળંગેલી આગ પતીને જણાવી પણ તે પાપાણુ હૃદયના પતિના મન ઉપર તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ. ઉલટો દમા-મદાર રીતે બોલ્યો—“હું તારું રૂદન સાંભળવાને બહીં આવ્યો નથી. હું આવ્યો એટલે તું આમ રડવા કેમ બેસે છે ? ”

તે કામળાગિનીનું હૃદય અધિક ચીરાયું અને તે નમ્ર-પણે બોલી—‘શું મને સુખ છે તે છતાં હું રડું છું ? આપજ મને રડાવો છો અને વળી ઉપરથી પુછો છો કે હું રડું છું શું કામ ? આ પ્રશ્નનો હું શું ઉત્તર આપું ? ’

ગણપતરાવે તિરસ્કારથી જણાવ્યું—“તારું કહેવું તો એમજ જણાય છે કે હું આ બોલીમાં આઠે પહોર તારો દાસ થઈને બેસી રહું પણ તેમ વર્તવાથી લોકો મને

ખાયલો કહે તેનું શું ? આજ સુધીમાં નીતિ સાસ્ત્રના પુંકળ ગ્રંથો મેં વાંચ્યા છે પણ તેમાં પુરૂષોએ હંમેશા સ્ત્રીના સહવાસમાં વખત કાઢવો એમ લખેલું કાંઈ ઠેકાણે મને મળ્યું નથી.”

આ અપૂર્વ સ્વાસ્ત્રાધાર સાંભળી યમુનાને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પોતાના લુગડાનાં છેડાથી પોતાની આંખ લુછતી લુછતી બોલી—“શાસ્ત્ર એમજ હોય તો સ્ત્રીઓનું નશીબ ! પણ તમારા તે નીતિ શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓએ હંમેશા કળ્પમાં રીખાઈ રીખાઈને મરવું, પોતાના પતિના દર્શન કરવાની અપેક્ષા ન રાખવી, તેની સેવા કરવાની ઇચ્છા ન રાખવી એવું કાંઈ લખેલું છે કે નહિ ?

ગણપતરાવ આ ઉત્તરથી ચીડવાયો અને ગુસ્સામાં બોલ્યો—“તારું નશીબ ? તેમાં શાસ્ત્ર શું કરે અને હું શું કરું ? તારા નશીબમાં રહવાનું લખેલું છે.”

યમુના આંખમાં આંસુ લાવી બોલી—“આ રડવા માટે નશીબ શિવાય બીજું કાંઈ કારણ નથી ફની ? ”

આ સાંભળી ગણપતરાવ વધુ ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો—“બેઅકલી, સુખ, તને અહિંયા શું દુઃખ છે ? વાસ્તવીક તને અમારે વધારે ત્રાસ આપવો જોઈએ; તે અમે આપતા નથી. તે માટે તારે અમારો ઉપકાર માનવો જોઈએ, તારા બાપને ઘેર તને જે સુખ હતું તેના કરતાં તો અમારા ઘરમાં તું વધુ સુખી છે. તારા બીખારી બાપને ઘેર તને પેટ ભરીને

ખાવાનું પશુ મળતું નહોતું. ધરમાં સાવરણી ફરતી હતી અને તાવડી નાના ફરતી હતી. આવી તારા આપના ધરની રિથિતિ હતી. તારું નશીબ જ્યારે કે તને આ ધર મળ્યું. તેમ તારા આપની ગરીબાઈ જાણીને તો અમે લીધી. અહિંયા સારું સારું ખાવાનું મળે છે, ઉંચ્યા પહેરવાને વસ્ત્રો મળે છે અને પહેરવાને દાગીના મળે છે અને દરેક રીતે સુખમાં છે ત્યારેજ આ બડબડાટ સારૂ થાય છે. કોઈ દિવસ તારો ચહેરો હરતો જોવામાં આવતો નથી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે રડતી ને રડતી. સુખ સાલુસના નશીબમાં હંમેશા દુઃખજ હોય છે. તેને સુખ ક્યાંથી મળે ? આપને ઘેર જરૂર બાબરી ખાઈને દિવસ ગુજરતી હતી તે આટલામાં બુલી મધ કે ? ”

યમુના આ વાગ્યાણુથી ધણી વિંહળ થઈ. પોતાની સાથે પોતાના આપને પશુ માળો લાડવામાં આવી તેથી તેને ધણું મારું લાગ્યું. તેના ડોળામાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી બિચારીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, પરંતુ તે રાક્ષસની બીકને લીધે તે મોટેથી રડી શકી નહિ. તેની આવી શોકમય રિથિતિ જોઈ કોઈને પશુ દયા આવી હોત પણ તે ચાંડાળ ઉલટો ગુસ્સે થયો અને લાલ ડોળા કરી બોલ્યો—“રડ, રડ, એમજ રડતી બેસ. હું અહિંયા આવ્યો કે તને રડવાનો ઉમળકો આવે છે. હું અહિંયા આવું નહિ એવી તારી ઇચ્છા છે ! હે, હું આ ચાલ્યો ! ”

આ પ્રમાણે બોલી પોતાના છુટ ચમચન વગાડતો ગણુ-પતરાવ ચાલના ચવા માંડ્યું. બિચારી યમુના શું કરે ? તે નિરૂપાય થઈ ધીમે ધીમે રડતી બેઠી.

ગણપતરાવને જવા ન દેવો એવી તેની ઇચ્છા હતી પણ તેને અટકાવવાનું તેનામાં ધૈર્ય નહોતું. “ચોતાનું કુટેલું નશીબ” એમ કહી તે ચોતાના નશીબને દોષ દેતી વિચાર કરતી બેઠી. ગણપતરાવની ઇચ્છા પણ જવાની ન હોતી. ચોતે જવાનો ઢોંગ કરશે એટલે યમુના તેને નહિ જવા કાલાવાલા કરશે અને ચોતાના મનમાં જે ઇચ્છા હતી તે પાર પડશે એમ તે ધારતો હતો. પણ તેને અટકાવવાનું ધૈર્ય યમુનામાં નહોતું. થેડી મીનીટ ગઈ કે તે પાછો બુટ ચમચ ચરતો તે બોલીમાં આવ્યો. યમુના ચોતાના લુગડાનો છેડો આંખે લપાડી રહતી હતી—ચોતાના પતિને ફરી આવેલો જોતાં તે વધુ ચરચર કંપવા લાગી. ગણપતરાવ તે બિચારીના શરીર ઉપર ધસી બધા મોટેથી બોલ્યો—અરે ચંડાળણી, આજે આમ રહવા બેસવાને તને ચથું છે શું ? જ્યારે જ્યારે હું આવું છું ત્યારે મધિડાની જેમ રહતી બેસે છે. હું શા માટે આવું છું તેની તને દરકાર જ નથી.”

યમુના ડરતા ડરતા બોલી:—“તમે શા માટે આવો છો તે કહ્યા સિવાય મને શું અબર પડે ? તમે કંઈ કહ્યો અને આ દાસી સાંભળે નહિ એમ કંઈ બને કે ? તમે જે કંઈ આજ્ઞા કરો તે માથે ચઢાવવાને હું તૈયાર છું.”

ગણપતરાવ ચોતાની મુછના આકડા વાળતા બોલ્યો:—“તું મારા કહ્યાસર ચાલે તેવી છે એ ત્રિષે તો મારી પુરી ખાત્રી થઈ ચુકી છે ! હું ત્રણ દિવસથી તારી પાસે એક દાગીનો માંગું છું તો તું સતર બદાના કાઢે છે !”

યમુના મોટા ગુંચવાડામાં પડી. તેની પાસે જે દાગીના હતા તેના ઉપર તેના પતિની સન્તા નહોતી. તે દાગીના ઉપર તો ખરી સન્તા તેના સાસુ સસરાની હતી. સાસુ સસરાનો સ્વભાવ તે પુરતી રીતે જાણતી હતી. તેમની પરવાનગી વગર દાગીના આપવાની તેની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. આ તરફ જે દાગીનો નથી આપતી તો તેનો પતિ તેને ગમે તેમ હિરાન કરશે એ વિષે પણ તેને દહેશત હતી. વળી તે દાગીનાનું શું થશે તે પણ તે જાણતી હતી. આ રાક્ષસને શું જવાબ આપવો તે તેને સમજ પડતી નહોતી. તે મહા મહેનતે અરપટપણે બોલી—“મેં દાગીનો આપવાની ક્યારે ના કહી ? મેં તો એટલુંજ કહ્યું હતું કે સસરાજી અથવા સાસુજીને કહો અને જોઈએ તે દાગીનો લઈ જાઓ. તેઓની રજા વગર આપું તો તેઓ મને શું કહે ?”

યમુનાના આ યોગ્ય જવાબથી ગણપતરાવ સંતાપથી લાલચોલ થઈ ગયો, તે દિવસે છાંટાપાણી લીધેલો હોવાથી તેનો ગુસ્સો એકદમ વધી જતા વાર લાગી નહિ. તે બિચારીની પીઠ ઉપર જોરથી મુકકો મારી બોલ્યો—“અરે અવ. દશા, તે દાગીના પર મારી કાંઈ સન્તાજ તને લાગતી નથી ? લાવ તારી પેટીની કુંચી ? ક્યાં છે તે ?”

બિચારી યમુના કાંઈપણ બોલી નાહ. તેણે મુંઝામુંઝા પોતાની પેટીની કુંચી ગણપતરાવના પગ આગળ મુકી. તેને પીઠ ઉપર જે મુકકી પડી હતી તેથી થતી વેદનાથી તે જમીન

ઉપર બેસી મધ. તેનો જીવ ગભરાવા લાગ્યો હતો. ગણપત-
રાવ કુંચી ઉંચકતા હસ્તા હસ્તા ખેલ્યો:—“મુકકા વગર મુદ્દો
મળે નહિ. ચૌદમા રતનનો પ્રભાવજ વિલક્ષણજ છે. હવે તું
તારે સ્વસ્થપણે રહી બેસ.”

આ પ્રમાણે ખેલી તે ખેલીમાં પડેલી એક લાકડાની
પેટી ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ઝાંડની જેમ કુંચીના
જુમખામાંથી એક કુંચા કળમાં નાખી જોરથી ઉઘાડવા જતાં
અંદરની કળ લાગી નાખી. તે કુંચી કાઢી ખીજી કુંચી નાખી
પણ પેટી ઉઘડી નહિ. એ ચાર કુંચી નાખી પેટી ઉઘાડવાને
કરેલા પ્રયત્ન ફળીભૂત ન થયો એટલે તે વધારે ગુસ્સે થયો.
તેણે તો એમજ આન્યું કે યજ્ઞનાચી કુંચીનો ખરો જુમખો
નહિ આપતા ખોટોજ જુમખો આપ્યો. આ વિચાર તેના
મનમાં આવતાં તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તરતજ ત્રણ
ચાર તમાચા યજ્ઞનાના કેમળ ગાલ ઉપર લગાવી કાઢ્યા.

“નીચ, કુલટા, આ દાગીના તારા બીખારી બાપને આપ-
વાની તારી ઇચ્છા છે કે ? પણ તારા બાપના નશીબમાં તો
જદાની બીખજ લખેલી છે. તું શા માટે તેને માટે આટલી
ખટપટ કરે છે ? મુંગી, મુંગી કુંચી આપી દે નહિ તો
હજી ચામડી નરમ કરવી પડશે.”

યજ્ઞનાના કેમળ ગાળ ઉપર જોરથી એ ચાર તમાચા
લગાવેલા હોવાથી તેના બન્ને ગાલ લાલચોળ થયા હતા.
દાંતમાંથી પણ ઘોહી નીકળ્યું હતું. ખીતાં ખીતાં તેની છાતી

અરથર કાંપતી હતી. મહા મહેનતે ખીતી ખીતી તે બોલી:—
 “ચેટીની કુંચી તો તે કડીયાજ છે. તમે કુંચી બરાબર નહિ
 લગાડી હોય તેથી ચેટી નાહ ઉધડી હોય. કહો તો હું
 ઉધાડી આપું.”

મણુપતરાવે તરતજ યજ્ઞના તરફ કુંચી ફેંકી, અને પોતે
 હુશ હુશ કરતો પલંગ ઉપર જઈને બેઠો. યજ્ઞનાએ તે
 કુંચીઓ લઈ ચેટી ઉધાડવા માંડી પણ મુખ્યાએ કળ લાગી
 નાખેલી હોવાથી તે ઉધડી નહિ. ધણી અટપટ કર્યા પછી
 નિરાશ થઈ તે બોલી—“ચેટીની કળ તુટી ગઈ છે. કળવાલાને
 બોલાવ્યા વગર ઉધડશે નહિ.”

આ સ્ત્રીબળી મણુપતરાવ તે બિચારીના શરીર ઉપર
 વાધની જેમ ઉઘટી પડ્યો અને તે બિચારીની કમરમાં બે
 ચાર લાતો મારી. તેનું માથું પાસેની બીત સાથે અડબું
 અને તે જમીન ઉપર બેથુંધ થઈ પડી. તે બિચારી બેથુંધ
 થઈને પડ્યા છતાં મણુપતરાવ તેને લાલો મારતો. અને પોતે
 કુંચીનો ઝુમખો લઈ ચેટી ઉધાડવા માંડી પણ ચેટી ધણી
 મજબુત હોવાથી લેનાથી ઉધડી શકી નહિ. ફેટલીક લાલો
 નિર્જીવ ચેટીને પણ મારી, પણ તેથી લેના મનનું સમાધાન
 નહિ થવાથી બેથુંધ પડેલી નીરપરાધી યજ્ઞનાને પણ પાછી
 ફેટલીક લાલો લગાવી દીધી. મોઢેથી સરસવતી તો બાણવી સાલુ
 રાખી હતી. આ સર્વાંગ સુંદર અબળાની શોકમય સ્થિતી
 જોતાં પથ્થરને પણ દયા આવી હોત ! પણ આ રક્ષણના
 હૃદયમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ નહિ. સુરાપાનના રંગમાં આ

સાધ્વીને તેણે રક્ત રંગી બનાવી. ગણપતરાવતું ગિ-ત બીજે ન હોત તો આજ રાત્રે તેણે તેને પુરી કરી નાખી હોત. જિયારી યમુના ।। પથ્થરથી પુષ્પને જેસ છુંદવામાં આવે તેમ તેને છુંદવામાં આવી. પુષ્પ તે પુષ્પ ! શાશ્વત પુરૂષો તેને મસ્તક ઉપર ચઢાવે છે અને મુખે ચોતાના પગ નીચે કચડે છે.

અકસ્માત ૮ મું.

કાળીકા.

યમુનાની સ્થિતિ ધણીજ શોચનીય હતી. તેનો પાંત, તેના સામ્ર સ્વર, સ્વધર્માજ તેનો અમાનુષ છળ કરતા હતા. ગરીબ જિયારી યમુના, તે સ્વધર્મા છળ મુંબા મુંબા સહન કરતી હતી. તેને ઈશ્વરે વાચા આપી હતી પણ તે વાચા ઉપર તેની સ-તા નહોતી. વેચાણ લીધેલી ગુલામ જેવી રીતે ધણીને સ્વધર્મા રીતે તાણેદાર રહે છે અથવા જુલમી રાજાની પ્રજાને મોઢું બંધ કરી મુકકાનો માર સહન કરવો પડે છે તે પ્રમાણે યમુનાની સ્થિતિ થઈ હતી. વિશ્વનાથ જાગીરદારના ઘરમાં આ અહમદશીની યોગ્યતા એક મુંબા

જનાવર કરતા વધુ સમજવવામાં આવતી નહોતી. વિશેષમાં તેનો પતિ તો તેને લાત અને મુઠ્ઠાનો અવારનવાર માર મારતો હતો. તેનો આ પ્રમાણે છળ થવામાં તે બિચારીના દુરદૈવનોજ વાક હતો.

મથુપતરાવનો પ્રેમપ્રવાહ એક રંગુ નામની ગોવા મરણી વેશ્યા તરફ હતો. રંગુ એજ તેની મુખ્ય આરાધ્ય દેવતા હતી. તેની સેવા સુશરૂપા શિવાય મથુપતરાવને બિજો ઉદ્યોગ નહોતો. યમુના કરતા રંગુ વધુ સુંદર હશે એમ જો વાચનારનું ધારવું હોય તો ભુલભરેલું છે. યમુના જેટલી સ્વરૂપવાન હતી તેટલી રંગુ કુરૂપ હતી. યમુના જેટલી સુશિક્ષિત તેટલી રંગુ અશિક્ષિત હતી. યમુના સુશીલ તેટલી રંગુ અશીલ, એક નીતીની મુર્તિ તો બીજી અનિતીની ખાણ, એક પવિત્રતાનો ભંડાર તો બીજી અપવિત્રતાનો સાગર, યમુના પુષ્પમય સ્વર્ગની દેવી હતી ત્યારે રંગુ પાષમય નર્કનો કીડો હતી. બંને વચ્ચે આ પ્રમાણે જમીન અસ્માનનો ફરક હતો તોપણ મથુપતરાવ રાતદિવસ રંગુની સ્વારીમાં હાજરી ભરતો હતો. જેના મોઢા ઉપર કોષ્ઠ થુકે નહિ તેને ત્યાં આ પ્રમાણે તે ઓવીસ કલાક ધામા નાંખતો હતો. તે જે મંજી તે તેની સેવામાં હાજર કરતો હતો. મથુપતરાવને માંસ અને દારૂની જે દેવ પડી હતી તે રંગુને ત્યાં મરજી માફક મળતા હતા, અને તેથી રંગુ તેને જીવ કે પ્રાણ સમાન લાગતી હતી. દારૂ તથા ખાવાપીવા પાછળ દરરોજ બેચાર રૂપિયા ખર્ચ લાગતો હતો. પૈસા કમાવાની

તેનામાં શક્તી નહોતી પણ શ્રીમંત બાપનો છોકરો હતો તેથી અને પોતાનો બાપ એક માજીસ્ટ્રેટ છે તેનો ધાક દાખવી તે બેચાર રૂપિયા મને તેમ મેળવતો હતો. તેના માબાપ તેના અનાચાર તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપતા નહોતા. કાષ્ટ વિશ્વનાથ જાગીરદાર આમળ તેના છોકરા વીશે ફરીયાદ કરતું તો કહેતા કે “નાદાન છે, આગળ જતા અકલ્લ એની એળે આવશે.”

યમુના પોતાના અપોડામાં એક સોનાનું ગુલાબનું પુલ પહેરતી હતી. એક દિવસ રંગુની નજર તે પુલ ઉપર પડી અને ખીજે દિવસે તેણે મથુપતરાવને દમ માર્યો કે આજે રાતના એ પુલ લીધા વગર આવ્યા તો મારો ઉમરો ચઢવા દષ્ટિ નહિ. તરતજ મથુપતરાવે તે પુલ મેળવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો, તે પ્રયત્નનું પરીણામ કેવું આવ્યું તે વાંચકોએ ઉદ્ધતા પ્રકરણમાં જોયું છે. યમુનાનો વારંવાર આવી રીતે છળ ચતો હતો. તેને જે કળ્પ બોગવવું પડતું હતું તેમાંથી કાષ્ટ તેનો છુટકો કરાવવાની ખીલકુલ આશા નહોતી. તેની કશ્ચા પ્રશ્નરને નહોતી આવતી તો ખીજને તો ક્યાંથી આવે ? સાસુ અસરા ઉપર તેનો મોટો જરોસો હતો; પણ તેઓની વર્તણૂક તો તેના તરફ રાક્ષસ કરતા પણ બચંકર હતી. સ્ત્રીઓને એક વખત સાસુપણું પ્રાપ્ત થતાં પોતે પણ વહુ હતી એ વિચાર ધણી સ્ત્રીઓ ભુલી જાય છે. યમુ-

નાની સાસુ રાધાબાઈ જેમને તો સાસુપણું પ્રાપ્ત થયું એટલે
 બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થયું એમ તે સમજતી હતી. ધણીજ સ્ત્રિઓની
 એવી કલ્પના હોય છે કે પોતે જ્યારે વધુ હતી ત્યારે સાસુ
 એ જેટલો ત્રાસ આપ્યો હતો તેના કરતા પોતાની વહુએને
 વધુ ત્રાસ આપવો. પોતે જ્ઞાસુ થતાં પોતાની વહુને સુખ
 આપવાનો વિચાર લાગ્યે એકજ સાસુને આવે છે. સમા
 જમાં રાધાબાઈ જેવી સાસુઓ ડમલેને પગલે મળી આવશે.
 આવી સ્ત્રિઓ સાસુ થતાં પોતાની વહુએને પશુ સમાન ગણે
 છે. પશુની જેમ તેની પાસે કામ લે છે અને પશુની જેમ
 તેને ત્રાસ આપે છે. ધણી સાસુઓ વહુઓ ઉપર જીલ્મ
 ગુજારતી હોવાથી સાસુ એ જાપામાં જયપ્રદ શબ્દ થઈ પડ્યો
 છે. હિંદુઓ તરફથી પશુઓ ઉપર જે ધાતકીપણું ગુજારવામાં
 આવે છે તે અટકાવવા માટે દયાળુ લોકોએ પશુ કલેશ નિવારણી
 સલાહો કાઢી છે. લાલશંકર લક્ષ્મીદાસ જેવા દયાવાન પુરૂષો
 પાસાં અને બકરાના વધ સામે જાહેર પત્રોમાં જોરથી ટીકકા
 કરે છે પણ હિંદુ સમાજમાં ઘેર ઘેર સાસુરીયા તરફથી
 વહુઓ ઉપર જે જીલ્મ ગુજારે છે તે અટકાવવાને કોઈ નથી
 મંડળી કાઢતું કે નથી કોઈ લેખક જાહેર જાપામાં લખતું.
 નથી જ્ઞાતિના આગેવાનો તે તરફ ધ્યાન આપતા કે નથી
 હિંદી સરકારના દયાળુ અમલદારોનું ધ્યાન ખેંચાતું. હિંદુ
 સંસારમાં વહુઓની સ્થિતિ પશુઓ કરતાં પણ હલકી
 જોવામાં આવે છે, તો કહો હિંદુઓની ચઢતી કેમ થાય ?

વાચનાર, કલમ આડી ચાલી ગઈ પણ ટુંકમાં વાદરોને
 હિરો મળ્યો તેને જેમ ઉપોગી લાગતો નથી; જેમ તેની

તેને કિંમત માલમ પડતી નથી તેમ રાધાઆમ્રને યમુનાની કિંમત માલમ નહોતી. યમુનાને જોતાં રાધાઆમ્રને ચુસ્સા ઉપજતો હતો. સાસુએ વહુને ત્રાસ આપવાના જેટલા પ્રયોગ છે તે સધળાની અમલ બળવણી રાધાઆમ્રએ યમુના ઉપર કરી હતી તેટલુંજ નહીં પણ કેટલાક પ્રયોગોની પુનરાવૃત્તિ થઈ હતી. એક દિવસ યમુનાના હાથથી રાધાઆમ્રનો ચાહનો પ્યાલો પડી ગયો. તરતજ એક મહિના સુધી ચહા દુધ યમુનાને બંધ કરવામાં આવ્યા. એક દિવસ યમુનાની નણુદે ચોખ્ખા વણ્યા તેમાં કાંકરી રહી ગઈ હતી. યમુનાથી જમતાં જમતાં એટલુંજ બોલાઈ ગયું કે ભાતમાં કાંકરી રહી ગઈ છે તે ઉપરથી જે મણુ ચોખ્ખા એકલીને હાથે વીણાવ્યા. આવી આવી અનેક પ્રકારની સજા તેને કરવામાં આવતી હતી. કેટલાકોને એમ લાગશે કે લેખકની કલમ ચાલે ચારે તે અતીશયોક્તી કરે છે પણ આ કલમ ભોગવે પુર્વક જણાવે છે કે યમુનાને તેની સાસુ તરફથી જે ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો તેના કરતાં પણ વહુઓને વધુ ત્રાસ આપનારી સાસુઓ મેં જોઈ છે પણ અત્રે તો યમુનાને જે ત્રાસ ભોગવવો પડતો હતો તેનુંજ વર્ણન કર્યું છે.

ગુલામગીરી જેટલી કઠણ, પર-સેવા જેટલી મુશ્કેલ, અને પશુતા જેટલી શોચનીય તેના કરતાં પણ હિંદુ સંસારમાં વહુપણું વધુ કઠણ, મુશ્કેલ અને શોચનીય છે. અમારા સુધારકોના ધરમાં પણ વહુઓને જે ત્રાસ ભોગવવો પડે છે તે જોઈ કરવાને તેઓ પણ

આગળી ઉચકતા નથી. એક બાબદ જમારે કમુદ રાખવી પડે છે કે સધળીજ સાસુ રાધાબાઈ જેવી હોતી નથી તેમ સધળીજ વહુઓ યમુના જેવી ગરીબ જામ જેવી પણ હોતી નથી. પણ સેંકડે નવાણુ સાસુઓ વહુઓને ત્રાસ આપે છે એમ હિંદુ સંસારતું બારીક જવલોકન કરનારા જણાવી શકે છે.

યમુનાને એકલી સાસુનો ત્રાસ હોત તો મોટી શીકર જેવું નહોતું. પણ સસરા, પતિ અને સામાજી માધવરાવ સધળા તરફથી સરખો ત્રાસ હતો. વૃદ્ધ પણે તરણુ પત્નીનો લાભ મળવાથી વિશ્વનાથ જાગીરદાર રાધાબાઈના હાથમાં એક રમકડાં જેવા હતા. રાધાબાઈ જેમ જેમ કળ ફેરવે તેમ તેઓ નાયતા હતા. રાધાબાઈ રોજ પોતે યમુનાને ત્રાસ આપ્યા છતાં યમુના વિરૂધ્ધ કેટલીક ફરીબાદ વિશ્વનાથ જાગીરદાર સનમુખ કરતી હતી. જાગીરદાર પાસે ફરીબાદ રજુ કરતા પહેલાં તેની પ્રસ્તાવના ઘણી છટાથી કરતી હતી. વિશ્વનાથ જાગીરદાર ની કચેરીના ઝોરડાની બાબુમાં એક ઝોરડો પડતો હતો, તેના બારણા આગળ ઉભી રહી પેતાના હોઠા વતી આખમાં આવેલાં આસુ લુછતી જાય અને હુસકાં ભરતી જાય. 'જાગીરદારતું' ધ્યાન લે તરફ ખેંચાતા તરત તેઓ તેની પાસે આવી પુછતા—“કેમ વળી બાળે શું થયું?” એટલે રાધાબાઈ પોતાની ફરીબાદ જણાવતા કહે

“હવે તો આ ધરમાં રહેતા હું કંઠાળી ગઇ. મોત પશુ આવતું નથી. આ આજ કાલની લાલેલી વહુ પશુ પોપટના જેમ તડ તડ સામે જવાળ આપે છે. મારું તો ધરમાં કંઈ માન નથી તેથી ધરમાં રહેવાથી શું ફાયદો? મને મારે કાશી ચોકલી આપો કે થયું? અને વહુને કહું કે તું તારો ધર સંસ્કાર નિભાવ. મારાથી કંઈ તેનું બોલવું સહન થતું નથી.” બાવા પ્રકારની પ્રસ્તાવના કરવામાં આવે એટલે જગીરદાર તે બિચારીના સંજ્ઞામાં વધુ પુછપરછ કરે એટલે રાધાબાઈ મીઠું નરચું નાખી વહુ સામે એક પછી એક ફરીમાદ કરે. જગીરદાર ચોતે તો ગાળો દેતા હતા પશુ સાચું તો મોટે ભાગે છોકરાને ઉશ્કેરી લેને માર મરાવતી હતી.

યમુનાને લેના પતિએ મારી લે આખી રાત બેભાન અવસ્થામાં પડી રહી હતી. ગણપતરાવે તેણીને મારવા માંડી ત્યારથી રાધાબાઈનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું હતું. યમુનાના ગાલ ઉપર પડેલા તમાચાનો અવાજ તેના સંભળવામાં આવ્યો હતો અને યમુનાનું રડવું પશુ ધરના સઘળાએ સંભળ્યું હતું; પશુ ધરના સઘળા પાપાશુ હૃદયના હોય તેમ તેઓ ઉપર કંઈ જુસ્સર થઇ નહિ. ઉભટા તેઓ પેલી બિચારીને માર પડતો સંભળી ખુશ થઇ હસતા હતા. બીજે દિવસે સવારે રાધાબાઈ યમુનાની ખોલીમાં ખજર કાઢવા આવી. તે બિચારીને પુષ્કળ માર પડેલા હોવાથી દુઃખથી પીગતી પડેલી હતી. તે બિચારીને એમજ લાગ્યું

હતું કે હવે પ્રશ્નર શિવાય તેને કોઈનો આધાર નથી. તે બિચારી અતિશય કરુણ સ્વરે બોલવા લાગી—“હે માતા કાળીકા—”

આ સજ્જદો હજી તે બિચારી બોલી રહી નહિ તેટલામાં ખરેખરી કાળીકા માતાએ આ દર્શન દીધા. આ કાળીકા કોઈજ નહિ પણ તેની સાસુ રાધાબાઈ હતી. યસુના પડી હતી તેને ધીમેથી હાત મારી બોલી—“અરે, હજી ઉઠવાની વખત નથી થઈ કે? છાપરા ઉપર સોનાના નળીયા થયાં તોએ આ મડમ સાહેબ હજી પડી રહ્યા છે. તે' તો હવે તદ્દન લાજ શરમ છોડી દીધી છે. મારી આગળ તારાં આંતુ' એદીપણું ચાલશે નહિ.”

યસુનાના શરીરમાં ભારે વેદના થતી હતી અને આખું શરીર દુઃખતું હતું. શરીરમાંથી કેટલેક ઠેકાણે મારની નિશાનીઓ ખુલ્લી હતી અને એક બે ઠેકાણેથી લોહી પણ જતું હતું. આવી સ્થિતિમાં પણ યસુના બેઠી થઈ અને પોતાના સાસુના પગ પકડી દયાબનક સ્વરે બોલી—“સાસુજી, મારો આવી રીતે છળ કરો નહિ, હું ગરીબ ગાય જેવી છું. મને છળવાથી તમોને શું ફાયદો છે? મારાથી આ દુઃખ સહન થઈ શકતું નથી. મને એક વખત મારી નંખાવશો તો આ જગતમાંથી મારો છુટકો થશે. મારા ઉપર આટલી દયા કરો. મને આટલી બિક્ષા આપો, મને ખીણું કાંઈ એમતું નથી.”

હતું કે હવે ધનુર શિવાય તેને કોઈનો આધાર નથી. તે બિચારી અતિશય કરુણ સ્વરે બોલવા લાગી—“હો માતા કાળીકા—”

આ શબ્દો હજી તે બિચારી બોલી રહી નહિ તેટલામાં ખરેખરી કાળીકા માતાએ લાં દર્શન દીધા. આ કાળીકા કોઈજ નહિ પણ તેની સાસુ રાધાબાઈ હતી. યમુના પડી હતી તેને ધીમેથી કાત મારી બોલી—“અરે, હજી ઉઠવાની વખત નથી થઈ કે? હાપરા ઉપર સોનાના નળીયા થયાં તોએ આ મડમ સાહેબ હજી પડી રહ્યા છે. તેં તો હવે તદ્દન લાજ શરમ છોડી દીધી છે. મારી આગળ તારું આવું એકીપણું ચાલશે નહિ.”

યમુનાના શરીરમાં ભારે વેદના થતી હતી અને આખું શરીર દુઃખતું હતું. શરીરમાંથી ફેટલેક ઠંકાણે મારની નિશાનીઓ ખુલ્લી હતી અને એક બે ઠંકાણેથી લોહી પણ બહતું હતું. આવી સ્થિતિમાં પણ યમુના એકી થઈ અને પોતાના સાસુના પગ પકડી દયાબનક સ્વરે બોલી—“સાસુજી; મારો આવી રીતે છળ કરો નહિ, હું ગરીબ ગાય જેવી છું. મને છળવાથી તમોને શું ફાયદો છે? મારાથી આ દુઃખ સહન થઈ શકતું નથી. મને એક વખત મારી નંખાવશો તો આ જગતમાંથી મારો છુટકો થશે. મારા ઉપર આટલી દયા કરો. મને આટલી બિંદા આપો, મને ખીણું કંઈ બેઠતું નથી.”

પથ્થર તે પથ્થર ! પથ્થરને કાંઈ દિવસ દયા આવે કે ?
 યમુનાએ દીન વાણીથી અરજ કરી પણ તેથી તેની સાસુને
 દયા ઉત્પન્ન થવાને બદલે ઉભટી તે ગુસ્સે ચઢતે બોલી—
 “અહાહા, શું તારી અકકલ ચાલે છે ! તને જીવ ઉપર
 કંટાળો લાવવાનું કોટલું બધું તે શું થયું ? ખાવાપીવાને
 આઈ મળે છે અને સુવાને છતર પલંગ મળે છે તે છતાં
 જીંદગીથી કેમ કંટાળી બન્ય છે ? તને જોવાની જેમ છુટથી
 ફરવું જોઈતું હશે તે આ ધરમાં નથી મળતું તેથીજ કંટાળી
 ગયેલી હોવી જોઈએ.”

સાસુના આવા જવાબથી તે ગિચારી ઝેર લો દુઃખમાં
 ડુબી બધ હતી અને પોતાથી ઉભા રહી શકાતું
 નહોતું તેમાં વધારો થયો અને આ જવાબ સાંભ-
 ળતા એકદમ ચીસ પાડી જમીન ઉપર પડી. તે મોટેથી
 રડવા લાગી. તે વધુ દીન રવરે બોલી:—“સાસુજી, હું તમારે
 પાંચે પડું છું. અને આવો ત્રાસ ન આપો. શા માટે મને
 આવી રીતે છજો છો ? મારે હાથે કાંઈ અપરાધ થયો હોય
 તો મને ક્ષમા કરો. તમે જો મારો છળ કરશો તો
 અંરક્ષણ કેળુ કરશે ? ”

યમુનાના વિહ્વલ અંતઃકરણથી નિકળેલા આ શબ્દોથી
 તે ઝોરડીની દિવાલને પણ દયા આવી હશે પણ રાધાબા
 ધને ખીસકુલ દયા આવી નહિ. તે તો યમુના પડી હતી તે
 નો કાન પકડી બોલી—“તારા બીખારી માખાપ તારું રક્ષણ

કરવાને શું કરી છે કે ? હાય, હાય, મારા સોના જેવા છોકરાને
સાસરીયા પણ કેવાં મળ્યાં ! કાંઈ દહાડો વાર તેહવારે પણ
જમાઈને જમવાનું ન મળે ? અમે કેવી ધામધુમથી લગ્ન
કર્યાં પણ અમોને વહેવાઈને માન આપવાને
એક દોહડું પણ ખરચવા મળ્યું નહિ. તે
હોઠો આવા બીખારી છે એમ અમોને આગળથી
ખબર હોત તો તેની છોકરી અમે લેતેજ નહિ. તારા નસીબા
મોટા કે તું આ ધરમાં આવી પડી. પણ તેનો તને થોડો
ઉપકાર લાગે છે ? કાંઈ ગરીબને ઘેર ગઈ હોત તો આ
ધરમાં જે સુખ મળે છે તેની કિંમત થતે.”

યમુના કાંઈ દિવસ પોતાની સાસુની સામે બોલવાની
હિંમત નહોતી કરતી પણ માણસ ઉપર આતશય દુઃખ પડે છે
ત્યારે તેણે અંતઃકરણ લેને બોલાવે છે. યમુના પણ દુઃખી
અંતઃકરણે બોલી— “સાસુજી, સુખ જે કાંઈ વરતું છે તે શું
તમારી સંપત્તી યા વૈભવ સાથે સંબંધ રાખે છે કે ? જુપડામાં
રહેત ! બીલોને ત્યાં સવાર સાંજનું અનાજ હોય છે પણ
તેઓ સુખેથી પોતાના દિવસ ગુજારે છે. એવા બીખારીઓની
જુપડીમાં જે સુખ હોય છે તેનો સોમો ભાગ પણ તમારા
આ મોટા અંગણમાં નથી. હંમેશા મારામારી, હંમેશા ટંટા
અને હંમેશા મારા જેવી ગાય ઉપર સઘળાનો હાથ ચાલતોજ !
તમારી શ્રીમંતાઈ મને તો લેસ કામની નથી. હું ગરીબને
ઘેર ગઈ હોત તો મને સુખ નહિ મળતે એમ શા
ઉપરથી કહો છો ? સુટી ભર અનાજ અને જહું

પાતળું લુગડું યેળવતા પંચાતી પડી હોત પણ
શાંતિથી રહેવાનું મળતે. તે ગરીબ મને જનવરની માફક
મારતે નહિ. મને પણ સુખ નથી પણ તમને પણ સુખ ક્યા
છે! હું જ્યાવડી ચોટી ચઇ અને મને કાંઇ બચ્યું ન મળે
માટે ઘોઠા વાતો કરે છે! તેમની વર્તણૂક માટે ઘોઠા બમે
તેમ બોલે છે? તમને કાંઇ તેની શરમ નથી. જ્યાવી સ્થિતિમાં
હું માત ન માંચુ તો બીજું શું માંચું?”

સામુના અંતઃકરણ ઉપર કાંઇ અજવાળું પડે તે માટે
આવેશમાં યમુના આટલું બોલી પણ તે પાપાણુ હૃદયની સ્ત્રી ઉપર
કાંઇ અસર થઇ નહિ. યમુનાના દરેક શબ્દથી તેનો ગુસ્સો
વધી ગયો. તે દાંત કચકચાવી બોલી. “કુશારજી, આ તારૂં
અજ્ઞાન કેને દહી સંભળાવે છે?”

આટલું બોલી જોકે કાળીકાની જેમ યમુનાને લાત મારી
તે ખડખડતી મજ કે જોકે વખત મરતી પણ નથી. બિચારી
યમુના મૃત્યુની રાહ જોતી જમીન ઉપર પાછી પડી.

મહરણુ હ મું.

મહ.

અવન્તીપુરથી કોશ સવા કોશપર “દિગંબર મહ” નામનો એક મહ હતો. આ મહ જંગલમાં હુંગરની તળેટીમાં હતો. આ મહને દિગંબર મહ એવું નામ પાડવાનું કારણ પુર્વે આ જંગલમાં કોઈ નગ્ન સાધુ રહેતો હતો તે હતું. તેણે ધણા પ્રયાસે આ મહ બાંધ્યો હતો. સાધુની દિગંબરાવસ્થાને લીધે તે મહનું નામ દિગંબર સાધુનો મહ એ નામ પડ્યું અને સાધુ એ જન્મીને થોડા કાળ પછી લોપ થઈ દિગંબર મહ એવું નામ પડી ગયું. આ મહ ઉપર જણાવ્યું તેમ હુંગરની તળેટીમાં હતો અને તેની પાસે બારે માસ વહેતો એક પાણીનો ઝરો હતો. હાલમાં તો દૂરત ચોમાસામાંજ પાણી મળતું હતું. આ ઝરાનું પાણી નિર્મળ અને પાચક હતું એવી તે તરફના લોકોમાં પ્રતિષ્ઠિ હતી. દિગંબર સાધુના વખતમાં આ મહની આસપાસ એક વીસ્તીર્ણ જામ હતો. તેમાં નાના મોટા ફળ આઠ તથા પુલોના આડો હતા. મહમાં ગુરૂ દતાત્રયની સુંદર મુર્તિ હતી અને ધણા લોકો તેના દર્શને આવતા હતા. જે મહાત્માએ આ મહ સ્થાપન

કર્મો તેણે મઠની ધણી ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખી હતી. તે દર વરસે દત્તજયંતિનો મોટો ઉત્સવ કરતો હતો. અતિથિ, અભ્યાસ, મત, સાધુસંત વીગેરે કાષ્ઠપણુ મઠમાં આવ્યું તો તેની ઉત્તમ પ્રકારે વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી હતી. નાનાથી મોટા દરેકનો તેણે સારો આદરસત્કાર કરતા હતા. દિગંબર મહારાજના પવિત્ર આચરણને લીધે આશ્રપાસના પાંચ દશ કોશમાં મોટો પ્રબળતાવ આ મઠ માટે ઉત્પન્ન થયો હતો. પ્રવાસી લોકો ખાસ કરી ખીજે રસ્તેથી નહિ જતાં જા મઠને રસ્તે જતા હતા. મઠમાં લોકોનો હંમેશા સારો જમાવ રહેતો હતો. કેટલાક શ્રીમંત લોકોએ નાણાંની મોટી રકમ મઠના નિભાવ માટે કાઢી આપેલી હોવાથી મઠના ખર્ચની ફિકર રહેતી નહોતી, પણ આ સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલી નહિ. મહારજ ગુજરી ગયા પછી તેની યોગ્યતાનો તેને કાષ્ઠ શિષ્ય નહિ હોવાથી મઠમાં ધીમે ધીમે અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ. મઠમાં અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ કે લોકો પણ મઠ તરફ દુર્લક્ષ બતાવવા લાગ્યા. મુળ મહાવિપતિ દિગંબર મહારાજ નિવર્ણની હતા અને તેમનું આચરણ અત્યંત પવિત્ર હતું પણ તેમના શિષ્યો વ્યસની અને લોભી નિકળ્યા. જે મઠમાં કદી ગાંજનો વાસ આવતો નહોતો તે મઠમાં હવે ગાંજની ચલમમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નિકળવા લાગ્યા. કમેકમે એક એક ગુરૂ કરતાં શિષ્ય ચઢતો નિકળ્યો એટલે મઠની નામના તો નાશ થઈ એટલુંજ નહિ પણ લોકોને મઠમાં જવાને પણ ખીજ લાગવા માંડી; જેવું આ મઠને લયંકર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું હતું. આ વાર્તાના વખતમાં તો તે વખતનો

મહાધિપતિ એકે રાક્ષસ સમાન હતો. પોતાની કૃતિ પ્રમાણે તેણે લૈરવગીર એવું કાચકર નામ ધારણ કર્યું હતું. લૈરવગીર મહારાજના હાથમાં મઠની સત્તા આવી ત્યારથી અવન્તી પુરના કેટલાકે બદમાશીને તો આનંદ થયો હતો. ગમે તેવું ખરાબ કૃત્ય કરવાને મઠ એ સારી સમવડવાળી જગ્યા થઈ પડી. વ્યસની દોષને તો ધણી સોષ થઈ પડી. ચોરો લુટાડ દોષને સાઈં આશ્રયસ્થાન થઈ પડ્યું. વિશ્વનાથ જગીરદારના પુત્ર મણુપતરાવ અને તેમના શાળા માધવરાવને મઠ એ અમ્મતને માટે યોગ્ય સ્થળ થઈ પડ્યું. આ બંને આ મઠમાં હંમેશા જતા હતા.

મઠની પુર્વે કેવી વ્યવસ્થા હતી તે ઉપર જણાવ્યું છે. હવે હાલમાં કેવી સ્થિતિ હતી તે જણાવવાની જરૂર છે. મઠના મધ્ય ભાગમાં એક ધુણી હતી. જે આખે દિવસ સળગતી રાખવામાં આવતી હતી. ધુણીની પાસે માટીનો એક ઝોટલો હતો તે ઉપર લૈરવગીર મહારાજ સુતા હતા અને દોષની સાથે એ ઝોટલા ઉપર ખેસી વાત કરતા હતા. ધુણીની પાસે એક ચીપીયો, એક પીતળના તારે ગુંથેલી સુંદર ચલમ અને એક પાણીની નાની માટલી, અને ગાંજથી ભરેલું પ્યાલું હંમેશા પડી રહેતું હતું. મઠની આસપાસ ફળ તથા પુલોના ઝાડ હતા તે નાશ પામી તેને બદલે ગાંજના વૃક્ષો જોવામાં આવતા હતા. હાલમાં મઠમાં ઢોંગી, કાચકર, અને વ્યસની દોષ આવતા હતા. લૈરવગીરે મહાધિપતિ થયા પછી દિગંબર મહારાજના વખતમાં જે સંધળી સંપત્તી એકઠી કરી

હતી તે ખેદાનખેદાન કરી હતી. વાસણકુસણ, પુરતકા વીજેરે વસ્તુઓ વેચી નાખી હતી એટલુંજ નહિ પણ દેવના કેટલાક દાગીનાઓ પણ વ્યસનને માટે વેચી નાખ્યા હતા. હવે ભૈરવગીર મહારાજ પાસે કાંઈ દમ જેવી વસ્તુઓ ન હોતી; પણ તેની મહારાજને ઝાઝી શીકર કરવા જેવું નહોતું. હાલમાં તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી. તેમાં પણ ગણપતરાવ જેવા શ્રીમંતપુત્રા હોવાથી મહારાજને પોતાના એજશોખમાં કાંઈ ખામી આવતી નહિ.

આજ ભૈરવગીર મહારાજના મઠમાં ઘણી મડબડ હતી. સળગતી ધુણીની આસપાસ ચાર માણસો એસી ગાંજની ચલમમાંથી ધુમાડના ઝોરેગોટા ફાટતા હતા. તે સંધળાના ચહેરા ઉપર હારે ઉત્સાહ જણાતો હતો. આ ચારમાંથી વાચકના ઓળખીતા ગણપતરાવ, માધવરાવ અને ભૈરવગીર એ ત્રણ હતા. એથો એઠેલો શખ્ત મોટો સન્યાસી જેવો

કામ થાય છે કે ? સ્ત્રીઓની જાત ધણી હકીલી હોય છે. તેને વશ કરવાનું કામ ધણું કઠણ હોય છે. બારે મહિનત લેવાથી દેટલેક દિવસે વળે છે.”

માધવરાયે પોતાનું લાંબુ નાક ઉંચુંનીચું કરી કહ્યું:-
 “ગણપત, તું જો મારા કહેવા પ્રમાણે વરતે તો તારું કામ આજને આજ પાર પડે. અરે, જોઈ વખત ચૌદમું રતન ખતાવ્યું કે દેવ પણ ચરચર ધ્રુજે તો તે છોકરીનો શું થાક ? અરે, પણ તું તેને મઠમાં કેવી રીતે લાવ્યો ?”

ગણપતરાવ પોતાની ઘ્રુજ આમળતા આમળતા બોલ્યો:-
 “તે હકીકત તો ધણી વિચીત્ર છે. તે જેમ દેખાવમાં મનોરમ છે તેમ તેનું નામ પણ મનોરમ છે. મને તેની સધળી હકીકત ખબર છે. આ મઠની દક્ષીણે મોહપાડા ગામ છે ત્યાંનાં એક ખેડૂતના છોકરાની તે વહુ છે. તેના ધણી થોડા વરસ ઉપર મરકીથી મરણ પામી છે. મઠના રરતે તે ત્રણ ચાર દિવસ ઉપર તે પિયર જતી હતી. તેનું પિયર અહિંથી નજદીકમાં છે. તે મારી દ્રવ્ડીએ પડી અને મારા મનમાં તેને માટે વિષય વાસના ઉત્પન્ન થઈ. મેં જોયું કે કાંઈ ચુકતી કર્યા વગર આ કાંઈ રૂઝાયા તેમ નથી તેથી તેને કહ્યું કે હાલમાં આ મઠમાં એક સાધુ પુરુષ આવ્યા છે ને શાક્ષાત્ પ્રથરાવતાર છે. સોંકડો લોકો તેના દર્શને જાય છે અને હું પણ તેના દર્શને જાઉં છું. તું પણ ત્યાંથી જાય તો મઠમાં મહારાજના દર્શનનો લાભ મળશે.

આવી થાપઆપી હું તેને લઈ મઠમાં આવ્યો. અને ઉપરના ભાગમાં જે પેલી ખોલી છે તેમાં તેને પુરી દીધી છે.”

માધવરાવે જવાબ આપ્યો—“અહોહો, આ શિકાર તને ઠીક અનાયાસે મળી ગયો. મારા કંઠયાસર ચાલીશ તો તરૂં કામ આવતે અજ પાર પડશે. ઠીક, પણ વેણીની બાજુમાં શું કરવું? તે ધણી ચમત્કારીક અને દુરાગ્રહી છે.”

ગણુપતરાવ બોલ્યો—“મામા સાહેબ, તમારે તેની ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ નથી. કાલેજ પિતાજી કહેતા હતા કે તેના લગ્ન કર્યા વગર છોડવાની નથી. એક વખત લગ્ન થયાં કે તમે કહેશો તેમ વર્તવા લાગે છે કે આ વૈશાખમાં તમે ચતુર્ભુજ થશો. મામા સાહેબ, તમે ભાગ્યશાળી ખરા. વેણી જેવી ખુબસુરત છોકરી હજારમાં એક પણ ભાગ્યેજ મળે છે.”

માધવરાવને ગણુપતરાવનું બોલવું સાંભળી ભારે આનંદ થયો અને હસતા હસતા બોલ્યો—“એ સ્વધર્મી જગીરદાર સાહેબની કૃપા! તેમજ આ કામમાં તેં પણ સારી ખટપટ કરી છે. તેને સુકતી કરીને તેજ પકડી. તે જો પકડાઈ ન હોત તો જગીરદાર સાહેબ પણ શું કરતે? મારે તો જગીરદાર સાહેબ કરતાં પણ તારો ઉપકાર વધારે માનવો જોઈએ, પણ લગ્ન થતાં સુધીમાં કેાણુ જાણે શુંએ અડચણ આવશે ?

ગણપતરાવે અબીમાનથી કહ્યું—“મામા, હવે અઠ્યણતું નામજ કાઠો નહિ. શિકાર હાથમાં આવે પછી કામ ફેલે ન થાય એવી સનમાં શંકાજ લાવવી નહિ. તેને કવી રીતે ફસાવીને પકડવી તે સંબંધી મેં ધણા દિવસ સુધી વિચાર કર્યો હતો. તમારું નશીળ બળવાન કે યુક્તી પાર પડી. હવે તો સારું મુહૂર્ત જોઈ લગન કરવું એજ બાકી છે.”

લગનતું નામ નીકળતાં પાંછું માધવરાવને ફરી હસવું આવ્યું અને જોડ્યો—“પરમ દિવસે મને એમ લાગ્યું કે એક વખત દેણીની મુલાકાત લેવી તેથી હું તેની જોડીમાં ગયો હતો. પણ જોડીમાં પગ મુકતાં તો એક વાધણની જેમ મારી સાથે ધસી આવી અને જોડી—“બખરદાર મારી જોડીમાં પગ મુક્યો તો? ” હું કંઈ પ્રયત્ન કરનાર હતો પણ એટલામાં યમુના ત્યાં આવી પડી એટલે મને ત્યાંથી ત્યાં જવાની ફરજ પડી. પણ ગણપત, યમુના તો હવે તદ્દન પથારીવશ થઈ છે. જગીરદાર સાહેબ, પણ કહેતા હતા કે આમ તેની સાથે કરવું નહોતું.”

ગણપતરાવે જરા ગુસ્સો કરી કહ્યું—“તે ખુદાને તેમ જોલવાનું કંઈ કારણ નહોતું. અરે તદ્દન નજીવી બાબદ હતી. હમણાજ થોડા દિવસપર તેને માટે સોનાનું પુલ કરાવ્યું છે તે રંગુના જીવામાં આવ્યું અને રંગુએ હઠ લીધી કે તેજ પુલ જોઈએ. મેં તે પુલ તેની પાસે મંગ્યું પણ તેણે આપવાની ના પાડી. મેં તેને ગુસ્સામાં ખુબ મારી. રંગુ ત્યારથી રીસાઈ

હતી. એક શબ્દ પણ બોલતી નહોતી. આને માણુમાણુ સમજાવી તેને મઠમાં લઈ આવ્યો છું.”

આ પ્રમાણે ધુમ્ર પાન સાથે જે વાતચીત ચાલતી હતી તેટલામાં મઠની અંદરથી એક માણુસ ગભરાતો ગભરાતો બહાર આવ્યો અને બોલ્યો—“મહારાજ, વાતણુ પુટી ગયું. આટલી વખત કરેલી મહેનત ફોગટ મધ.”

ઉપલા માણુસના આ શબ્દો સંભળી ધુધી આગળ બેઠેલા ચારે માણુસો એકદમ ઉભા થઈ ગયા. ઉપલા શબ્દસર્માં ભગવા વસ્ત્ર પહેરેલા સ્વામી હતા તેઓએ તે માણુસની પીઠ ઉપર બે ઠોંસા લખાવી કહ્યું—“ગધેડા, તને સંભાળીને કરવા કહ્યું હતું તેમાં તે આ શું કર્યું ? ”

આ પ્રમાણે બોલાયા પછી શું થયું તે જોવા માટે ચારે જણાં મઠની પાછળના ભાગમાં ગયા. જુવે છે તો ભટ્ટી સ્થળભાવી જે માટલીનાં દારૂ તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો તે માટલી પુટી મધ હતી. તે માટલીમાંથી દારૂ બધો જમીન ઉપર પથરાઈ ગયો હતો અને દારૂની ખરાબ વાસ સઘળે ફેલાઈ મધ હતી. આ બનેલો બનાવ જોઈ એક મનુષ્યને પોતાનો એકનો એક પુત્ર મરી જવાથી જેવી દલગીરી લાગે તેવા શોક સઘળાઓને લાગ્યો જેની બેદરકારીથી માટલી પુટી મધ હતી તે દેવીપ્રસાદ ભૈયા ઉપર સઘળા ગુસ્સે થયા; પણ

જે થયું તે નહિ જ્યુ' થઇ શકે તેમ નહોતું. તેથી સધળા
જ્ઞાત રહ્યા. ફરીથી પ્રયત્ન કર્યા વગર છુટકો નહોતો એટલે
સ્વામી મહારાજ પાછા ઉઘમે લાગ્યા. તેઓએ બે સારી
માટલી જોઇ તેને ઘોષને સ્વચ્છ કરી. એક લાખી નળા હતી
તેને પણ સાફ ઘોષ નાખી. લઠી બરાબર જગૃત કરી. નજ-
દીકમાં એક મોટા વાસણમાં પુષ્કળ મહુડાના પુલેા સડતા
હતા તેમાંથી થોડાક પુલેા લઠી ઉપરની માટલીમાં નાખ્યા.
તે પછી તેમાં પાણી નાખી તેનું મોઢું બંધ કર્યું. તેની
સાથે લાખી નળા જોડી તેનું બીજું નાકું બીજી માટલી
સાથે જોડ્યું અને તેની આસપાસ ઠંડું પાણી ભર્યું. તે
પ્રમાણે કર્યા પછી પેલી ખાલી માટલીમાં દારૂ ક્યારે ભરાય
છે તેની રાહ જોતા સ્વામી બેઠા. થોડીવારમાં માટલી
દારૂથી ભરાઇ એવી સ્વામીએ ખાતરી કરી તે માટલી ઉઘાડી અને
બોલ્યા—“ જુવો, હવે માલ કેવો સોળ આના તૈયાર થયો.”

ભૈરવગીર તરતજ તે માટલી આમળ ગયા અને તેમાં
આમળા બોળા તે કેટલો ઠંડક છે તે તપાસી બોલ્યા—“આજને
અંક ધણું સરસ તૈયાર થયો છે.”

દારૂ તૈયાર થયો એટલે હવે સધળાઓની ધિરજ રહી
નહિ. તરતજ તે માટલી લઇ સધળા માળ ઉપર ગયા. ત્યાં
દારૂ સાથે ખાવા લાયક કેટલોક પદાર્થ રંગુએ તૈયાર કરી
રાખ્યો હતો. તરતજ દારૂ એક કાચની શીરોહીમાં ભર્યો
અને તેમાંથી જુદા જુદા પ્યાલા ભરવામાં આવ્યા. રંગુએ

ખાવાનો પદાર્થ પશુ સધળાની પાસે લાવી રજુ કર્યા એટલે ગણપતરાવ બોલ્યો—“ગુરુ માહરાજ, તમે પહેલા સરસ્વાત કરો એટલે અમને પરવાનગી મળી એમ અમે સમજીશું.”

ભૈરવગીરે ડોકું હલાવી—“ઠીક છે.” એમ સુચવ્યું અને હાથમાં કામનો પ્યાલો લઈ—“જય જગદંબ, જય જગદંબ” ગોટેથી બોલી એક પ્યાલી ગળે ઉતારી ગયા. ગુરુએ પરવાનગી આપી કે સધળાએ શીરોહી ખાલી કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો; પશુ ગણપતરાવની પ્રિયાતમા રંગુ એક પશુ પદાર્થને સ્પર્શ કર્યા વગર ગુસ્સાભર્યો ચહેરો કરી સ્તબ્ધ બેસી રહી હતી. ગણપતરાવની નજર પડતા તેણે એક પ્યાલી ભરી લેને આપતા બોલ્યો—“આજ સરકારની ખાદા મરજી થયેલી લાગે છે. તે કાંઈ મારી સ્થિતીનો વિચાર કર્યો છે ? હું પરત્રન છું તે જાણ્યા છતાં મારા ઉપર શા માટે ગુસ્સે થાય છે ? તમે આજ નહિ તો કાલ અને બહુ તો એક અઠવાડીયામાં ગુલામનું પુલ જરૂર લાવી આપીશ. પણ અજો તો આ સધળાઓ સાથે મોજ ઉડાવ.”

તે કુલટા ગણપતરાવની વીનવણીથી વધુ ગુસ્સે થયેલી જણાઈ. ખાવાનો પદાર્થ તથા દારૂ જોઈને લેના મોઢામાં પાણી છુટ્યા હતા, પણ કાંઈ સતલજ સાધવાની હોવાથી ગુસ્સાને દેખાવ કરી બોલી—“તમે કેટલું મનથી બોલો છો તે મને ખબર છે. ગણપતરાવ, હું તમને સારી રીતે જાણખું છું. હું રાત્રિદિવસ તમારા નામની માળા જપ્ત તેની તમોને ક્યાં

દરકાર છે ? હું તમારી પાસે જે કાંઈ માગું છું તે તમારી કિર્તી વધે તે માટે માગું છું. બીજી સ્ત્રીઓ કહે છે કે મધુપતરાવ જો શેઠ છતાં કેવી બીખારી હાલતે ફરે છે ? આવું જ્યારે મારે કાને પડે છે ત્યારે મને મરવા કરતાં પણ વધુ થઈ જાય છે. આવતી કાલે, પગમાં ધાલવાના સ્કાકિળા, એક સુંદર ચંદ્રકળા અને સોનાનું પુલ નહિં લાવ્યા તો માનજો કે આ રંગુ તમારી નથી. હું સાફ તમોને જણાવી દઉં છું. મેં તમારે માટે ધર છોડ્યું, બાર છોડ્યું, ધણી પણ તજ દીધી તે છતાં તમારા તો કાંઈ ધ્યાનમાં આવતું નથી.”

મધુપતરાવે અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યું. “મારી ભુલ થઈ મને ક્ષમા કર. તું કહે છે તેટલી વસ્તુઓ આવતી કાલે સ્વાજ પહેલાં હું ખાત્રીથી લાવી આપીશ. હું કાલે તે ચંડાળણીનું જોઈએ તો ખુન કરીશ પણ કાલે તું કહે છે તે સધળું તને લાવી આપીશ. હો એક પ્યાલી પી. બધાની સાથે એવી રીતે નહિ વત.”

રંગુએ અધીક ખેંચતાણુ નહિ કરી. તે પોતાના ધંધામાં ધણી હુશીયાર હતી. તેને એમ લાગ્યું કે દારૂની ધુનમાં કાંઈ ગુસ્સે થઈ એકો તો ખરાબ પરિણામ આવશે. તે કરતાં હાથમાં આવેલી તક ન જવા દેવી. તેથી તેણે મધુપતરાવના હાથમાંથી દારૂનો પ્યાલો લીધો અને મળે ઉતારી ગઈ. માધવરાવે પુષ્કળ પ્યાલો પીધેલા હોવાથી તદન તેનું મગજ ઠંડાણું નહતું. તે બોલવા લાગ્યો. “મધુપત, તેં જેમ રંગુને

એક પ્યાલો બાપ્યો તેમ મનોરમાને એક પ્યાલો પાશે તો
ધણી સજ પડશે. પછી તારો હેતુ બરાબર પાર પડ્યો
એમ સમજ.”

નરપિશાચ ગણપતરાવ કાંઈપણ વિચાર નહિ કરત
ગોટથી હસીને બોલ્યો. “હો, હો, હો, મામા સાહેબ આ
ચુકતી તમે તદન સત્તર આના સુચવી. પણ મારા
એકલાથી તે કાંઈ વળે નહિ. ચાલો, આપણે બંને
બધ તેને ઉપર લઈ આવવીએ.”

માધવરાવ તરતજ ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યો અને બોલ્યો—
“ચાલો, હું તૈયાર છું. તે છોકરીને ઉપર ખેંચી લાવવી
તેમાં તે મોટું શું છે?”

આ પ્રમાણે બોલી ગણપતરાવ અને માધવરાવ બંને
નિષ્ણે ગયા. તે ગયા પછી લૈરવગીરે સ્વામી સાહેબાજને
કહ્યું—“હવે આપણે બેઠા બેઠા સારો નાટક જોવાનો મળશે.”

લગવા વસ્ત્ર પહેરેલા સ્વામી દારની એક પ્યાલી
ચઢાવી બોલ્યા—“બપોરે એવો નાટક આજ સુધી કોઈપણ રંગ
ભુમી ઉપર થયો નહિ હશે. આ નાટકમાં આપણે પ્રેક્ષકજ
રહીશું એવો કાંઈ નયમ નથી. કદાચ આપણે પણ ભુમીકા
ધ્રુવી પડે.”

આ એ બધા વચ્ચે એટલી વાતચિત ન થઈ તેટલામાં
પેલા બંને રાક્ષસો મનોરમાને દાદર ઉપરથી ખેંચતા

ખેંચતા ધસડી લાવ્યા. મનોરમા નામ પ્રમાણે ખરેખર
 મનોરમ હતી. તેનો ચહેરો બારે ચિત્તાકર્ષક હતો.
 અને તેનામાં સૌન્દર્ય ઓતપ્રોત ભરેલું હતું. તેનું વર્ણ દ્રિષ્ટા
 ગુલાબના પુલ પ્રમાણે સફેદ હોવા છતાં સતેજ હતું. તેનું
 વય સ્પષ્ટ અઢાર વરસ કરતાં વધુ નહોતું. તેના ડાળા
 પાણીદાર હતા અને તેનું નાક સરળ અને ઉચું હતું. તે
 વિધવા હોવાથી તેના શરીર ઉપર દાગીના નહોતા. આ
 મઠમાં તેને જા માટે લાવવામાં આવી છે તેની તેને ક્યારની
 ખબર પડી ગઈ હતી. પોતાના સંરક્ષણનો રસ્તો તેણે ધણી
 શોધ્યો હતો, પણ ચારે દિશાએ તેને નિરાશી મળી હતી.
 મઠમાંના ચંડાળો વારમવાર તેને ત્રાસ આપતા હોવાથી તેને
 પોતાના જીવનો પણ કંટાળો આવ્યો હતો. જે ઠેકાણે તેને
 કેદ કરવામાં આવી હતી ત્યાં આત્મહત્યા કરવાનું પણ કંઈ
 સાધન નહોતું. મથુની એક એવો વિચીત્ર નિયમ છે જે
 લોકો મથુ સંગે છે તેનાથી મોતે નાસતું ફરે છે પણ જેઓ
 મથુ પોતાને ન આવે તે માટે દુર નાસ્તા ફરે
 છે તેની સનમુખ તે એકદમ આવી ઉભું રહે
 છે. મનોરમા ખરા અંતઃકરણથી મથુ માટે પ્રાર્થના
 કરતી હતી પણ તેને પણ તેની દયા આવતી નહોતી.
 તેને જે ખોલીમાં કેદ કરવામાં આવી હતી તે ખોલીમાં અંધા
 રામાં તે પોતાના કમનશીબને દુવા દેતી પડી હતી. તે
 ખોલીમાં તેને લાવવામાં આવી ત્યારથી તેની આંખમાંથી
 આંસુ અંધ પડ્યા નહોતા. તે આંસુ ઢાળતી પડી હતી. તેટ

લાભાં આ કાળદુતો એકદમ તેની સામે આવી ઉભા રહ્યા. આ બે રાક્ષસોને જોતાં તે બિચારીએ લયથી એક ચીસ પાડી. તે મોટેથી રડવા લાગી અને જોલી તમે શા માટે અહિં આ આવ્યા છો? ગણપતરાવ, મને ફસાવીને શા માટે અહિં આ લાવ્યો છે? અરે ચંડાળ, આ ગાયનો છળ શું કામ કરે છે? મુખા, પહેલા બહેન, બહેન કરી દર્શનને બહાને તું મને અહિં આ લઈ આવ્યો અને હવે ગમે તેમ જોલતા શરમ નથી આવતી તારી ટાંક.....છે કે નહીં? શું કંઈળી સ્ત્રીઓ શરખી ગણે છે? એક શબ્દ પણ તું વધારે બોલ્યો તો હું કપાળ ફાડી પ્રાણ આપીશ.”

મનોરમા પોતાના સતિત્વ સંરક્ષણ માટે જોટલી વ્યાકુળ થઈ હતી તેટલી સંતાપથી લાલચોળ થઈ મઈ હતી. તેના ડોળા લાલચોળ થયા હતા. તેનો મોહક ચહેરો ગુરસાથી ભયાનક લાગતો હતો. તેણે ભયંકર સ્વરૂપ જોઈ ગણપતરાવના તો હાંબ ગમડી ગયા અને જોલીની બહાર જવા લાગ્યો પણ પેલા કાળદુત માધવરાવે તો તેના હાથ પકડી તેને જતો અટકાવતા કહ્યું—” અરે, આટલી છોકરી ડરાવે છે તેથી ગજરાય છે કે? આપણા સપાટામાંથી તે હવે ક્યાં જનાર છે? તું એક હાથ પકડ અને હું એક હાથ પકડું અને માળ ઉપર ખેંચી જઈએ.”

માધવરાવે એટલું જોલી તેનો હાથ પકડ્યો. તેણે સાહસ જોઈ ગણપતરાવને પણ હિમ્મત આવી અને આ બંને ચંડાળોએ એક પશુની માફક તેને ખેંચવા માંડી. તે દિન સ્વરે

રડવા લાગી પણુ તે બિચારીની દયા કોને આવે? મનોરમાને માળ ઉપર ખેંચી લાવ્યા પછી માધવરાવે દાદરો બરાબર બંધ કર્યો. બિચારી મનોરમા મુંગી મુંગી બારણા બાગળ ઉભી રહી. પોતાનું સતીત્વ રક્ષણ કરવાની કાળજીમાં તે તદન ચક્રચુર થઇ મઇ ઢતી. લાગ આવે તો પ્રાણ આપવાને સૌથી સરસ રસ્તો ક્યો તે શોધવામાં તેનું મગજ રોકાયેલું હતું. ઘોટલામાં એક રકાબીમાં ફેટલુંક ખાવાનું અને એક દારૂનો પ્યાલો લઇ ગણપતરાવ તેની પાસે આવ્યો અને દારૂનો પ્યાલો તેને આપતા બોલ્યો. “મનોરમા, તારામાં એ શું ગાંડપણુ લાગ્યું છે? ઇશ્વરે તને સર્વોત્કૃષ્ટ સુંદરતા આપી છે. હાલમાં તને જીવાની પ્રાપ્ત થઇ છે. ઇશ્વરે આપેલી આ ઉત્તમ બક્ષીસ તું ફેગટમાં ગુમાવે છે. આ પ્યાલાનો સ્વાદ તું ચાખીશ તો તારા મગજમાંથી સ્વપ્નનું ગાંડપણુ નિકળી જશે. આ ખાવાનું પણ પડ્યું છે. અમૃત જેવા પ્રદાર્થ ફેંકી દઇ જીએ શું કરવા મરે છે?”

આ અશ્લીલ શબ્દો સાંભળી અને બલીય ખાવાનો પ્રદાર્થ જોઇ મનોરમા તદન સંતાપથી લાલ થઇ મઇ. તેણે ખાવાની નાની તાજકને જાત મારી અને ગણપતરાવના હાથમાંની પ્યાલી ઉપર એક આપટ મારી કે પ્યાલી ફેટલે દૂર બઢતે પડી. પ્યાલીનો દારૂ ઘીળાઇ ગયો અને સાથે પ્યાલીના પણ ટુકડે ટુકડા થઇ ગયા. તે ગુસ્સામાં બોલી—“ સુખી, તું હાલમાં મારો છળ કરે

છે પણ તેનું પરિણામ સારું આવશે નહિ તે ધ્યાન રાખ. મુવા એક શબ્દ પણ હવે વાંકો યુકો બોલ્યો તો મારું માથું ફેડી પ્રાણ આપીશ તેમ તારો પ્રાણ લઈશ. ચાંડાળ, તારા દુષ્ટપણાની કાંઈ હદ છે કે? આ અધોર પાપ તું કયે જન્મે ફેડીશ. મુવાઓ, તમારે માટે જુદું નર્ક પણ તૈયાર કરવું પડશે. જીવતા પણ તમારા શરીરમાં કીડાં પડશે અને સરતી વખતે કોઈ ઝાઝું પાસે રહેશે નહિં. પાપ તું ફળ મને ત્યારે પણ મળ્યા વગર રહેતું નથી. ગણપતરાવ મારો જળ ન કર, નકામી નર્કની-સામગ્રી શા માટે કરી રાખે છે? ”

મનોરમાની કોઈની સીમા હવે રહી નહોતી, યાત્રે અખળા પણ આ પ્રસંગે અખળા થઈ પડી હતી. તેનો પ્રત્યેક શબ્દ ગુસ્સાના આવેશમાં જોરથી નિકળતો હતો પણ દારૂ પી લટુ બનેલી આ ચાંડાળ આંકડી ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. ઉલટા ગણપતરાવ અને માધવરાવ તે બિચારીની વધુ છેડતી કરવા લાગ્યા. તે બિચારીએ કોઈ દોડો, કોઈ દોડો એમ જીમ મારવા માંડી. આત્મહત્યા વગર છુટકો નથી એવી તેની ખાત્રી થઈ. માળ ઉપર જે બારીઓ હતી તેમાંથી પડતું નાખવા શિવાય બીજો રસ્તો નથી એમ તેણે માન્યું અને જેવા પેલા બે તેના શરીર ઉપર ધર્યા કે તેણે એક બારી આગળ જઈ ત્યાંથી નખાવી દીધું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શોધ.

આર પાંચ દિવસ થઇ ગયા પશુ વેણીને કાંઇ પતો લાગ્યો નહિ. તેના સઘળા સગાંબહેલાં વેણી માટે કાળજી કરતા હતા. તેની માતા તથા તેના નાનાભાઇ શ્રીપાદને તેને માટે ફેટલી કાળજી થતી હશે તેની વાંચકોએ કલ્પના કરી લેવી. વેણીની માતાને તો વેણી શિવાય બ્યાખ્ખુ જગત સુન્ધ બાન્ધવા લાગ્યું હતું. વેણીની બેસવાની બોલી તેને વેણી શિવાય બયાનક લાગતી હતી. તેના પુરતકો અવ્યવસ્થિત પડેલા હતા. તેની સઘળા વસ્તુઓ ધુળ ખાતી પડેલી હતી. તેની સઘળા વસ્તુ બોધને તેતું હૃદય ભરાઇ આવતું હતું. વેણીની કાળજીમાં ઇંદિરા બાઇની ઉંઘ, લુખ અને તરસ કાંધતું બાન રહ્યું નહોતું.

કૃષ્ણરાવ તો વેણીને માટે તદ્દન દિવાનો થઇ ગયો હતો. તેને જમવું, પાવું, પીવું કાંઇ સુજવું નહોતું. કાંધપશુ કામ ઉપર તેતું ચિત્ત લાગતું નહોતું. ચિંતામાં ઘેરાઇ જવાથી તેને ઉંઘ પણ આવતી નહોતી. વેણી કેવી રીતે

મળે, કયાં મળે, એ શિવાય બીજી કંઈ પણ વિચાર તેના મનમાં નહોતો. વેણીને શોધી કાઢવા શિવાય તેના મનમાં બીજી કંઈ ઉદ્યોગ લાગતો નહોતો. રાત દિવસ તેને વેણીના વિચાર આવ્યા કરતા હતા.

કૃષ્ણરાવના પિતાએ પોતાના બંધુલાની વ્યાસપાસ એક બગીચો બનાવ્યો હતો. અંદર કેટલાક બાંકો બોઠવ્યા હતા. જામના લોકોને પણ તેમાં ફરવા આવવાની છુટ રાખવામાં આવી હતી. કેટલાક નાના બચ્ચાઓ પણ તે બગીચામાં રમવા આવતા હતા. વેણી સંબંધી તદનાનરાશ થવાથી કૃષ્ણરાવ એક બાંક ઉપર આવી પોતે મુબંધી જે રોપાઓ લાવ્યો હતો તે કેવી રીતેથી લેતા તે નિહાળતો બેઠો હતો.

આજે વિશ્વનાથ જગીરદારનો સાળો માધવરાવ પણ આ બગીચામાં ફરવા આવ્યો હતો. માધવરાવ અપકાલર્યો પોસાક પહેરી બાથમાં બાથ લેતો હતો. તેણે સફેદ અચ્છી કરેલાં કઠકઠકાં કપડાં પહેર્યા હતા. પગમાં જોડાનો ચમચમ અવાજ થતો હતો. પોતે જગીરદારનો સાળો એટલે એક જાતનો અહંકાર તેનામાં હતો. તેને એમ લાગતું હતું કે પોતાના જેવા મોટા પુરુષને જોતાં કૃષ્ણરાવ તેને પોતાની પાસે બાંક ઉપર બેસવાને બોલાવશે, પણ તેમ કંઈ થયું નહિ. આજે જરા તેણે દારૂ પણ લીધો હતો. તેથી કૃષ્ણરાવ તેને આવકાર આપ્યો નહિ તેથી તેનો ગુસ્સો વધી જતાં વાર લાગી નહિ. આમ તેમ થોડા ફેરા ચાર્યા પછી કૃષ્ણરાવ

જ્યાં એઠો હતો તે તરફ આંબો. તોપણ કૃષ્ણરાવે તેના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આથી તેના શરીરમાં પ્રભેદો કોષાગ્ની વધ્યો. પરંતુ કરે શું? સનમાં બસ્યડતો બસ્યડતો ફર્યા કરતો હતો. દુર્જન અને પાસે કરી ખુનસી હોંકાને પોતાનું અપમાન થાય તે સહન થઈ શકતું નથી. દુર્જનને પ્રથમ વંદન કરવું એવી કેટલેક ઠેકાણે કહેવત ચાલે છે. પણ કૃષ્ણરાવ પોતાની કાળજીમાં પુર હોવાથી સાધવરાવ તરફ તેનું બિંલકુલ ધ્યાન ગયું નહિ. સાધવરાવે હસે નકકી કયું કે તેણે પોતેજ તેની પાસે વાત કાઢવી અને તેની ખુબ મશ્કરી કરવી. તે એકદમ કૃષ્ણરાવની પાસે બધું હસવા લાગ્યો અને પોતાની તરફ કૃષ્ણરાવનું ધ્યાન ખેંચાતા તે બોલ્યો—“કેમ કૃષ્ણરાવ, ઠીક છે કેની?”

આટલું બોલી તે વળી કૃષ્ણરાવની સામું જોઈ વધુ હસવા લાગ્યો. આવી વર્તણૂક જોઈ કૃષ્ણરાવને અન્યયની ઉપજ પછુ તે બદલ તિરસ્કાર ન બતાવતાં તે બોલ્યો—“હા, આ પની નહોરબાનીથી હજી લગણુ તો ઠીક છે. આજ રસ્તો ભુલી આ તરફ કયાંથી આવી ચડ્યા?”

સાધવરાવ પ્રોઠતાનો આડખર કરી બોલ્યો “૧૭, ૧૮, રસ્તો શું ભુલે? કાંઈ જરૂરીનું કામ હોવાથી તમારી પાસે આંબો છું.”

કૃષ્ણરાવે નમ્રતા બતાવી કહ્યું—“ત્યારે અમારા ઉપર મોટો ઉપકાર થયો. ચાલો ત્યારે મારા બંધુભાઈ જઈએ.”

માધવરાવે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું “છટ, મને જરા પુરસદ નથી. કાંઈ જરૂરના કામ માટે સુખ્ય જવું છે તેની તૈયારી અત્યારથી કરવી જોઈએ.”

કૃષ્ણરાવ તે છતાં ગુસ્સે ન થતાં જરા હસીને બોલ્યો—
“ત્યારે આપનું મારી સાથે જરૂરીનું કામ શું છે?”

“કામ કાંઈ ખાસ મહત્વનું નથી. આપને એક વખત વિશ્વનાથ જગીરદાર સાહેબે મળવાને બોલાવ્યા છે. મળશો ત્યારે કામ સંબંધી સઘળાં માહિતી મળશે.”

“ઠીક છે, મને પુરસદ મળશે ત્યારે જરૂર મળવી જાવીશ.”

માધવરાવે જરા કચવાઈ જવાળા આપ્યો.—“પુરસદ એટલે શું? તમારે જરૂર તેમને મળવું જોઈએ.”

કૃષ્ણરાવે કહ્યું—“હું હાલમાં વણી શીકરમાં છું. તેમજ મને કામ પણ પુખ્ત છે. તેથી મારાથી ઝાઝું બાહર જવાનું નથી. પણ સગવડે જરૂર જગીરદાર સાહેબને મળી જાવીશ.”

માધવરાવે ગુસ્સામાં જવાળા આપ્યો “એવું તે શું મહત્વનું કામ છે? જગીરદાર સાહેબનો શબ્દ બાંજે કોઈ તોડે તેમ નથી અને તમે પુરસદની વાતો કરો છો એ કેટલી તમારી મગરૂરી? તમારું મહત્વનું કામ તો વણીની શોધનું હોવું જોઈએ; પણ કૃષ્ણરાવ, વણીનો તમારાથી તો નહિ પણ તમારા દાદાથી પણ પ-તો જાણે તેમ નથી. તે તમોને હાથ તાળી આપી ચાલી ગઈ.”

માધવરાવના આ યોક્ષવાથી કૃષ્ણરાવને ધણો ગુસ્સો આવ્યો. પણ બહાર નહિ બતાવતા તે બોલ્યો:—“માધવરાવ, આપ બગીરદાર જેવા મોટા માણસના સાળા, તેથી મોઢામાં આવે તેમ ગમે તેવું બોલવું તે સભ્યતા કેવી?”

માધવરાવે ઉપજા યોક્ષવાની દરકાર નહિ કરતા બવાબ આપ્યો:—“તમે મને સભ્ય કહો કે અસભ્ય કહો, પણ હું તમોને બોલું કહુંનાર નથી. તમને જેમ લાગે છે કે વણીનો તમારા ઉપર ગ્રેમ છે પણ તે તમારો ભ્રમ છે. મેં એમ જાણ્યું છે કે મુંબઈ કોઈ શખ્સ સાથે ચાલી બધ છે અને ત્યાં-અને તેટલા માટે હું મુંબઈ જઈ છું.”

કૃષ્ણરાવ અત્યાર સુધી ગુસ્સે થયો નહોતો પણ માધવરાવ જે કાંઈ બોલતો હતો તે શતપણે સાંભળી લેતો હતો. પણ વેણીની આવા પ્રકારની નિંદા સાંભળી તે પોતનો ગુસ્સો દબાવી શક્યો નહિ. તે ગુસ્સામાં બોલી ઉઠ્યો:—“માધવરાવ, તું શુદ્ધીમાં છે કે નહિ? મુંબઈની જેમ આવું અભદ્ર બોલતાં તને શરમ આવતી નથી? મને તો જેમ લાગે છે કે અહિંના આવતાં દારૂ તો નથી પીધો? વણી તને મળી નહિ તેથી તેની આવી નારેશી કરે છે? તને જો ગુસ્સો આવ્યો હોય અથવા દારૂથી તારી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ હોય તો પાંચ દસ ગાળ મને દે પણ તે સાધ્વીનું નામ તારા મોઢામાંથી કાઢતો નહિ.”

માધવરાવે આજે દાડ તો ચારો પીધો હતો. શું બોલવું અને શું નહિ બોલવું તેવું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. કાંઈ પણ રીતે કૃષ્ણરાવની કુજેતી કરવી. તેને દશ પાંચ ગાળો દેવી એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો. કૃષ્ણરાવે તેને જે કહ્યું તેથી તેને શરમ આવી નહિ. તે ઉલટો હસ્તો હસ્તો બોલ્યો. “અહા, અહા, દેવી સાધ્વી, તે સાધ્વીના મદદમાર કૃષ્ણરાવ, મારા કરતાં તું સોમણો મુખ છે. તે જો સાધ્વી હોત તો મુંબઈ ચાલી જતે નહિ. હું ગમે તેટલો બ્રહ્મ થયોં હવેશ પણ તારા જેટલો અજ્ઞાન નથી. તેના જેવી ખરાબ ચાલનીને તું સાધ્વી કહો છો? અને તે ઉપરથીજ તું મને મુખ જણાય છે.”

દાડ પી મસ્ત થયેલા સાથે બોલવું નકામું છે એવા વિચાર કરી કૃષ્ણરાવ મુંગો રહેવા માગતો હતો પણ તેનાથી રહી શકાયું નહિ અને તે બોલ્યો—“માધવરાવ, તારી જીભ જીટકાવ, મનમાં આવે તે બખી નાખ નહિ. તને દાડની ઘેન ચડી હોય તો ઘેર જઈ સુઈ જા. હવે જો તું કાંઈ વાંકું ચુકું બોલ્યો છે તો મારા બગીચામાંથી માથુસ પાસે ધકકા મારી કઢાવીશ.”

કૃષ્ણરાવનો કડક જવાબ સંભળી માધવરાવને ધણો ગુસ્સો ઉપજ્યો. દાડના ઘેનમાં તેના બોલામાંથી ખરાબર શબ્દો પણ નિકળતા નહોતા પણ તેમ જતાં લયકતી જીભે તે બોલ્યો—“વિશ્વનાથ જંગીરદારથી મામના લોક ચરચર

હું જો છે. તેનો હું સાજો, તેને તું બીજારી હાકી કાઢનાર ? હાકી કાઢીશ એ બોલતું સહેલું. છે પણ હાકી કાઢ કે મોઢામાં એક દાંત પણ રહે છે કે કેમ તે જણાવો. રા-નીકળા ગઈ તે છતાં તું કહે છે કે સાધ્વીનું નામ ન દઉં ?”

માધવરાવના આ બોલવાથી કૃષ્ણરાવની સધળા ધીરજ હીડી ગઈ અને તેણે પોતાના બે નોકરને બોલાવી કહ્યું—“આ ગધેડાને ધકકો મારા બાગમાંથી બહાર કાઢો.” કૃષ્ણરાવનો હુકમ ચતા ધાટીઓએ તેને અળચીમાંથી પકડી બહાર કાઢવા માંડ્યો. દારૂના કેદમાં માધવરાવમાં શક્તી અને વિવેક બીજકુલ રહ્યા નહોતા. તેણે તે ધાટીઓને, કૃષ્ણરાવને અને વણીને મોઢામાં બાવી તેવી ગાળો દીધી. પોતે શું બોલે છે પોતે ક્યાં છે તેનું પણ તેને જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. ધાટીઓએ તેને ખેંચીને બગીચાની બહાર લાવી કુકર્યા. તેનામાં ઉભા રહેવાની પણ શક્તી નહોતી. ધાટીઓએ છાડી દેતા તે રસ્તામાં તરત પડી ગયો. તરતજ તેની આસપાસ ઘોડાનું ટાળું એકઠું થયું. માધવરાવ મોઢેથી ગમે તેવી ગાળો દેતો હતો, ધડીકમાં ગમે તેમ ધાટા પાડતો અને ધડીકમાં ગાળુ ખાવા લાગ્યો હતો જેથી આસપાસ એકઠા ચનારાઓને સારી ગમ્મત પડી હતી. કેટલાકે તેને ચમત્કારીક પ્રશ્ન કરતા હતા. રસ્તામાં ગધેડાની જેમ તે આળોટતો હતો. કૃષ્ણરાવને તેની બાવી રિયતી જોઈ દયા આવી અને પોતાની ધરની બાડીમાં તેને ઘેરપણિયતો કરી આપ્યો.

જે દિવસે આ બીના બની તે દિવસે કૃષ્ણરાવને બીલ-
કુલ ઉંધ આવી નહિ. માધવરાવ દારૂના કેદમાં ગયો તેમ
બોલી ગયો પણ તેનો વિચાર કૃષ્ણરાવને આખી રાત આબ્યો.
વણી માટે તેના વિચારો ધણા ઉચ્ચ હતા જેથી માધવરાવ જે
કાંઈ બોલી ગયો તે શબ્દો તેને ઝેર સમાન લાગ્યા. પાણીમાંથી
કાઢેલી સાંછલી તપેલી રેતીમાં જેમ તરફડે છે તેમ આખી
રાત કૃષ્ણરાવ બીજાના ઉપર ટળવળ્યા કર્યો. ગુસ્સાથી તેનું
મગજ ભરાયલું હતું પણ તે ગુસ્સો માધવરાવ ઉપર હતો કે
વણી ઉપર તે તેને પોતાને ખબર નહોતી. શરીરમાં લોહી
તપી ગયું હતું અને જોરથી વહેતું હતું. દરેક ક્ષણે નવા
નવા વિચારો તેના મગજમાં આવતા હતા. તે માધવરાવ ઉપર
ગુસ્સો બતાવતો હોય તેમ હોઠ દબાવી દાંત કચકચાવતો
બોલ્યો—“ નીચ કુત્રા, મારી સમક્ષ મારી વણીના રાખ-
ધમાં જેમ આબ્યું તેમ અભદ્ર બેલી ગયો અને હું મુંજો
મુંજો સાંભળી રહું તેટલો બાયલો નથી. મારા શરીરમાં
એટલું જોર છે કે એક ચુકડી મારી તારો પ્રાણ લઉં. પણ
તેમ કરવાથી લોકોમાં માફ નામ હલકું કહેવશે. હું ખુની
મજામજા અને મારા કુટુંબની આબરૂ ઉપર પાણી ફરી વળે.
તેટલાજ માટે તને જવા દીધો. ”

આ પ્રમાણે બબડીને તે સ્વસ્થ પડ્યો પણ તેના મનને સ્વસ્થતા
મળી નહિ. એક વિચાર પુરો થતાં તેના મનમાં બીજો વિચાર ઉભો

થતો. તેના મનમાં વળી નિરાળીજ વિચાર લહરી ઉત્પન્ન થઈ.
 તે પધારીમાં બેઠો થઈ, કપાળ ઉપર હાથ સુકી બહાવવા
 લાગ્યો—“અલાગ્યા કૃષ્ણરાવ, તું વેણી માટે આટલી બધી
 કાળજી શા માટે રાખે છે? માધવરાવે ચોટેથી ગુમ મારી
 જે કહ્યું તે શા માટે ખરું નહિ હોય? ખરેખર વેણીએ
 તેમ કયું હોય તો પછી આ અવન્તીપુરમાં તો શું પશ્ચ
 જગતમાં પણ તે પોતાનું કાળું ચોદું ખતાવી શકે તેમ
 નથી. પણ તે તેમ કરે તેવી નથી. કાંઈ તેના પ્રાણુ છે તો
 પણ તે આડે રસ્તે જાય તેવી નથી. પણ કાંઈએ તેને ફસાવી
 હોય અને પછી સ્ત્રી જાતીનો શું બરોસો? હું કેટલો
 મુખ? મેં તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખ્યો? માધવરાવ
 અમરથો એમ પટપટારો કરે એમ પણ લાગતું નથી. વળી
 તે દારૂના કેફમાં હતો; ધણી સતુણ્યો દારૂના કેફમાં ખરેખરું
 ઘોસી દે છે, એમ કહેવાય છે. તેથી તેણે જે કહ્યું તે ખરું
 હોવું જોઈએ. માધવરાવના મનમાં પણ વેણી સાથે જગન
 કરવાનાં હતાં અને તેથી તે ગુમ થઈ એટલે તેણે તપાસ
 કરાવેલી હોવી જોઈએ અને તપાસમાં સ્વધળી હકીકત તેના
 જાણવામાં આવી હશે અને દારૂના ઘેનમાં મારી આગળ તે
 સ્વધળું બકી ગયો. જેને હું ચોટી સુઝ સમજતો હતો તે કેટલી
 અજ્ઞાન અને મુખ નિકળી? અથે સ્ત્રીઓનો કેટલો બરોસો
 રાખીએ છીએ, તેઓના તરફ કેટલો પ્રુજ્યલાવ રાખીએ
 છીએ પણ તે કુલટાઓ એક ક્ષણમાં તે ઉપર પાણી ફેરવે
 છે. વેણી, તું ખરેખર આવી નીકળી? વેણી ઉપર મારો
 કેટલો પ્રેમ પણ પ્રેમનો બદલો તેના હૃદયમાં ખીલકુલ હતો

કે ? વેણી મારી સાથે જ્યારે વાત કરતી ત્યારે મને એમ લાગતું કે આ જગતમાં તેના જેવી પવિત્ર ખીજ કોઈ હશે નહિ. પણ તેજ વેણીએ મારું મોઢું નીચું પાડ્યું. જે શબ્દો મારે કાને પડવાની મેં કદી વધતી રાખી નહોતી તે શબ્દો આજે માધવરાવને મોઢે ઘાલ્યા. આરબનો આ કેટલો વિલક્ષણ યોગ ! જગતમાં હારોસો કાનો રાખવો ? જગતમાં સર્વનો નાશ થાય છે એમ કહેવાય છે પણ અવિશ્વાસની વૃદ્ધી અપાટાથી થવા લાગી છે. જેના ઉપર વિશ્વાસ મુકી શકાય, જેની સાથે પ્રેમ રાખી શકાય, અને પુજ્યભાવ ધરી શકાય તેવી એક પણ વસ્તુ જગતમાં મળશે કે ? નાહ, નહિ. જગતમાં મળવી શક્ય નથી. એક વખત જગતમાં મારી માનીતી વેણી હતી પણ આજે તે નામ જલમ ઝેર સમાન થઈ પડ્યું છે. મારા અંતઃકરણમાં એક સરખી આમ લાગી છે. વેણી માટે તેના શત્રુ સાથે હાડવેર મેં કયું. તેના કલ્યાણ માટે તેણે જે બળતો નિશ્ચય કર્યો હતો તે મેં તોડી પાડ્યો અને મારા પોતાના અભ્યાસને પણ નુકશાન પહોંચાડ્યું. મેં આટલી મહેનત કરી તેની 'તેણે શું કદર કરી ?' આ પ્રમાણે તે પુષ્કળ બડબડ્યો. વેણી માટે હવે વધુ વિચાર નહિ કરવો એવો ઠરાવ કરી તે પથારીમાં પડ્યો પણ તેમ છતાં તેના વિચાર તરંગ અંધ પડ્યા નહિ. તેના હૃદયમાં લાગેલી આમ જરા પણ કંમી થઈ નહિ.

ધીમે ધીમે રાત્રી પુરી થઇ. આકાશમાં આવેલી રક્તતા ઉપરથી થેડા વખતમાં સુયોગ્ય થશે એવા ભાવ થઇ રહ્યો હતો. નીરાશાના કાળા વસ્ત્રમાં ઢંકાઇ ગયેલી સૃષ્ટી દૈદિપ્યમાન અકાશથી ચમકવા લાગી. સવાર પડી કે કૃષ્ણરાવ, ઉઠ્યો અને પ્રાતઃવિધી જલદીથી પાટોપી પોતાની ખેલીમાં એક આરામ ખુરશીમાં બેઠ પડ્યો. તેણે એક ઇતિહાસીક નવલકથા વાંચવા શાંડી. તે વાંચવામાં લિન થયો હતો તેટલામાં એક આઠ નવ વરસનો સાદો પોશાક-પહોરેલો છોકરો તેની ખોલીમાં દાખલ થયો. તે છોકરાને જોતાં તેના તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટીએ તેણે જોયું. તે અજ્ઞાન છોકરાને તિરસ્કાર કે જ્ઞાનંદ એ યેના ભેદનું બીલકુલ જ્ઞાન નહોતું. તે તો હસ્તે ચહેરા કરી બેઠ્યો “કૃષ્ણરાવ”.

આખી રાત વિચારોથી તેનું અગજ બમી મધું તેમાં આ નવી કટકટ આવી તેમ તેને લાગ્યું હતું. તે કંટાળેલા ચહેરા કરી બેઠ્યો—“શ્રીપાદ, કેમ જ્ઞાન્યો ?”

શ્રીપાદે કાઇપણુ પ્રકારનો વિકાર ન બતાવતા કહ્યું—
“વેણી બહેન—”

કૃષ્ણરાવે તેને વધુ બોલવા નહિ દેતાં શુરસો કરી કહ્યું—“શ્રીપાદ, શા માટે તે કુણ્ટ છોકરીનું નામ દઇ તારી જીભ વટાવે છે ? તારી બહેન શું કરે છે તેનું જો તને જ્ઞાન હોત તો તું પણ મારી જેમ તેને માટે દુઃખી થયો હોત. નહિ નહિ, એ ચંડાળણીનું નામ દે નહિ.”

આ અજ્ઞાન છોકરો કૃષ્ણરાવ ને કાંઈ ખોલી મયો તે કાંઈ સમજ્યો નહિ. તે તો હસ્તો હસ્તો ખોલ્યો “કૃષ્ણરાવ, વેણીનો પતો મળ્યો.”

અજ્ઞાનપદ્ધાને લીધે શ્રીપાદ હસે છે તે જોઈ કૃષ્ણરાવને તેની દયા આવી અને તે ખોલ્યો—“છોકરા, તારી બહેનનો પ-તો મળ્યો તેથી તને આનંદ થાય છે, પણ આમળ જતાં મારા જેવડો યજ્ઞશ લારે તને એમ લાગશે કે તેનો પ-તો લાગ્યો તેના કરતાં તે મરી ગઈ હોત તો વધુ સારું છે.” શ્રીપાદ, તે મુંબાઈ છે કે નહિ ?

શ્રીપાદે કહ્યું—“નહિ, તે અહિં છે.”

કૃષ્ણરાવે અજ્ઞાન યજ્ઞ પૂછ્યું—“તે અહિંયા ક્યારે આવી ?”

શ્રીપાદે જવાબ આપ્યો—“હજી ક્યાં ધરે આવી છે ? તમે ખટપટ કરો તો ધર આવે.”

કૃષ્ણરાવે કંટાળી જવાબ આપ્યો “શ્રીપાદ તેને ધરે આવી હવે શું કરવું છે ?”

શ્રીપાદની આખમાં આસું આવ્યાં અને તે ખોલ્યો “કૃષ્ણરાવ, તેને અહિંયા કેદ કરવામાં આવી છે અને તેને યજ્ઞ દુઃખ દેવામાં આવે છે.”

“શું એને અહિંયા કેદ કરવામાં આવી છે ? કાણે કેદ કરી છે ?”

શ્રીપાદ ડોળા લુછતા લુછતા બોલ્યો “ તે મને શું ખબર ? કાલ રાતે મારે ઘેર જોક બાંધ આવી હતી તે મારી બાને જોક પત્ર આપી કાંઈ કહીને ચાલી ગઈ. તે ઉપરથી બાએ કહ્યું કે તેને અહિંયા કેદ કરવામાં આવી છે.”

કૃષ્ણરાવે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું—“તે પત્ર તું લાવ્યો છે કે?”

શ્રીપાદે તરત તે પત્ર કાઢી આપ્યો અને કહ્યું—
“હા માલો.”

કૃષ્ણરાવે તરતજ તે જોક પાકીટમાંથી પત્ર કાઢી વાંચવા માંડ્યો જે નીચે મુજબ હતો:—

શ્રીયુત કૃષ્ણરાવ બેગ,

વેણી અવન્તીપુરમાં છે. તેને બગીરદાર વશ્વનાથે પોતાના પુત્ર ગણુપતરાવ મારફતે ફરિયાદી પોતાના ધરમાં પુરી રાખી છે. આપ તથા વેણીની માતા ઇંદીરાબાઈ તેને માટે ધણી શીકર કરતાં હશે તેથી બની શકે તેટલી આ ખબર આપી છે. ખટપટ કરશે તો આ ગાયનો સહુલમાં છુટકો થઈ શકે તેમ છે.

પત્ર વાંચી તરતજ ફાડી નાંખજો. પત્ર કોઈ બીજાની દૃષ્ટિએ પડશે તો ધણું બગાડ પરિણામ આવશે. સાધવીનું સંરક્ષણ કરવું એટલા માટેજ આ બગાડર સાદસ કર્યો છે.

મોરો અને મધુપતરાવનો અલંત નીકટ સંબંધ છે તેથી
આ પત્ર વિષે અવિશ્વાસ લાવતા નહિ.

આપ બે વેણીના છુટકા માટે જતલી પ્રયત્ન નહી કરો
તો તે પોતાના સતીત્વનું સંરક્ષણ કરવા માટે આત્મહત્યા
કરશે. આ પત્ર ફાળે લખ્યો છે તે વીધે વધારે ચોકશી નહિ
કરતાં પ્રયત્ન કરશો એટલે બસ.

લી૦

એક ત્રાખીની દયા ખાનાર.

પત્ર વાંચી પુરો ચર્તા કૃષ્ણરાવે તેમાં લખ્યા પ્રમાણે
ફાડીને લેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા, અને ખારીમાંથી દુર
ફેંકી દીધા. કૃષ્ણરાવે તે પછી શ્રીપાદને કહ્યું—“જોકરા,
તું હવે ઘેર જા. તારી ખાતે કહેજે કે તમારા કરતાં પણ
મને વિશેષ કાળજી છે માટે સ્વસ્થ બેસો.”

શ્રીપાદ કૃષ્ણરાવનો ઉપલેા જવાબ લઈ તરત દોડતો
દોડતો ઘેર ગયો. કૃષ્ણરાવનું મન થોડા વખત પહેલાં જે
વિચારશુન્ય હતું તેમાં પાછા વિચાર ભઠરીનાં આદિલનો
આવવા માંડ્યા. તેની સ્થિતિ આ વખતે ધણી ચમત્કારીક
થઈ પડી હતી. ‘વેણી’ એ શબ્દ પણ ફરીથી મોઢામાંથી
ઉચ્ચારવો નહિ એવા રાતના જેણે નિશ્ચય કર્યો હતો તેણે
ઉપલેા પત્ર વાંચ્યા પછી ‘વેણી’ ‘વેણી’ એ નામનો જપ
શરૂ કર્યો.

તે જે નવલકથા વાંચતો હતો એ સિવાજીના વખતની હતી. તેનાં સિંહન હતો કીલ્લો. હિંદુઓ જે અચૂત થયો હતો અને સતી કમળકુમારીએ પોતાના પતિના મરણ પછી સતી થવાને કરેલો નિશ્ચય વીજેરે પ્રકરણો તેણે વાંચ્યા હતા તે ઉપરથી સ્ત્રીઓ સ્વધર્મી ખરાબ હોય છે તે વિચાર તેનો થોડો ધણો દુર થયો હતો. તરતજ ઉપલે પત્ર વાંચ્યા પછી કૃષ્ણરાવના મનમાં પશુ એમજ આવ્યું કે પોતાના સતીત્વનું પ્રકાશ કરવામાં વેણી શા માટે કમળકુમારીની જેમ કસોટીમાંથી પસાર નહિ થાય ? તેને છોડાવાનો પ્રયત્ન કરવો એમજ અને જરૂર પડે તે પોતાના આજીવનો ભોગ આપવો એવા વિચારમાં તે એકદમ આવી મૂકો. કાલ પેલા દારૂડીઓ માધવરાવે મારા કાન બ્રહ્મ કર્યા હતા પશુ હવે મારી ખાત્રી થાય છે કે તેના ઉપર અંકટ આવી પડ્યું છે. તે કેવી રીતે વેણીને છોડવવી તેના વિચારમાં પડ્યો અને જમવાની વખત થઈ અને તેને ઘુમ મારવામાં આવી ત્યારેજ શુદ્ધિમાં આવ્યો.

મહારણ ૧૧ મું.

વિધન.

જે વિંદરાવને ઘેર જમવાની વ્યવસ્થા એવી હતી કે પુરુષો એક સાથે જમવા બેસતા હતા. એક પછી એક જોને જોમ ફાવે તેમ જમી લેવાનું નહિ હોવાથી જોવિંદરાવ અને કૃષ્ણરાવ એકજ સાથે જમવા બેસતા હતા. તે પ્રમાણે આજે જમવા બેઠા હતા. વેણી ગુમ ચયા પછી જોવિંદરાવને ઘેર તેને વિશે હંમેશા ચયા ચાલતી હતી. આજે પણ જમતી વખતે તે વિષય નિકળ્યે; એટલે જોવિંદરાવે કહ્યું “વેણીની આજ સુધીની વર્તણૂક જોતાં તેના હાથથી કંઈ લુભ ચામ એમ મને લાગતું નથી.”

તે ઉપરથી કૃષ્ણરાવે કહ્યું—“આજકાલ ગામમાં વિશ્વનાથ ભગીરદારે જળરો જુલમ કરવા માંડ્યો છે. વેણીના માધવરાવ સાથે જળન કરવા માટે તેને પોતાના ધરમાં કેદ કરી છે એવી મને ખાત્રીપૂર્વક ખબર મળી છે.”

કૃષ્ણરાવના આ બોલવાથી જોવિંદરાવને ધણી અન્યમી ઉપજી. ગામમાં વેણી વિશે જે ગપ્પા ચાલતા હતા તે ઉપર

ગોવિંદરાવનો વિશ્વાસ નહોતો. વેણી ગુમ થઈ ત્યારેજ તેને એમ લાગ્યું હતું કે એમાં વિશ્વનાથ જાગીરદારનો કંઈ સંબંધ હોવો જોઈએ પણ વિશ્વનાથ ચોટા જાગીરદાર, જોનરરી ચેલેજેટ પડ્યા એટલે તેનું નામ જણાવવાનું તેનામાં ધૈર્ય હતું નહિ. આજે કૃષ્ણરાવે વિશ્વનાથનું નામ જણાવતાં ગોવિંદરાવનું આગણું માનવું દ્રઢ થયું. પોતાની ખાત્રી કરવા માટે તેણે કેટલીક હકીકત કૃષ્ણરાવને પુછી. કૃષ્ણરાવે પોતે જ કંઈ જાણતો હતો તે સઘળું જણાવ્યું. આ સંભળી ગોવિંદરાવને વિશ્વનાથ જાગીરદાર ઉપર પુષ્કળ ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. થોડો વખત સઘળી બાબતનો વિચાર કરી તે બોલ્યો—“તારા તે પત્રમાં વેણીને અમુક ઠેકાણે પુરી રાખી છે એવા કંઈ પ્રસારો હતો કે ?”

“તે વિષે મારી પછી ખાત્રી નથી પણ વિશ્વનાથે જાગીરદારે તેને પોતાના ધરમાં સંતાડી રાખી છે એવું કંઈ વાક્ય હતું.”

“મને તો એમ લાગે છે કે તે બાવડું સાહસ કરે નહિ. તેણે તેને કાંઈ બીજાના ધરમાં અથવા રાનમાં લેતો બંગલો છે ત્યાં રાખેલી હોવી જોઈએ.”

“વિશ્વનાથે તેને પોતાના ધરમાં રાખી હશે એમ મને તો લાગે છે. તે એવું સાહસ કરવામાં જરા બીજો તેમ નથી. તે તો અવંતીપુરમાં પોતાને બીજા ઔરંગઝેબ તરીકે માને

છે. હું ગમે તેમ કરી સફ્ત જોવું તેને અશ્વિમાન છે અને તે અમાણુ તે વતે છે. વેણીને તેણે ગમે ત્યાં સંતાડી હોય પણ ત્યાંથી તેનો છુટકો કરવો બોધ્યો. ”

“પણ તેમ કરવું કાંઈ સહેલું નથી. તેને અમુક ઠેકાણે રાખી છે એવી ખબર મળે તો તેનો છુટકો કરવાનું સહેલું થઈ પડે.”

“પણ તે ઠેકાણું ક્યાંથી મળે? જ્યાં સુધી આપણને તે વિશ્વે નહકી ખબર મળે નહિ ત્યાં સુધી તો વિશ્વનાથ જાગીરદારનું ધરજ બતાવવું પડે.”

“પણ તેમ કરવાથી વેણીનો જલદી છુટકો થાય એમ મને તો લાગતું નથી.”

“કેમ નહિ? આજના જમાનામાં વિશ્વનાથ ગમે તેવી મોઝલાઈ ચલાવી શકે તેમ નથી. હું મુખ્યત્વે જઈ પોલીસના કાન ઉપર આ ખીના લાવું છું. એક વખત સરકાર તરફથી પોલીસ તપાસ શરૂ થઈ કે વિશ્વનાથના સઘળાં ભોપાળાં બહાર આવશે. પોલીસની તપાસમાં વિશ્વનાથ જાગીરદારની સત્તા, લુચ્ચાઈ, અને પૈસા સઘળા શીકકા પડી જશે.”

“વિશ્વનાથ જાગીરદાર માટે કાંઈ કહી શકાય નહિ. તોપણ તું આજ મુખ્યત્વે જા-ત્યાં જઈ કેશવલાલની સલાહ લે અને પછી જે કરવું હોય તે કર. મારી હાલમાં વૃધાવરથા થઈ છે તેથી આવી સ્થિતિમાં મને કાંઈ ચિંતા કરવી પડે

તેવું કરતો નહિ. તું આપણા સ્નેહીઓની ચલાહ છે. જે કાંઈ કરવું પડે તેનો તું પણ પુરતો વિચાર કરજે. વિશ્વનાથ અત્યંત દુષ્ટ, નીચ અને નિર્દય છે. તેની સામે પ્રયત્ન કરજે છે તે ધ્યાનમાં રાખજે, તું આજે મુંબઈ ગયા પછી સંજન હતું પણ વિશ્વનાથ જાગીરદારને ઘેર જઈ લેને એ શબ્દ કહેવાન થટશે તે કહી આવીશ. તે સંભળશે તો તેની મરજી.”

“તમારી ઇચ્છા હોય તો ભલે મળે પણ તેનાથી કાંઈ ફાયદો થાય એમ મને તો લાગતું નથી.”

આ પ્રમાણે બીજી કેટલીક વાતચિત કરી બન્ને જમી રહ્યા. કૃષ્ણરાવે સંજના ચાર કલાકે મુંબઈ જવાની તૈયારી કરી અને મછવામાં બેસી મુંબઈ જવા નિકળ્યો. અવન્ટીપુર મુંબઈથી કાંઈ દુર નહોતું. બોટની રાહ બેઠાં મછવામાં જવાતું કેટલીક વખત અહેલું પડતું હતું. તે પ્રમાણે કૃષ્ણરાવ પણ મછવો કરી નિકળ્યો. મછવો લેણે તદન સ્વતંત્ર ક્યો હતો જેથી તે અને ત્રણ મછવાવાળા શિવાય મછવામાં બીજું કાંઈ નહોતું. સાયંકાળનો વખત હોવાથી વાયુ મંદમંદ વાતો હતો. સમુદ્ર તદન શાંત હતો. કૃષ્ણરાવ જે મછવામાં બેઠો હતો તે ડાહ્યો ડાહ્યો ભર દરિયે જતો હતો. આ સમયનો સમુદ્રનો દેખાવ એજ કૃષ્ણરાવના મનને ધણો આનંદ થયો. તે સ્વસ્થપણે મછવામાં બેસી સમુદ્રની મોજ બેઠો હતો. તે જે કામ માટે મુંબઈ જતો હતો તે સંબંધી તેના મનમાં વિચાર ચાલતા હતા. મુંબઈ ગયા પછી શું

કરવું, કોંની-મદદ લેવી, પેલીસને કેવા સ્વરૂપમાં ફર્યાદ કરવી એ વિષે અનેક વિચારો તેના મનમાં ઘેળાયા કરતા હતા. વેણી ગુમ થવાની સાથે આ ખચર મળી હોત તો આત્માર પહેલાં તેનો છુટકો થઈ ગયો હોત અને આટલા દિવસ કેદખાના જેવી જાંદગી ભોગવવી પડી તે તેને ભોગવવી પડતે નહિ. હવે હું તેનો જલદી છુટકો કરીશ, એવા આશા જનક વિચારો ચાલતા હતા તો ધડીકમાં એવા વિચારો આવતા હતા કે વિશ્વનાથ જાગીરદાર શ્રીમંત હો, છુચ્ચો છે તેથી પ્રયત્ન ફેાકટ તો નહિ જાય ? એ પ્રયત્ન ફેાગટ ગયો તો તે સામી આખરની કરિયાદી માંડશે. વળી વિચાર આવ્યો કે એ વેણી જાગીરદારના ધરમાંથી મળી આવી તો જાગીરદાર, ગજપતરાવ, અને માધવરાવ સમજાને શીક્ષા થશે અને વેણીના છુટકારાની સાથે જીવંતીપુરના લોકો પણ સુખી થશે. સમુદ્ર ના મોજા કરતાં પણ માણસના મનના વિચારો જોરથી વહે છે એમ જે કહેવાય છે તે ખરું છે; અને તે મુજબ કૃષ્ણરાવના મનમાં એક પછી એક વિચારોનાં મોજા વ્યથાતા હતાં. હલેલાં મારનારા કુલીઓ પોતાનો મછવો જો.થી ચાલે તે માટે સઠ ચઢાવી જોરથી હલેલાં મારતા હતા. વાસ્તવીક જે દીશા તરફ મછવો લઈ જવો જોઈએ તેને ખદલે ખીજી દિશા તરફ મછવો લઈ જતા હતા. થોડે દુર નિકળી ગયા ધણી જ્યારે દુર સુધી કોઈપણ એટ અથવા મછવો જણાયો નહિ એટલે એક મછવાવાળો બોલ્યો—“સેમ રસ્તો જુલ ગઈ. મછવો કઈ તરફ હાકવો ?”

રસ્તો બુલવાની ખજર સાંભળી કૃષ્ણરાવના મનમાં
ખીક ઉત્પન્ન થઈ. તે બોલ્યો—“અરે, તમારી લોકોની આખી
જીંદગી દરીયામાં મગ્ન અને આજે રસ્તો કેમ ચુક્યા ?”

ખીજે કાળી બોલ્યો—“સેધ તું કહે છે તે ખરું છે
પણ આજ તો અકલ કામ કરતી નથી.”

એટલે ત્રીજો કાળી બોલ્યો, “તેથીજ હું કહેતો હતો
કે આ સજવા હો નહિ. મારો બાપ ધમડો થઈ મરણ પા-
ર્યો પણ કદી તેણે આ સજવાને હાથ લગાડ્યો નહતો. એક
વખત આ સજવા પાણીમાં છોડ્યો હતો ને આજ પ્રમાણે
ખીજી તરફ હંકરાઈ ગયો હતો અને જ્યારે સાગર દેવને એક
માણસનો ભોમ આપ્યો ત્યારે સજવા ઠેકાણે આવ્યોતો.”

એટલે ખીજે કાળી બોલ્યો—“ત્યારે આ વખત પણ
ભોમ આપ્યા વગર છુટકો નથી, મનેજ દરીયામાં ધકેલી દો.”

કૃષ્ણરાવે પોતાના ધડીયાળ જાથના હોડાયંત્રમાં બેસી કહ્યું—
“લોગ આપવાનું તમોને કાણે કહ્યું ? મોટી મોટી આગબો-
ટને પણ લોગ આપવા પડતો નથી. તો આ તમારા બીખારી
મજવાને ભોમ મોનો આપવાનો ? પુર્વ બાજુ તરફ મજવા
હાકો એટલે ખરાબર જશે.”

એટલે વળી ત્રીજો બોલ્યો—“સેધ, એ અમે કાંઈ સમ-
જતા નહીં છું કરીએ ? આ પેટ ધણું ખરાબ છે. આ પેટને
માટે માણસને ન કરવાનું કરવું પડે છે. આ પેટને માટે
સજવા આ તરફ આવ્યો.”

તે કાળા કાંઈ વધુ બોલવા જતો હતો તેટલામાં ત્રીજો કાળા બોલી ઉઠ્યો. “સેથ, તારો ભોજ આપ્યા વગર આ મહત્ત્વ પાછો ફરે નહિ. દરેકને પોતાનો જીવ વાહલો છે. અમે સધળા એકજ કુટુંબના છીએ તેથી તારો ભોજ આપવો જોઈએ.”

કાળાઓનું આ ચમત્કારીક યોગવું સાંભળી કૃષ્ણરાવ ધણો ગભરાઈ ગયો અને તે દિનસ્વરે બોલ્યો—“ભાઈઓ, એ તમે શું બોલો છો ? પેટ શું અને સાગરદેવને ભોજ શું ? તમે શું બોલો છો તે મને સમજ પડતી નથી.”

પછીથી કાળા બોલી ઉઠ્યો—“સેથ, તમારે અને ગણપત રાવને ધણો અણુબનાવ હોવો જોઈએ. આજે તને મારી નાખવાને તેણે જામોને કહ્યું છે.”

આ કાળાનું યોગવું સાંભળી કૃષ્ણરાવના હૃદય ઉપર પ્રકાશ પડ્યો. કાળાઓએ આમ બહુજોષને શા માટે ક્યું તે હવે તેના ધ્યાનમાં આવ્યું. તેના અંતઃકર્ણમાં ધણી બીક ઉત્પન્ન થઈ. તે બોલ્યો—“હા, ગણપતરાવને અને મને હાડવેશ છે. પણ તે વરનો બદલો લેવાનો તમો શું કામ પ્રયત્ન કરો છો ? ”

બીજો કાળા બોલી ઉઠ્યો—“ આજ અમે તારા હાડ વેરી બન્યા છીએ. તને સમુદ્રમાં ધકેલી દેવાને માટે જામોને એક હજાર રૂપિયા તે આપનાર છે.”

કૃષ્ણરાવે કંઈ સ્વરે કહ્યું—“બરે એક હજાર રૂપિયા કાંઈ મેં ટી રકમ નથી. મારો પ્રાણ લેવાને તમે પ્રયત્ન નહિ કરશો તો હું તમોને એ હજાર રૂપિયા આપીશ.”

એ હજારનું નામ સંભળતાજ ત્રણે કાળીના વિચાર બદલવા લાગ્યા; પણ થોડો વખત વિચાર કરી પાછા તેઓ પોતાના આગલા વિચાર ઉપર આવ્યા. આશક્ષીત લોકોની વૃત્તિમાં દુરાગ્રહીપણું ધણું હોય છે. તેઓએ એક કામ કરવાને કબુલ કંઈ તો તે કયાં વચર રહેતા નથી. મણુપતરાવે તેઓ પાસે આ કામ કરવા માટે દેવદાનમુખ સોનંદ લેવડાવ્યા હતા. અડાણી લોક વચનનહ અને ભાવીક હોવાથી એ હજાર રૂપિયા તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેમજ મછવાસાં કૃષ્ણરાવ પાસે એ હજાર રૂપિયા નિકળશે નહિ એમ તેઓની ખાતરી હતી. તેથી એક કાળીએ કંઈ—“સેથ, તારી પાસે એ હજાર રૂપિયા છે કયાં? તે તો પહેલો બતાવ.”

કૃષ્ણરાવને લાગ્યું કે કાળીને રૂપિયાનો લાભ લાગ્યો છે. તે બેલ્યો—“મને એક વખત મુંબઈ લઈ જાઓ તો મને બદલે ત્રણ હજાર રૂપિયા આપીશ.”

પોતાની કુંશીયારી બતાવતો તે કાળી બોલ્યો—“વાહ! સેથ, તું અમને કાંઈ મડિા સમજે છે કે? અમે ખુબ દારૂ પીધેલો છે એમ તું માને છે કે? તને મુંબઈ લઈ જઈએ એટલે તું અમોને ત્રણેને પોલીસને સ્વાધીન કરી નાંખે. અને પછી એક હજાર નહિ અને એ હજાર પણ નહિ. અને તમને

સહી સલામત પહોંચાડ્યાની ખબર મળ્યુંપતરાવને પડે તો
અમારા ધરખાર આળી નખાવી અમારા બૈરાંછાકરને મારી
નાખે.”

ખીજા ફાળાએ તેને બોલતો અટકાવી કહ્યું—“અરે, તું
એવું ખરાબ બોલ નહિ. આનેજ સમુદ્રમાં ધકેલી દીધા કે
થયું. મળ્યુંપતરાવ પાસેથી એક હજાર રૂપિયા મળશે અને
જાગીરદાર સાહેબની આપણા ઉપર મહેરબાની થશે અને
આપણા બચ્ચાં છોકરાનું ભણું થશે.”

ત્રીજા ફાળા બોલ્યો—“સેથ, અમે અમારું કામ ક્યાં
વગર રહેનાર નથી. તું ખોતે સમુદ્રમાં કુદી પડે તો પીડા
પતી. નહિ તો અમારે તને ધકેકો મારવો પડશે.”

કૃષ્ણરાવે દીન સ્વરે કહ્યું—“ભાઈઓ, મેં તમારો શો
અપરાધ કર્યો છે ? વિના કારણ જા માટે મને સમુદ્રમાં ધકેલી
દો છો ? એકાદ માણસનો ફાગટમાં પ્રાણુ લેશો તો પરમેશ્વર
તમારું કહી કહ્યાણુ કરશે નહિ. મને વિના કારણ સમુદ્રમાં ધકેલી
દેશો તો પરમેશ્વર તમને જાજી કરશે. તમારા બચ્ચાં છોકરાં દુઃખી
થશે.”

કૃષ્ણરાવની આજીજીની અસરથી પેલા ફાળા ફરી બોલ્યો
“તું કહે છે તે સધળું ખરું, પણ જોતે એક વખત વચન
આપ્યું તેની સાથે કેમ બેધમાની કરવી ? અમે અમારું વચન

કહી ફેરવવાના નહી. સેથ, હવે વખત જાય છે માટે દેવનું નામ દેવું હેય તો દષ્ટિ છે.”

પોતાના બોલવાની કાળીઓ ઉપર કાંઈપણ અસર થતી નથી એવી કૃષ્ણરાવની ખાત્રી થઈ. પોતાની જાયલરેલી સ્થિતિ નજર આગળ ખડી થઈ. ખીકથી તેનું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું. હૃદયમાં એકદમ ધબકારા થવા લાગ્યા. વશનાથ જાગીરદારે અવન્તીપુરમાં જે મોગલાઈ ચલાવી હતી તેનો અદોષસ્ત કરવાને તે સુખી જતો હતો, પરંતુ રસ્તામાં વશ નાથની મોગલાઈ નહી. તે કાળીઓ આગળ કૃષ્ણરાવનો કાંઈ ઇલાજ ચાલતો નહોતો.

મથુપતરાવ કરતાં વધુ લાલચ આપી, તેણે પગે પડી કાલા વાલા કર્યા પછી કાળીઓને તેની દયા આવી નહિ. કાળીઓ પોતાની હઠ ખીલકુલ ઠોકતા નહોતા. છેવટે કૃષ્ણરાવની એવી ખાત્રી થઈ કે કાળીઓ મને સમુદ્રમાં ધકેલી દીધા શિવાય રહેશે નાંહ. આ વખતે કૃષ્ણરાવના હૃદયમાં કેવા વચારો ચાલતા હશે તેનો વાંચનારે વિચાર કરી લેવો.

મૃત્યુ સર્વને છે. મરે તેને પણ મૃત્યુ મળે ત્યારે આવ્યા વગર રહેનાર નથી. પણ કોઈ ક્યારે અને કેમ મરશે તેનો એક નિયમ નથી. મૃત્યુએ મનુષ્યની ચોક્કસ પોતાના હાથમાં રાખી છે. તે ક્યારે ઝટકો મારશે તેની મનુષ્યને કદપના રહેતી નથી. દરેક મનુષ્ય પોતે ક્યારે અને કેમ મરશે તે નક્કી કરવાનું તેના સામર્થ્યની બહાર છે. સમુદ્ર યા ખીજ જળા-

જ્યારે પડી મણી પામવું, અથવા ભયંકર જીવનમાં સપડાઈ
 મરવું, અથવા ધર્તીકંપના ભોગ થઈ પડવું, અથવા પ્લેગ
 કે કોઈ બીજા ભયંકર રોગના ભોગ થવું તેનો કોઈ નિયમ
 નથી. મને તેવી રીતે પણ પ્રત્યેક્ષવું મળ્યું છે. એકમાથી
 છુટતા બીજામાં ફેલાય છે અને બીજામાંથી છુટતા મનુષ્ય
 ત્રીજામાં ફેલાય છે. હુંકર્મા મૃત્યુના સપાટામાંથી કોઈ બચી
 શકતું નથી. મૃત્યુ એક પ્રચંડ શક્તિ હોવા છતાં હું પ્રાણી
 પોતાના જીવનું સંરક્ષણ કરવાને બનતો પ્રયત્ન કરે છે.
 પ્રાણીની આશા એ ધણી વિલક્ષણ વસ્તુ છે. કૃષ્ણરાવ ઉપર
 ઉપદેશ પ્રસંગ આવી પડતાં તેમાંથી કેમ બચવું તેનો તે
 વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્રણ બળવાન માછી સાથે મારામારી
 કરવાનું તેનામાં દોર નહોતું. વળી આ બનાવ પાણીમાં
 થવાથી નાશી જવાનો પણ માર્ગ નહોતો. મોટેથી રડવા
 માટે તોપણ કોઈ બચાવવા આવી શકે તેવું નહોતું. તરતા
 આવડતું હતું તોપણ આ ભયંકર દરીયામાં તે કેટલી વખત
 ટકી શકે ? આ નિર્જન સમુદ્રમાં તેને કોણ સાહય કરે ?
 કૃષ્ણરાવના ડોળા આગળ સ્થળું બંધાઈ ફરી વળ્યું. યમના
 ભયંકર યમદુત તેની આંખે જ્યાં લ્યા દેખાવા લાગ્યા. આવા
 પ્રસંગે દરેકનું લક્ષ સહેજમાં ધ્રુવ તરફ જાય છે કેમકે
 તેના સિવાય બીજું કોઈ બચાવનાર નથી. તે પરમાત્માની
 શુંગા શુંગા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. “ હું જમપાલક, હું
 સર્વ શાક્ષી પરમેશ્વર, હું નિરંજન, માઈ સંરક્ષણ કરનાર
 તુંજ એક જમર્થ છે. હું અનાથ યાને દીન છું. હું નિરપરાધી
 અને નિષ્પાંપ છું. માઈ રક્ષણ કર.” કૃષ્ણરાવે પ્રાર્થના પુરી

કરી. ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા પછી પોતાનો પ્રાણ બચાવવાને
તે કાંઈ યુક્તી શોધવા લાગ્યો.

કૃષ્ણરાવને સારું તરતા આવડતું હતું. પણ કાંઈપણ
આધાર વગર આવા લયનક સમુદ્રમાં ટકી સકાય નહિ તેથી તે
કાંઈ આધાર શોધતો હતો. મછવામાં એક મોટું લાકડાનું
પાટીયું હતું. તે પાટીયું સમુદ્રમાં નાંખી દેવું અને પછી હોડી
માંથી કુદકો મારવો એમ તેના મનમાં આવી પડ્યું. પણ તે
પાટીયું ફાળીએ તેને ઉંચકવા દે તેમ નહોતું. કૃષ્ણરાવે ખીજ
કેટલીક બાબતોનો વિચાર કરી તે એવા છેવટ ઉપર આવી કે
બનતા સુધી મછવો છોડવો નહિ. તથા જણા ઉંચકીને ફેંકી
દે ત્યારે જે થવાનું હશે તે થશે. આ પ્રમાણે નશીબ ઉપર
આધાર રાખી તે બેઠો. વળી પાછી તેના મનમાં એવી
કલ્પના આવી કે પોતે સંકેટમાં ફસાયા છે તેની ખીજએને
બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરી બચવો આપવી જોઈએ. આ કલ્પના
મનમાં આવતાં તે પ્રમાણે કરવાની યુક્તી પણ સુજી. મછ
વાનો જે સદ હતો તે સળગાવ્યો હોય તો તેની જાળ જોઈ
ખીજ મછવાએ દોડી આવે. પણ આ તથા ફાળીએના
દેખતાં સદ સળગાવવો અશક્ય હતો. પણ તેને યુક્તી સુજી
હતી અને તેના મગજમાં એક બબળ કલ્પના આવી હતી
તે અમલમાં મુકવાનો તેણે આરંભ કર્યો.

કૃષ્ણરાવને ખીડી યા ચલમ પુકવાની ખીલકુલ
ટેવ નહોતી. તે છતાં પોતાનું કામ પાર પાડવા માટે તેણે
ફાળીએ પાસે ચલમ માંગી લીધી. ફાળીએ પણ આનાકાની

નહિ કરતા તેના ઉપર હેવટનો ઉપકાર કરવા માટે ચલમ પીવાને માટે આપી. કાળાઓ પાસે દીવાસળીની પેટી નહોતી. ચક્રચક્રથી દેવતા સળગાવી, ૩ પેટવી તેઓએ ચલમ સળગાવી કૃષ્ણરાવના હાથમાં આપી. કૃષ્ણરાવે એ ત્રણ દમ મારી ચલમ કાળાઓને પાછી આપી પણ તે પાછી આપતા પહેલા ચલમ ઉપર જે સળગતું ૩ હવું તે પોતાના ખેસ ઉપર ખાડી લીધું. કાળાઓતું તે તરફ ખીલકુલ ધ્યાન મયું નહિ. કાળાઓએ એ ચાર દમમાં ચલમ સાફ કરી અને ફરી તંબાકુ ભરી ચલમ પીવા માંડી. એટલામાં કૃષ્ણરાવનો ખેસ સળગી કપડું સળગવાનો વાદ ફેલાયો. એક કાળા બોલી ઉઠ્યો કે કાંઈતું કપડું સળગે છે. એક કાળા આપ્તા મછવામાં ફરી વળ્યો. ત્રણે કાળાએ પોતાના કપડાં તપાસ્યા; પણ કાંઈ બળતું કપડું જણાયું નહિ. એટલામાં કૃષ્ણરાવના ઘેાલીયામાંથી ધુમાડો નિકળતો જણાયો. એટલે એક કાળા બોલી ઉઠ્યો—“રાવ સાહેબ, તમારું ઘેાલીયું સળગે છે. જલદી ખુઝાવી નાખો.”

કૃષ્ણરાવે મહારામલો ચહેરો કરી જવાળ આપ્યો—“સળગવા દો, સળગવા દો. હું પોતે મરવાનો છું તો મારો ખેસ સળગી ગયો તેની મને શું પરવા છે?”

આ પ્રમાણે બોલી પોતાનો સળગેલો ખેસ જોરથી હવા માં ફેરવવા લાગ્યો. કાળાઓને એમ લાગ્યું કે એ ખેસ જે સળગ્યો છે તે ખુઝાવી નાખવા માટે છે પણ વાયુથી ખેસ

વધુ સળગ્યો. આ વખતે આયંકાળ થઈ જઈ મુયં અરત થયો હતો. કૃષ્ણરાવનું એમ માનવું હતું કે ધીતીયું જે બળતું હતું તે દુર મુધી દેખાશે. લાગુ જોઈ તેણે સળગેલું ધીતીયું સઠ જે તરફ વળ્યો હતો તેના ઉપર ફેંક્યું. સઠ હંમેશા દરીયાની ખારી હવાને લીધે એકદમ સળગી ઉઠતો નથી પણ આ મછવાનો સઠ તદ્દન નવો હતો તેથી એકદમ સળગી ઉઠ્યો. સઠ સળગવાથી એકદમ મોટી જવાળા દેખાવા લાગી. આ બનાવ જોઈ ત્રણ કાળીઓ ગભરાઈ ગયા. પહેલા સઠ સળગેલો હતો તેને બુઝાવવા કે કૃષ્ણરાવને દરીયામાં પહેલો ફેંકી દેવા એ બે પ્રશ્નો કાળીઓ સનમુખ ખઠા થયા. સઠ બુઝાવવા જતા કાંઈ મછવા આમળ આવી પહેંચે અને જો કૃષ્ણરાવને પહેલો સમુદ્રમાં નાખવા બચ તે સઠ આખો બળા જતા મછવાને પાછો લઈ જવામાં સુસ્કેલી નડે તેમ હતી. છેવટે કૃષ્ણરાવને પહેલો સમુદ્રમાં નાખી દેવા એવા છેવટ ઉપર તેઓ આંખ્યા.

આટલો અવકાશ મળ્યો તે દરમિયાન મછવામાં જે લાકડાનો ટુકડો પડ્યો હતો તેને એક દારી બાંધી કૃષ્ણરાવે તે ટુકડો પાણીમાં નાખ્યો. કૃષ્ણરાવની આ કૃતી જોઈ કાળીઓ ગભરાયા. કૃષ્ણરાવે હવે જોયું કે હવે મછવામાં રહેવું સહીસલામત નથી કેમકે જો મછવાવાળા જે તરફ તેણે ટુકડો નાખ્યો હતો તેનાથી બીજી દીશા તરફ તેને ફેંકી દે તો તેણે ધારેલા ઉત્તર પાર પડે નહિ તેથી તેણે મછવાની જે બાજુ તરફ લાકડાનો ટુકડો નાખ્યો હતો તે

બાળુજીથી ધન્યરત્નું સ્મરણ કરી દરીયામાં ઝોકાવ્યું. કાળાએ તરતજ એક લાંબો બાણ લઈ દરીયામાં બ્યા કુંજુરાવ પડ્યો હતો તેના માથા ઉપર જોરથી માર્યો અને કુંજુરાવ એ શુદ્ધ થઈ ગયો. સારે ભાગ્યે જે લાકડાના ટુકડા સાથે તેણે દોરી બાંધી હતી તે દોરી પોતાના હાથમાં પકડી રાખી હતી. કાળાએ પણ તરતજ ત્યાંથી પોતાનો મછવો ખીજ દીશા તરફ ગભરાયલા હાંકી ગયા. કુંજુરાવ આશાબદ્ધ થઈ વેણીના છુટકા સાટે પ્રયત્ન કરતો હતો તેમાં તે કાંઈ ખરાબ કામ કરતો નહોતો. ઉલટું એક નીરપરાધ સ્ત્રીને રાક્ષસના હાથમાંથી હોડવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. આવે પ્રસંગે તેના ઉપર સંકટ આવી પડ્યું જોઈતું નહિ હતું પણ હંમેશા સારા કામમાં સંકટો આવી પડે છે અને હંમેશા સારા માણસોનેજ સંકટો નડે છે. સતપુરુષો જ્ઞાત અને સરળ પ્રકૃતિના હોવાથી હંમેશા દુર્જનો તરફથી ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. આપણા સમાજમાં નીચ પ્રકૃતિના પુરુષો પુષ્કળ હોવાથી તેઓના તરફથી દેશના સાધુજનોને કેટલો ત્રાસ થતો હતો ? કુંજુરાવ જેવા કેટલા ઘોરો તેનો ભોગ થઈ પડતા હશે અને વેણી જેવી કેટલી અનાથ સ્ત્રીઓ તેઓના પંજમાં સપડાતી હશે જેની કદપના કરવાનું વાંચનારની મુનસૂરી ઉપર સોંપવામાં આવે છે.

જે વેણી માટે કુંજુરાવે બાટલી બધી ખટપટ માથે ઉઠાવી હતી તે વેણીને કુંજુરાવની હાલની રિયતિની શું ખબર હશે ? કુંજુરાવ સુખી હશે એમ માની તે જે કેદખાનામાં

પહી હતી ત્યાં પણ કાંઈક જાણે સુખ માનતી હશે. કૃષ્ણરા
વના પરમ પુજ્ય પિતા ક્યાં જીને તે પોતે ક્યાં હતો ! જે
ની સાથે શત્રુવટ બાધ્યું તે વિશ્વનાથ, માધવરાવ જીને
ગણપતરાવ ક્યાં જીને તે પોતે ક્યાં હતો ! કૃષ્ણરાવની સ્થિતિ
આ લયાનક સમુદ્રમાં કેવી કષ્ટમય થઈ હતી તેની
ફકત દયામય ધન્યરતેજ ખબર હશે ! કૃષ્ણરાવનો
આ વખતે કોઈ મિત્રજો નહોતો જીને કોઈ શત્રુજો
નહોતો. તે જીવેતનાવસ્થામાં સમુદ્રમાં પડ્યો હતો. તેનું
હૃદય નિર્વિકાર બન્યું હતું. વણી, વણી જો નામનો જે
જપ કરતો હતો તે નામ પણ તેના મોઢામાંથી છુટી ગયું
હતું. તેના હૃદયમાં વણી માટે પ્રેમનો લેશ પણ જાંશ રહેયો
નહોતો. તેમજ ગણપતરાવ માટે દવેષ પણ રહેયો નહોતો.
તે સુન્ય હૃદયે સમુદ્રના મોજામાં બથડાતો હતો. દૈવ્યના જોઈ
ફટકાથી તેના સ્વપ્ના પ્રયત્ન ફાગટ બધ સમુદ્રમાં જળમરના
લક્ષરજાને બધ પડ્યો હતો. મનુષ્ય સધી છે તે ધન્યર તોડી
નાંખે છે જોમ જે કહોવાય છે તે ખોટું નથી. પરમાત્માની
પ્રત્યક્ષ શક્તિ આશળ મનુષ્યનો કેટલો વખત ટકાવ
લાગી શકે ?

મહારણુ બારણું.

આન.

જે દિવસે કૃષ્ણરાવ મુંબઈ નિકળા મયો તે દિવસની
 ખીના છે. સાંજને વખતે વિશ્વનાથ જગીરદાર પોતાની ઓ-
 સરી ઉપર સ્વસ્થપણે બેસી પાન તંબાકુ ખાતા હતા. કૃષ્ણ
 રાવને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાને જે વ્યુહ રચવામાં આવ્યો હતો તે
 બાજદમાં તેનું શક્ષ હવું. પોતે જે રાક્ષસી યુક્તી રચી હતી
 તે પાર પડે છે કે નહિ તે માટે તેને તલમલ ઘટ્ટ રહી હતી.
 વિશ્વનાથ જગીરદાર આ પ્રમાણે વિચારમાં બેઠા હતા તેટ-
 લામાં ગોવીંદરાવ તેને મળવા આવે છે એવી ખબર મળી.
 ગોવીંદરાવ પોતાને મળવા આવે છે એ સંકલ્પનાનેજ જગી-
 રદારનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું; પણ પોતાના ચહેરા ઉપર ખીકની
 કાંઈપણ નિશાની નહિ બતાવતા ગોવીંદરાવને પોતાની પાસે
 ઓલાવી આવકાર આપી બેસાડ્યા. ગોવીંદરાવના આવવાથી
 પોતાને આનંદ થયો હોય એવો હોળ ધાલી હસ્તા હસ્તા
 પોતાની સાથે માદી ઉપર બેસાડ્યા. જગીરદાર સાહેબની પાસે
 બેસવાનું મળ્યું એટલે પોતાને ધણું માન મળ્યું એવું સમ-
 જનારા જીવંતિપુરમાં ધણું હતા. ગોવીંદરાવને જે માન જગી

રહારે આપ્યું' તે ઉપરથી જગીરદાર કેવો દામબીક હતો તે જણાઈ આવતું હતું. જોવીંદરાવ તેમાં ફસાયેલા નહોતા. શરૂઆતમાં એકબીજાની અરસપરસ ખબર પુછાયા પછી જગીરદારે કહ્યું—“આજે ધણે દિવસે આપના પગલા મારે ત્યાં થયા. આજે મારું ઘર પવિત્ર થયું.”

જોવીંદરાવને પોતાની કાંઈ સ્તુતી કરે તે પસંદ નહોતું. પોતાના પગલાથી કાંઈનું ઘર પવિત્ર થાય છે એ સ્તુતિ લેને જરા માહું લાગ્યું. મરીબ બોકોને આવા શબ્દોથી ફસાવવામાં આવતા હશે એમ માની તેઓ બોલ્યા—“મારા પગ લાંબી કિમ્મત વધારી તમે સાધુસંતના પગલાની કિમ્મત ધટાડો છો? પુણ્ય દિવસથી તમારી મુલાકાત થઈ નહોતી તેથી તમોને મળવાને માટે આંચો. મણુપતરાવ વીજેરે સ્થળા ખુશી લો છે કેની?”

વિશ્વાનાથે જવાબ આપ્યો—“હા, હા, પ્રભુની દયાથી સ્થળા કુશળ છે.”

જોવીંદરાવે કહ્યું—“મને લાગે છે કે, તમારા આખા કુટુંબમાં મણુપતરાવ ધણો અશક્ત દેખાય છે.”

“તે નાનપણથીજ અશક્ત છે. તેમાં ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી આપવાથી તે વધુ અશક્ત થયો. હજુ પણ તેને લેખન વાંચનનો વ્યયસાચ ચાલુ છે.”

“ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણ હોય કે કાંઈપણ શિક્ષણ હોય, પણ શિક્ષણથી માણસમાં અશક્તતા આવે તે બનેલ કેમ?”

“જ્યાં ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણનો પગ પેસારો થયો કે રોગનું
ધર પેહું. અભ્યાસના શ્રમથી માથું દુઃખે છે અને માથું
દુઃખવા લાગું કે માથા ઉપર વાળ રાખવાની પરવાનગી
આપવી પડે છે. ઝીણા અક્ષરો વાંચી વાંચીને આંખ ખરાબ
થાય એટલે ચરમા અપાવવા પડે છે. પરિક્ષા પસાર કરવાની
હાયમાં છોકરાઓના શરીર ધુળવાણી અંધ જાય છે. આ
શિક્ષણના હવાત્યાથી આમળ જતાં શું શું અનર્થ થશે તે
તો પરમાત્માને માહિત.”

“ગણુપતરાવ મસ્તક અને આંખના રોગથી પીડાય છે
એમ દેખાય છે.”

“શું કરું? તેનું માથું હંમેશ દુઃખે છે અને ચરમા
પહેલાં જિવાય તેને ખીલકુલ દેખાતું નથી અને ઝીણા ઝીણા
રોગ તો ચાલુ રહે છે.”

આવું વિચીત્ર આપણુ સ્ત્રાંભળી ગોવીંદરાવને અજ્ઞયખી
ઉપજી; પણ વિરૂધ્ધ નહિ બોલવું એમ ધારી ડોકું ધુણાવતા હતા.

ગણુપતરાવની ખરી માહગી અને તેના કારણો ગોવીંદરાવ
જારી રીતે જણુતા હતા તે છતાં જગીરદારની બોલવાની
વલણુ એમ તેઓ બોલ્યા—“હા આજકાલ નાની હિમ્મતમાં જુવા-
નીયાની આ રથીતિ તો ધડપણુમાં તેઓ પોતાના દહાડા કેવી
રીતે કાઢશે? તમારો એકનો એક પુત્ર આવી રોગી અને
અશક્ત રહે એ તમને ધણી શીકરનું કારણ હોવું એમ છે.
ધન્યરની ધન્યા ખીણું શું?”

“લગવાન, તેની હેયાતીમાં માફ મૃત્યુ લાવે તો બસ.”

“પણ તમે જો કંઈ પ્રયત્ન કરશો તો તેની તખીયત સુધાર્યા વગર રહેશે નહિ. યોગ્ય માર્ગે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

“પણ પ્રયત્ન કરવામાં અમે કંઈ જાળસ કરતા નથી. દેવે અમોને ક્યા કંઈ થોડું આપ્યું છે ? ”

“તે તમારું કહેવું બરાબર છે. કુબેર જેવી સમ્પત્તિ આપી છે પણ પુત્ર તો આ એકજ છે. તેથી તેની પ્રકૃતિના સમ્બંધમાં તમારાથી જાળસ કરવામાં નહિ આવે એ બનવાજોઈ છે પણ તેના વર્તન તરફ તમારા તરફથી જેટલું જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાવું હોય એમ મને લાગતું નથી. તમે કેટલીક જાળસમાં તપાસ રાખશો તો તેની અશક્તતા બહારથી દુર થશે.”

“શું શું જાળસમાં તપાસ રાખવી જોઈએ ? ”

“દેશી જીવાનીના અનાચારને કીધે તેની પ્રકૃતિ આવી કીજી થઈ હોય એમ મને લાગે છે. જીવાનીનાં અજ્ઞાનપણમાં કેટલાક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે ધણા ભયંકર હોય છે એમ વેદો કહે છે.”

“ઊ, ઊ, એવું તો મને કંઈ જણાતું નથી. તે બરા અદભડ સ્વભાવનો છે એટલુંજ છે, જીવાની છે હાં લગણુ તેમજ આલશે પણ એવા પ્રકારના રોગ તેથી થયા છે એમ બીલકુલ નથી.”

ગણપતરાવતું વર્તન કેટલું ખરાબ હતું તે માટે શીકર નહિ બતાવતાં જાગીરદાર તે સ્વાજ ઉઘાવી નાખતા હતા તેથી જોવીંદરાવને જરા અન્યથા ઉપજી. ધણા માળાપોતો વિચાર પોતાના હેઠરાઓ માટે એવો હોય છે. તેથી જોવીંદરાવે કહ્યું “તમને તે વીધે કાંઈ ખબર નહીં હશે એમ મને લાગે છે. માથમાં ધણી બુમ છે કે ગણપતરાવ ધણો દુર્વ-ર્તની અને ગામમાં સ્વેચ્છા ચારીપણે વર્તે છે અને તેથીજ ધણા રાગોએ તેના સરીરમાં કાયમનું ધર ક્યું છે. આ બાબદમાં તમારે ધણી કાળજી રાખવી એમને પશુ તમે તો તે માટે તકન બેશીકર બધાઓ હો.”

ગણપતરાવતું વર્તન સ્વેચ્છેચારી હોવાથી ગામના લોકો ને ત્રાસ થતો હતો તે વીધે જોવીંદરાવે કરેલી ફરીયાદ ગેર વાળખી હતી એમ જાગીરદાર સાહેબને લાગતું નહોતું. ઉલ્લટું તેઓ તો એમજ માનતા હતા કે શ્રીમંતો અને અધીકારીઓના હાકરાઓએ તે પ્રમાણે વર્તવું એ એક બુધધુ સમાન હતું. જોવીંદરાવે જે ઉપદેશ આપ્યો તે જાગીરદાર સાહેબના મરમ સ્વભાવને લીધે તેમને રૂચ્યો નહિ. કાંઈકે ગુસ્સાનો ચહેરો બચત કરી બોલ્યા—

“જોવીંદરાવ, આપ આ શું કહ્યો છો ? ગણપતરાવની વર્તણૂક સારી છે એવી મારી ખાત્રી છે. જીવાનીમાં કાંઈ બનાવ અને તેને આવું મોટું રૂપ આપવાનું કારણ નથી. જીવાનીમાં સઘળા બુદ્ધ કરે છે. એવી બુદ્ધને એકદમ વિશાળ વર્તણૂકનું રૂપ આપવું એ તમારા જેવાને શોભતું નથી.”

ગોવિંદરાવને જાગીરદારના આ બાપણુથી ચુસ્તો ન ઉપજતા સાચી દલગીરી ઉપજી. પોતાના છોકરાના દુર્ગુણ સાટે ખેદ નહિ દર્શાવતા ઉલટું તેને માટે અભિમાન દેખાડનાર બાપને જોઈને જાને દલગીરી થયા વગર રહે નહિ ? ગોવિંદરાવે વિષાદયુક્ત સ્વરે કહ્યું—“ગણુપતરાવ, લોકાની છોકરી નસાડી જાય તે છતાં તમે તેની તરફદારી કરો છો. એ જોઈ મને અજયબી ઉપજે છે. વેણીને કાણે કેમ ગુમ કરી તે કદાચ તમને ખબર નહિ હશે પણ મેં તે સંબંધી સૂઝણા ખબર મેળવી છે. ગણુપતરાવના આ વર્તનને તમે સાફ વર્તન કહેતા છો તો પછી ઉપાય નથી.”

વેણીનું નામ સંલગ્નતાજ જાગીરદારના મન ઉપર ધ્રારકે પડ્યો પણ બાહરથી ખીક નહિ બતાવતા બોલ્યા “ગોવિંદરાવ, લોક ગમે તે કહે તે ઉપરથી તમે આ પ્રમાણે બોલો છો તે ઠીક નહિ. પાકી ખબર મેળવવા વગર આ પ્રમાણે બોલવું તે તમારા બેવા વયોવૃદ્ધને શોભતું નથી.”

ગોવિંદરાવે ઠંડે કહેલે જવાબ આપ્યો. “લોક કહે છે તેટલા ઉપરથી હું કંઈ બોલતો નથી. જ્યારે મારી એ સંબંધી ખાત્રી થઈ ત્યારેજ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. હું કંઈ તમારી સાથે ટંટો કરવા આવ્યો નથી. તમને તમારા બજારની વાત કહેવી, તમારું કુટુંબ ઉચ્ચ છે, તેવા કુટુંબમાં આવી નિંદય ખીના ન બને તે સાટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. હું જે કંઈ કહું છું તે ઉપર લક્ષ આપવાની તમારી સૂઝ નહિ હોય તો તેમાં મને કંઈ તુકશાન નથી.”

જાગીરદારનો સ્વભાવ એવો હતો કે તેની કાંઈ ખામી કાઢે તો તેનાથી સહન થઈ શકતું નહોતું. ગેવિંદરાવના ખરા ખેલવાથી ઝંખવાણા નહિ પડતાં તેઓ બોલ્યા—“ગેવિંદરાવ, તમારા જેવા સભ્ય પુરૂષો અમારે માટે ગામમાં મહેલેવી ખુમ ઉરાડે તે ફીક નહિ. ગામમાં જે ગપાટા ઉડે તેમાં ખરા ધણા થોડા હોય છે અને તેના ઉપર વિશ્વાસ મુશ્કેલ તે તમારા જેવાને ખીલકુલ શોભતું નથી.”

જાગીરદારના ગુસ્સાની ખીલકુલ દરકાર વગર ગેવિંદરાવે જવાબ આપ્યો. “જાગીરદાર, તમે ગમે તે કહેશો, અને કદાચ ધમકી આપશો તો મણુ જે ખરું છે તે માટે ખોલતા હું ડરીશ નહિ. વાસ્તવીક શું ખરું છે તે તપાસ કર્યા શીવાય હું જે કહું છું તે ખોટું છે એમ તમે શા ઉપરથી આગ્રહથી કહી શકો છો? મને આ ઝંખાંધી સંધળી ખખર મળી છે. તમારીજ સલાહ ઉપરથી માધવરાવ અને ગણુપતરાવે તેને ફજાવી તમારા ધરણી લાવીને રાખી છે એ વીધે મારી તદ્દન ખાત્રી થઈ ચુકી છે.”

ગેવિંદરાવનું આ ખોલવું સાંભળી જાગીરદારની છાતી એસી મઠ. આ વખતે બાળ કેવી રીતે સંભાળી લેવી તેની બરા મુશ્કેલી લાગી. જો બાળ સંભાળી લેતા વાર કાજે તો ફળેતી યાય તેવું હતું. હેવટે કેટલોક નિશ્ચય કરી કહ્યું—“ગેવિંદરાવ, તમે મિથ્યા લાખણ કરો છો. તમે જે કહો તે ખીના તદ્દન ખોટી છે. તમને જો તે ખરું લાગતું હોય તો તમે ખુશીથી મને તે પ્રયત્ન કરો.”

જાવીંદરાવે ધીમેથી જવાબ આપ્યો. “પહેલેથી તમારા કાન ઉપર વાત લાગ્યા છીએ. તમે જો બંદોબસ્ત કરો તો ઠીક નહિ તો પછી અમારે જે કરવું હશે તે કરશું. પણ આ ઉપરથી એટલું સિધ્ધ થાય છે કે આ ભયંકર કૃત્ય તમારી અનુમતીએ તમારા ચિરંજીવીએ કયું છે.”

વિશ્વનાથ જગીરદારની સ્થિતિ ધણી અમતકારીક થઈ પડી. તે કાંઈ અંતાપ, કાંઈક ખેદ અને કાંઈક બીકથી બોલ્યા—“હું આવી બાબદમાં કદી પણ મારી અનુમતી આપું નાહ. તમને જો તેમ લાગ્યું હોય તો તે તમારી મોટી ભુલ છે. આ બાબદમાં માફ અંગ છે એ તમે સિધ્ધ કરી આપશો કે ?”

જાવીંદરાવે દમથી જવાબ આપ્યો—“એમાં સિધ્ધ શું કરવાતું છે ? તમારા જ ચિરંજીવી અને તમારા શાળાએ આવું ભયંકર કૃત્ય તમારા ટેકા વજર કયું નથી. ઘોઠા કહે છે કે આ કામ બહુપતરાવે કયું નથી પણ જગીરદારના છોકરાએ કયું અને તમારું નામ બહાર બોલાય છે. તેની તમોને દરકાર નથી એ જોઈ મને અબળબળી ઉપજે છે. તમારા છોકરાએ આ કૃત્ય કરતાં પણ વધુ ભયંકર કૃત્યો કર્યાની ઘોઠા માહિતી આપે છે.”

જગીરદારે જરા નરમ થઈ જવાબ આપ્યો—“બાળ સ્વભાવને લાંબે કાંઈ ભુલ થઈ હશે પણ એવી ભુલ તો દરેકના હાથે થાય છે. છોકરાના હાથથી એકાદ અપરાધ થાય તો તેમાં આપનો શો દોષ ?”

જોવીંદરાવે જવાબ આપ્યો—“છોકરો ગમે તેટલો મોટો થાય તો પણ તેના માઆપની નજરમાં નાનો જણાય છે. છોકરા નાના હોય અને તેમના હાથથી કાંઈ અપરાધ થાય તો તે તરફ માઆપોએ ધ્યાન આપવું પડે છે તેમ તે મોટા થાય અને તેમના હાથથી કાંઈ અપરાધ થાય તો તે તરફ તેઓએ લક્ષ આપવું જોઈએ. તે તમારું કર્તવ્ય તમે તદ્દન વીસરી ગયા છો એમ લાગે છે. ગણપતરાવ ઉપર તમારો દાબ નથી તેનું પરિણામ છેવટે ધણું ખરાબ આવશે. રતેહને લીધે તમોને તેનો અપરાધ માફ કરવા લાયક લાગતો હશે પણ અમારાથી તે સહન થઈ શકતો નથી. તમે જો તેના તરફ દુર્લક્ષ બતાવશો તો તે અંબાધી ઉપાય કરવાની ફરજ પડશે. તમને લાગતું હશે કે જરૂરની રમત છે પણ તેમાં ખીજનો પ્રાણુ જાય છે. તમે જો અનાચારનો બંદોબસ્ત નહિ કરો તો તેને માટે બંદોબસ્ત કરવાની અમોને જરૂર પડશે. સરકાર દરબાર આ જાણદ લઈ જવી ન પડે એવી અમારી ઇચ્છા છે.”

જોવીંદરાવના આ શબ્દો જાગીરદારથી સહન થઈ શક્યા નહિ. અધિકારમદથી મસ્ત થયેલા જાગીરદારને સરકાર દરબારની ધમકી હાર્યાપદ અને અપમાનદારક લાગી. ખીજવા-મલા વાદની જેમ ગુરસે થઈ મોટા સ્વરે તે બોલ્યો—“જોવીંદરાવ, આ ધમકી તમે કેને આપો છો તે તમને ખબર છે કે ? હું કાંઈ બાદલીથી દુધ પીતો નથી, સમજ્યા કેની ? કેની આમળ શું વાત બોલવી તેનો તમને વિચાર નથી, અરે

જો કંઈ મારી સાથે વાંકો ચાલ્યો તો તેની ખોડ ભુલાવતા મને શું વાર લાગે તેમ છે ? મારી વિરૂધ્ધ જનારાઓને કહેજો કે ચેતતા રહો, આ જગીરદાર તમારા મુળીયા ખોદી નાખશે અને તમને નાબુદ કરી નાખશે.”

જગીરદારની આ ખીકથી ડરી નહિ જતા ગોવીંદરાવે શાંતપણે કહ્યું—“તમારા અંગમાં આટલું અધમપણું છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. ખરાબ કૃત્ય કરી તે માટે મગ-રૂરી ધેવી એ કંઈ સાફ નહિ. આ અવન્તીપુરમાં તમારી કંઈ થોડી સન્તા હશે પણ એ સન્તાનો ઉપયોગ સર્વત્ર થશે નહિ એ ધ્યાનમાં રાખો. છેવટે પરમેશ્વરને ઘેર તો તમને તમારા ઘેર કૃત્યનું પ્રાવશ્ચિત મળ્યા શિવાય રહેનાર નથી; એવા માણે ભરેલો છે અને પરમેશ્વર મારા પ્રયત્નને યશ આપશે તો તમારા ખરાબ કૃત્યનું પરિણામ થોડા વખતમાં તમને મળશે. હું હજી તમને વિનંતી કરું છું કે હજી જો તમે વલ્લીનો છુટકો નહિ કરો તો મારે આગળ પગલાં ભરવા પડશે.”

ગોવીંદરાવના ઉપલા લાપણુથી જગીરદારનો અંતાપ પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક સમયે વધતો જતો હતો. તે પોતાના ડોળા લાલચોળ કરી જરા વધુ ગુસ્સાનો સ્વર કરી ખોલ્યા—“જાઓ સુકત નથી કરતો. માફ ખેતર કેમ કાપી નાખો છો તે જોઉં છું ? આવા ગલીએ ગલીએ ફરતા કુત્રાથી હું ડરતો નથી.”

ગોવીંદરાવે તેમ છતાં પણ ગુસ્સો નહિ થતાં શાંતપણે કહ્યું—“મને તમે કુત્રો કહો કે ગમે તે કહો. તમારું કુટમ્બ મોટું

ગણાય છે અને તેની કિંતી કાયમ રહે તેટલા માટે હું તમારી પાસે આવ્યો હતો. તમને ખીક ખતાવવી અથવા તમારી સાથે બહાવાને હું તમારી પાસે આવ્યો નથી. તેમ કરીને મને શું ફાયદો છે ? ગણુપતરાવના અપરાધ તરફ લક્ષ્ય આપવાનું મુળ કારણુ વેણી છે અને તેને છોડી દેવાથી તકરારનું મુળ નિકળી જશે અને તમને તેમ યોગ્ય નહિ લાગતું હોય તો પછી ગણુપતરાવને કારટની દેવડીએ ખેંચવો પડશે.”

જાગીરદાર સ્વતાપના આવેશમાં જાતી ઠોકી ખોલ્યા—
 “ઠીક છે, ઠીક છે, તમે તેને કારટમાં ખેંચો છો કે હું મારી સ્વ-તા તમારા હિપર ચલાવું છું તે જોઈશું ? મોઢેથી જોઈવામાં કંઈ મદદન પડતી નથી પણ કરી ખતાવવુંજ અશક્ય છે. હવે જોઈ છું કે કોણુ શું કરે છે ? તમને સખત નશી-યત આપીશ તોજ માફ નામ વિશ્વનાથ જાગીરદાર. મારી સ્વ-તા કેટલી, મારો અધિકાર કેટલો, અને હું કોણુ તેનો કંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં તમે મારી સનમુખ આવી અને તેમ ખોલો છે તેની સખત ખખર હું લઈશ. મારી સમક્ષ માફ અપમાન !”

“ગણુપતરાવને કારટની દેવડીએ ખેંચવો પડશે.” આ જોવી દરાવના સજ્જો જાગીરદારની જાતીમાં લાલા પ્રમાણે ખુન્ની મયા હતા અને તેથી તેમના શુરસાની સીમા રહી નહોતી. તેની સમજ પ્રમાણે જોવિંદરાવ એક બીખારી મનુષ્ય અને તે અને તે જોઈ તે તેનાથી સદેન યષ્ટ સકયુ નહિ. જુલમી સત્તાધારીઓમાંથી ધણુઓનો આવેજ સ્વભાવ

હોય છે. દોષને મને તેટલો ત્રાસ તેઓ આપે તે છતાં દોષને તેને સારું જ બોલવું એમ તેઓ માને છે. અને જગીરદાર પણ તેમજ માનતા હતા. દોષ ઉપર થતા બુદ્ધિ માટે તેઓ મણુગણાટ કરે અથવા તેઓ દોષ બનાવે તો અધિકારીઓ જેમ પિશાચ વૃત્તિ ધારણ કરે છે તેજ અમાણે આ વખતે જગીરદારે પિશાચ વૃત્તિ ધારણ કરી હતી તેના ડોળા લાલ થયા હતા અને હોઠ ચરચર મુજતા હતા અને, હાંત કચકચાવી તે દોષોપર માળોનો એક સરખો વરસાદ ચલાવતો હતો. જે વિંદરાવ ઉપર હાથ ચલાવવા માટે વચ્ચે વચ્ચે પૌતાના હાથની મુઠીઓ વળતા હતા. પણ ગોવિંદરાવનું શરીર સારું હોવાથી તેના ઉપર હાથ ચલાવવાની તેમની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. જગીરદારના ગુસ્સાની કાંઈ પણ અસર ગોવિંદરાવના મન ઉપર થઈ નહિ. તે આગળની માફક સ્થાંત બેઠો હતો. ઉલટું જગીરદાર મોઢામાંથી મામડીયણુ બાજો દેતા હતા તેથી માત્ર હસતા હતા. આ તરફ ગોવિંદરાવ જેમ હસે તેમ વિશ્વનાથ જગીરદારનો ગુસ્સો વધતો જતો હતો. હવે જગીરદારની પિશાચ વૃત્તિ જાત્રત થઈ છે, એટલે અહિંયાથી જવું વધારે સારું છે એમ જણી “હું જઈ છું” એટલા શબ્દો કહી ચાલવા માંડ્યું. ગોવિંદરાવના જવા પછી જગીરદારે આખું ઘર ગળવી મુક્યું. આ ગજના ગોવિંદરાવનો નાશ કંઈ રીતે કરે તો સંબંધી હતી તે વિષે વાંચકોને જણાવવાની જરૂર નથી અને તેણે શું ક્યું તે પણ આગળ જણાશે.

ગોવીંદરાવ વિશ્વનાથ જાગીરદારને ચળી ચોતાને ઘેર
 જાવ્યા. આ વખતે રાત ધણી ઝંઘ હતી. આવતાની સાથે
 વાળુ કરી તે ચોતાના ખીજાનામાં આરામ દેવાને પડ્યા.
 તેમના મનની સ્થિતિ જે બનાવો બંન્યા હતા તેથી ધણી
 ચમત્કારીક થઈ હતી. ઉંઘ લાવવાને તેઓ પ્રયત્ન કરતા
 હતા પણ ઉંઘ આવતી નહોતી. જાગીરદારે જેમ કહ્યું તેમ
 એલી જે વિચારે જાહેર કર્યા હતા તે તેમના મનમાં એક
 સરખા રમ્યા કરતા હતા. તે દુબટ પાસે જઈ વીના કારણ
 વાદ કર્યો એમ તેમને લાગ્યું; કારણકે દુબટ થોડા કાણુ જાણુ
 શું કરે તે કંઈ કહી શકાય નહિ એ તેઓ જાણતા હતા.
 વળી જાગીરદારની આજ સુધીની જીંદગીનું વર્તન તેઓ
 જાણતા હતા તેથી તેની જરા ખીક પણ લાગવા માંડી. દુબટ
 ઢીઢો પરિણામ તરફ નજર ન રાખતાં ભયંકર કૃત્યો મોજથી
 કરે છે અને તેજ પ્રમાણે આ જાગીરદાર કરવામાં સુકવાતો
 નહિ એમ તેઓ જાણતા હતા. પણ ચોતે એક નીર્દોષ
 કુમારીકાને છોડાવવાને પ્રયત્ન કરે છે અને હથેર ચોતાને
 યશ આપશે એમ તેમની ખાત્રી હતી. ચોતાને થોડો ત્રાસ
 પડશે પણ તેથી દુબટને જાલન થઈ પુબ્કળ ઢીકાને સુખ
 મળશે એમ તેને આશા હતી. કૃષ્ણરાવ ઉપર તેને ધણું
 ભરોસો હતો. એક બે દિવસમાં તે જરૂર મુંબઈથી ચોલીજ
 લાવી જાગીરદારના કૃષ્ણ-કારસ્થાનો બહાર પાડવા શરૂ કરશે
 એમ તેઓને લાગતું હતું. આ બાબદમાં ત્રાસ પડે તો
 હરકત નહિ પણ એક વખત જાગીરદારને

સારો હાથ બતાવવો એમ તેમણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં નદ્રા દેવીને વજ્ર થઈ સ્વસ્થ ધોરવા લાગ્યા.

*

*

*

રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા. જ્યાં ત્યાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ રહ્યું હતું. ચંદ્રે આકાશના મધ્ય ભાગમાં, આવી પોતાના ક્રોમળ કિરણોથી શીતળ પાણી દુધ જેવો સ્વચ્છ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. પૃથ્વીપર બધે નિઃસ્તબ્ધતા પસરી રહી હતી. આવી શાંત વખતે પવનનો ઝપાટો આવી ઝાડના પાત્રોમાં અવાજ ઉત્પન્ન કરતો હતો. અને કેટલીક વખત પ્રાણીઓનો કાંઈક અવાજ આવતો હતો. તારાઓ ચળકી રહ્યા હતા અને આકાશ, ચંદ્ર અને તારાઓ પૃથ્વી તરફ જોઈ હરતા હતા એમ લાગતું હતું. એ હસવાનું કારણ શું ? ખરેખર એ અબ્યબીલયુ હતું. તેજોમય તારાઓ વિદક્ષણ દ્રષ્ટીથી પૃથ્વી તરફ જોઈ રહ્યા હતા એમ લાગતું હતું. પૃથ્વી ઉપર પોતાના ક્રોમળ કિરણોથી આનંદદાયક સ્વેત પ્રકાશ ફેલાવનાર ચંદ્ર પોતાના તિક્ષ્ણ નેત્ર ચોક્કસ કરી નિરાળી જાણથી આપણી ક્ષેત્ર પૃથ્વી તરફ જોઈ રહ્યો હતો. આકાશ મંડળમાં થઈ રહેલા આ વિચીત્ર બતાવતું કારણ ધણું જુદું હતું. આ વખતે પૃથ્વી ઉપરથી જગતીની એક પ્રયંત્ર જવાળા આકાશ મંડળ ઉપરના તારાઓ અને ચંદ્રને તેજોહીન કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. આ જવાળાનો નાદાન

અને અસાધ્ય પ્રયત્ન જોઈ ઉપર જણાવ્યું તેમ આઠાશ મંડળ
ખડખડ હસતું હતું. આઠાશ મંડળનું આ વિઠલ હાસ્ય આ
જવાળા અત્યંત નાની હશે એમ સુચવતું હતું. પણ આપણી
ક્ષુદ્ર માનવીની દ્રષ્ટીએ તે જવાળા પ્રચંડ હતી. અવન્ટીપુરનું
એક મોટું ઘર અગ્નીના સપાટામાં ફસાયું હતું અને અવન્ટી
હાહાકાર ઉડી રહ્યો હતો, તે મોટું ઘર ચારે તરફથી સળગી
ઉઠ્યું હતું અને તેમાંથી નીકળતી જવાળા આઠાશ સાથે
સ્પર્ધા કરતી હતી. ધુમકેતુના પુછમની જેમ આઠાશમાં બળતા
લાખા ઉડતા હતા. આ બળતું ઘર કેવું હશે તે વિશે વાચ-
કોએ કલ્પના કરી હશે. અગ્નીના સક્ષરચાને પડેલું આ જાળ અંતે
સુંદર ઘર જોવીંદરાવનું હતું. મધ્ય રાત્રી પછી ઘર એકદમ
સળગી ઉઠ્યું હતું. ઘર ચારે બાજુથી સળગ્યું હતું. ઢોરનો વાડો,
રસેડું, ઘરનો મધ્ય ભાગ, દીવાનખાનું, સઘળા ભાગોને એક
સાથે અગ્નીએ પોતાના સપાટામાં લીધા હતા. અરેરે,
નિચારા જોવીંદરાવ ઉપર આ કેવો ભયંકર પ્રસંગ !! જોવીંદરાવ
અને તેની સ્ત્રી તે બર ઉંમરમાં પડ્યા હતા. ઢોરની ચીચી સારી
જાંબળી બગી હી, આજ ભાગેલી એતાં ધણી મહેનતે તેઓ,
ઘરની બહાર નીકળ્યાં. “દોડો, દોડો, પાણી, પાણી,” એમ
મોટેથી જોવીંદરાવ બુમો પાડવા લાગ્યા. આગની બુમ
જાંબળી આજપાજના હોદ્દા દોડી આવ્યાં પણ તેઓ નિચારા
શું કરે ? જોવીંદરાવની ખરી લાજણીવાળા પાંચ-પચ્ચીસ
હતા તે આવી મોટી આગ બુઝાવવામાં અશક્ત હતા અને
ખીજાઓ જે એકલા થયા હતા તે તમાશગીરો હતા. તેઓ
આ આગનો ભયંકર દેખાવ મોજથી જોતા હતા.

આ તમાશગીરોમાં ગણપતરાવ અને માધવરાવની સ્વારી પણ હતી તે જણાવવાની જરૂર નથી. કેટલારમાં માયો ચીચીશરીઓ પાડતી હતી પણ તેને બચાવવાને કેષ્ટ હિમ્મત કરતું નહોતું. સ્વર્ણા જનવરો આગમાં બળી જાય થઈ થયાં. તે જનવરોની યુગ્મો સ્ત્રીઓ જોવીંદરાવને કેવું લાગતું હશે તેનો વાંચકોએજ વિચાર કરી દેવો. તેઓ પોતાના બચ્ચાંની જેમ પોતાના પ્રાણીઓને ચલાવતા હતા. ક્ષિત ક્ષેત્રમાં આખા ધરની રાખ થઈ ગઈ. જ્યાં જ્યાં અને સુંદર ધમારત હતી ત્યાં ધુળ ઉડવા લાગી. જ્યાં રમણીય બાગ લાગતો હતો ત્યાં જંગલમાં આગ લાગતા ભયંકર દેખાવ થઈ રહ્યો. આ ભયંકર બનાવમાં સમાધન દેવાજેમ કોઈલુંજ હતું કે જોવીંદરાવ અને તેમના પત્ની બન્ને સુરક્ષીત રીતે બાહર આવ્યા હતા. વેણીની માતા ઇંદીરા બા ભયંકર બનાવની બપોર સ્ત્રીઓ જોવીંદરાવ અને તેની પત્નીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ.

જોવીંદરાવને આ વખતે કેટલું તુકસાન થયું હશે અને તે માટે તેના મનમાં કેવા પ્રકારની લાગણી આલતી હશે તેનો વિચાર વાંચકોએ પોતેજ કરવાનો છે. જોવીંદરાવ શીવાય બીજા કોઈ કાળેજ આ ભયંકર પ્રસંગનું વર્ણન કરી શકે તેમ છે. ધર ફરી બંધાશે, ફરી પૈલા મળશે પણ કેટલીક વસ્તુ એવી હતી કે જે ફરી નહીં મળી શકે તેવી હોવાથી તેની યાદ આવતા તેની છાતી ભરાઈ આવતી હતી, અને આખા માથાં આસુ ટપકતા હતા. પોતાના વંદલા જનવરોની યાદ

વીજરવાનો પ્રયત્ન કરે તેટલામાં ફેટલાક પુસ્તકો જે આજમાં
બળી ગયા તેની યાદ આવતી હતી. આ બંને વસ્તુઓની યાદથી
તેનું મગજ દિવાના જેવું થઈ મથું હતું. ગોવીંદરાવની
હૃદયદ્રાવક સ્થિતિનું વર્ણન વધુ ચીત્રી વાંચકોના કામળ
અંતઃકરણ વધુ દુઃખવવા આ કલમ ચાલતી નથી.

બિચારા ગોવીંદરાવના મઠાનને કાષ્ઠોએ આગ લગાડી હોવી
જોઈએ એ તો સહેજે અતુમાન થઈ શકે તેમ હતું. વિશ્વનાથ
જાગીરદારે આ વેરનો બદલો લઈ શું લાલ મેળવ્યો તે તો
તેનેજ ખબર ! જાગીરદારના આવા અવિચારી સ્વંકર કૃત્ય
માટે ધણીઓને ગુસ્સો ઉપજતો હતો પણ તેને મોઢે બોલવાની
કાષ્ઠને હિમ્મત નહોતી; તો તેને તેનો બદલો અખાડવાની
હિમ્મત તો ક્યાંથી બતાવી શકે ? બીન અપરાધી, કાષ્ઠનું
પણુ મન જોઈ શકેથી દુઃખાવે નહિ તેવા, ધર્મસ્વરૂપ
નમાં છદા લીન, પરોપકાર જોઈ પોતાનું કર્તવ્ય સમજનાર,
તિન, અનાથ, દુઃખી, પાંગળાને તન મન ધનથી મદદ,
કરનાર, એવા મહાપુરુષનું ધર સળગ્યું તો દયામય ધર્મસ્વરૂપ
વરસાદ લાવી તે આગ બુઝાવવી જોઈતી હતી પણ હિમ્મત
જાગીરદારથી ધરીને ધર્મસ્વરૂપ પણ તેમ ક્યું નહિ કે કેમ તે
કાણુ જાણે ? મને તે હો. દુરાત્માઓને પ્રતિકૂળ મને ત્યારે
પણુ મળે છે, તે વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપણે
આબળ સાલીએ.

મહારજ ૧૩ મું.

કમું.

મુંબઈમાં ચોપાટીની બાજુમાં એક નાનો પથ્થુ સુંદર બાગ હતો અને તે બાગને વધુ શોભા આપે તેવા એક રમણીય બંગલો બાગની વચમાં બાંધ્યો હતો. સ્વાયંકાળનો વખત હતો અને બંગલોના અંગણ બાગમાં એક આરામ ખુરશી ઉપર બેસી એક સ્ત્રી પચ્ચીસ વરસની તરફ સ્ત્રી “સુંદરી સુખોદ” વાંચતી બેઠી હતી. આ સ્ત્રીની બાજુમાં એક ત્રણ, ચાર વરસની છોકરી રમતી હતી તે તરફ સ્ત્રીનું નામ રમાલક્ષ્મી હતું અને તેની પાસે જ છોકરી રમતી હતી તેનું નામ કમું હતું. રમાલક્ષ્મીનું વજન જૈર અને શરીર મધ્યમ બાધાનું હતું. તેની આંખો સ્વતેજ અને દેખાવડી હતી. એકંદરે તેના સ્વભાવો અવયવો જેવા જોઈએ તેવા હોવાથી તે ધણી રમણીય દેખાતી હતી. આ વખતે તેણે નવી ચંદ્રકળા પહેરેલી હતી અને શરીર ઉપર દાગીના આછા હતા અને અલારે તેનું સ્વભાવ ધ્યાન સુંદરી સુખોદના નવા અંકમાં લાગેલું હતું. વચ્ચે વચ્ચે તે પોતાની છોકરી રમતી હતી તેના તરફ જોતી હતી.

આ મનોહર હોઝરીતું નામ તેની કોષ્ટો કુમ્મલ પાડ્યું હતું પણ ધરમાં તેને કમુના દાઢા નામથી ઓલાવવામાં આવતી હતી. તેનું ઓલવું મીઠું હતું અને તેના ચહેરામાં વિદ્વક્ષણ ચિતાકર્ષકપણું ભરેલું હતું. જોટલા જોટલા તેને ઘેર આવે કે તે હોઝરીને ઉચકી તેને ચુંબન કર્યા વગર રહેતા નહિ. તેને કોષ્ટપણ સવાલ કરે તો તેનો રમુજ ઉત્તર તેના મોઢામાંથી નિકળ્યા વગર રહે નહિ. ધરમાં કોષ્ટખી આવે કે કમુને ઓલાવ્યા વગર રહે નહિ. કમુ આ વખતે બગીચામાં લાકડાની એક નાની પેટી લઈ રમતી બેઠી હતી. આ પેટીમાં ૭, ૮ સુંદર ઢીંગલીઓ હતી. આ ઢીંગલીઓ જોડે તે રમતી હતી. આ ઢીંગલીમાંથી કોષ્ટને વહુ અને કોષ્ટને સાસુ તો કેષ્ટને નણુંદ તો કોષ્ટને વરરાજ બનાવી તે પોતાનો સંસાર ચલાવતી હતી. તેના મનમાં એક ઢીંગલીને વર માની તેની સાથે ખીજના લગ્ન કરવાના હતા. અને તેણે દરેક ઢીંગલીને નામ આપવા માંડ્યા. તે ઢીંગલીઓની આખી દુનિયા આ લાકડાની પેટીમાં સમાઈ જતી હતી. આ ઢીંગલીઓ આખી રાત આ પેટીમાં સુઈ રહેતી હતી અને કમુ તેને બે ચાર કલાક ખેસાડે તેટલો વખત તે જમતી હતી. કેટલીક વખત તો આઠ આઠ દશ દશ દીવજ તે પેટી એક બાંધારા ખુણામાં પડી રહેતી હતી. કમુએ આજે મહેરબાની કરીને આખી પેટીની ઢીંગલીઓને બગીચામાં ફેલા આવા ખેસાડી હતી. સધળાઓને સ્વારા કપડા પહેરાવી દાગીના પણ આપ્યા હતા. કારણ કે આજે એક ઢીંગલીના લગ્ન કરવાના હતા અને લગ્ન વખતે દાઢામાં જોષ્ટએ એવી આ બચ્ચાની પણ માન્યતા હતી.

રમાલક્ષ્મી વાંચવામાં લીન હતી પણ કમ્પોઝે આ લગ્નની ગડબડ
અણવી હતી તે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. તેણે કમ્પોઝે
પૂછ્યું—“આજ, આ ગડબડ શું માંડી છે?”

કમ્પોઝે રમવામાં હીંગ ચમક હતી. રમાલક્ષ્મીના શબ્દ તરફ
તેનું ધ્યાન ખીલકુલ ગયું નહિ. કમ્પોઝે તરફથી જવાબ નહિ
મળ્યો એટલે રમાલક્ષ્મીએ ફરી પૂછ્યું—“કેમ કમ્પોઝે, આજ
મારી સાથે બેસવું નથી કેની? તારી હીંગલીઓ સાથે રમ-
વામાં બહુ હુબ્બી ગઈ છે.”

કમ્પોઝે લગ્નની ગડબડમાં પડી હતી. તેની માતા શું કહ્યું છે
તે તરફ તેનું ધ્યાન જવું નહોતું. રમાલક્ષ્મીએ બહુ મોટા ઘોડા
પાડી કહ્યું તો તે છોકરી પોતાની રમત છોડી તરત આવતે પણ તેમ
નહિ કરતા રમાલક્ષ્મીએ છાનામાના જમ તેની એક હીંગલી સાંતાડી
ચાતે ચોપાનીયું પાછું વાંચવા લાગ્યું. થોડો વખત રહી કમ્પોઝે
તે હીંગલીની જરૂર પડી તો જણાઈ નહિ એટલે તે મોટા
ઘોડાળામાં પડી. જે હીંગલી ગુમ થઈ તે કંઈ સાધારણ ન
હોતી પણ ચાતે વરરાજ તરીકે જે હીંગલીને કહી હતી તેજ
હતી અને લગ્ન મંડપમાંથી વરરાજ ગુમ થાય લાગે મરીખ
ખીસારી કમ્પોઝે શું કરવું તે સુજવું નહોતું. તે આ હીંગ-
લીની શોધમાં આમ તેમ ખગીચામાં બેઠા આવી પણ તેને
પતો મળ્યો નહિ. તે કંટાળી પોતાની માતા પાસે આવી
અને રહતો અહરો કરી બોલી.

“બા, મારી હીંગલી.....”

રમાલક્ષ્મીએ કિંચિત હસી પુછ્યું—“કમુ શું ગુમાવ્યું?”

કમુને પોતાની મા હસી લેતું કારણ જણાયું નહિ. તેને તો પોતાની ઢીંગલી કેવી રીતે ગુમ થઈ, કેમ મળે, તે ક્યાં હશે તેની મોટી શીકર થઈ પડી હતી, અને તેથી રમાલક્ષ્મીના હૃદયવા તરફ લેતું લક્ષ મળ્યું નહિ. તે કહ્યું બોલી—“મા, મારી ઢીંગલી ક્યાં મળે?”

રમાલક્ષ્મી હસ્તા હસ્તા બોલી—“તારી ઢીંગલી ક્યાં મળે? તેની મને શું ખબર?”

રમાલક્ષ્મીને કંઈ ઢીંગલી ગુમ થઈ તે જાણવું હતું કે મહે તેના જવાબમાં ગમ્મત પડે તેમ હતું. કમુ અજ્ઞાન હતી અને તે તો પોતાની માની ખુરસી ઉપર ચઢી તેની માતાની છાતી ઉપર બેસી બોલી—“મા, મારી ઢીંગલી ખોવાઈ છે તે શોધી આપે છે કે?”

રમાલક્ષ્મીએ કમુને પંપાળતા કહ્યું—“કમુ, તારી કંઈ ઢીંગલી ગુમ થઈ?”

કમુએ જવાબ આપ્યો—“તે તો પેલી મોટાભાઈ બંજર માંથી લાવ્યા હતા અને લાલ હતી કે જેનું પેટ દાગવાથી તાળી વગાડતી હતી તે.” એટલાથી રમાલક્ષ્મીના મનનું જમા ધાન થયું નહિ અને તે બોલી—“હું તે કે? કમુ, તે ઢીંગલી ક્યારની ગુમ થઈ? તું પેટી અડીયા લાવી ત્યારે અડીયા હતી કે?”

કોઈ માણસની કોઈ વસ્તુ ચોરાઈ મધ હોય અને તે પોલીસને જે પ્રમાણે ખબર આપે તે પ્રમાણે પોતાની માતાએ પુછેલા સવાલનો જવાબ કમુએ આપ્યો—“અરે ચેડી લાવી ચારે તો તેમાં હતી. તે ઢીંગલી તો મેં પણ ખુણામાં ઉભી કરી હતી.”

રમાલક્ષ્મીને જે હિતર જોઈતો હતો તે ન મળવાથી ફરી પુછ્યું—“કમુ, ત્યાં તે ઢીંગલી શા માટે મુકી હતી?”

ઢીંગલીનો પતો મળવાના ધરાદાથી કમુએ વધુ માહિતી આપતા જણાવ્યું—“આ, આજ ઢીંગલાઢીંગલીના લગ્ન કરવાનાં હતા. આ ઢીંગલીના લગ્ન કરવાના હતા. આ સાસુ, આ સસરા અને જે ઢીંગલી ગુમ થઈ તે વરરાજ હતી અને તેથી તેને દુર ખુણામાં ઉભી કરી હતી. જોડલામાં કોણ જાણે કેમ વરરાજ ગુમ થઈ ગયો.”

કમુની દલગીરીથી રમાલક્ષ્મીને ઘણી ગમ્મત ઉપજી. કમુના કોમળ માળ ઉપર ચુંબન દેતાં તે જોલી—જેટા કમુ, તારી ગુમ થયેલી ઢીંગલી ક્યાંથી લાવી આપું? તને જોઈએ તો હું ખીજ લાવી આપીશ જોઈએ તો જલ્દી છે કેની?”

આ નીજકપટ અર્જકને પોતાની ગુમ થયેલી ઢીંગલી ઉપરનો પ્રેમ જોઈકેમ તોડી નાખવો રહ્યો નહિ. તે પોતાની માતાને સ્મરણ કરી જોલી—“નહી, આ, મને ખીજ ઢીંગલી નહી જોઈએ. મને તો તે જ જોઈએ છે.”

રમાલક્ષ્મી જરા હસીને બોલી-“બેટા કમ્મ, જો હું તને તારી ગુમ થયેલી ઢીંગલી લાવી આપું તો તેના લગ્નમાં મને જમવા બોલાવીશ કે ? ”

રમાલક્ષ્મીના આ બેલવાથી કમ્મને ચોતાની ઢીંગલી મળશે એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ. તે ચોતાની માતાને કાલાવાલા કરતી બેલી-“હા, હા, જો તું આવતું આપીશ તો હું જરૂર બોલાવીશ. પણ આ મારી તે ઢીંગલી છે ક્યાં ? ”

રમાલક્ષ્મીને લાગ્યું કે હવે વધુ ખેંચવામાં હાર નથી. નહિ તો લગ્નમાં જે લેપુરાનો સાદ નહોતો તે કમ્મ તરફથી પુરવામાં આવશે. અત્યાર સુધી જે મમ્મત થઈ હતી તે પુરી માની રમાલક્ષ્મી એ ચોતાના લુગડાના છેડા છેડળ સંતાડેલી ઢીંગલી કાઢી કમ્મ ને આપી અને તેથી તે બાળકીને આનંદ થયો. પણ તેજ સાથે તેને ચોતાની માતા ઉપર થોડો ગુસ્સો આવ્યો. તેણે ચોતાની માતાને કહ્યું “હું હવે મારી રમત દુર જઈ કઈ છું કે જેથી તમે મારી ઢીંગલીઓ ચોરી જાઓ નહિ.”

તે એકદમ ચોતાની પાસેની થોડીમાં ઢીંગલીઓ ભરવા માંડી અને તે ચોતે દુર જઈ રમવા બેઠી. રમાલક્ષ્મી ચોતાના હાથમાં જે પુસ્તક હતું તે ફરી વાંચવા લાગી.

જમત એ પશ્ચિમે મોટું ચમત્કૃતીનું અંકાર બનાવ્યું છે એમ લાગે છે. સુખદુઃખ, હર્ષ શોક, વીગેરે ઉલટાસુલટી અનેક વિકાર આપણે દરેક ક્ષણે જોઈએ છીએ. આવી ચમત્કૃતીઓ જોતાં

કેટલીક વખત વિચારમાં લીન થઈ જઈએ છઈએ. જનતમાં
અનેક પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી પ્રકાર ચાલુ ચાલ્યા કરે છે.
કાંઈ રમે છે તો કાંઈ પડે છે; કાંઈ હસે છે તો
કાંઈ રડે છે, કાંઈની ઉન્નતી થાય છે તો કાંઈની પડતી
આવે છે, કાંઈને વેપારમાં ફાયદો થાય છે તો કાંઈને ત્યાં
દિવાળું નીકળે છે. એક તરફ આબાદની હોય છે તો બીજી
તરફ દુકળ હોય છે; એક તરફ સ્વતંત્રતા તો બીજી તરફ
પશુત્વદય ગુલામગીરી. આવા પ્રકારો જનતમાં ચાલુ છે અને
સદા ચાલુ રહેવાના. આપણે જોઈ ગયા તેમ રસાલક્ષ્મી
પોતાની નાની બેટી કમ્બુ જોડે આનંદમાં ગરકાવ થઈ ગયેલી
છે ત્યારે તેજ ક્ષણે તેના પિયરમાં રહારોળ ચાલી રહી છે.

જોતિંદરાવ અને તેની પત્ની પોતાનું મદાન બળી
જવાથી તદ્દન શોકમાં ડુબી ગયા હતા. એટલેમાં કૃષ્ણરાવ
દેરીઆમાં ડુબી ગયાની ખબર ગણપતરાવે ખલાસીઓ મારફત
તેમના કાન ઉપર પહોંચાડી. એકાંદ જુના ઝાડ ઉપર વીજળી
પડતાં તે જમીનમાંથી ઉખડી લાંબુ પડી જાય છે તેમ આ
અંશુભ ખબર સંભળી ગોવિંદરાવને કાને પડતાં તેઓ એકદમ
મુઠ્ઠા ખાઈ જમીન ઉપર પડ્યા. કૃષ્ણરાવની માતા તો પુત્ર
શોકને લીધે તદ્દન દીવાની થઈ ગઈ. વેણીની માતા ઇંદીરા
બાઈની તો આ ખબર સંભળતાં કમરજ લાંબી ગઈ.
ધૈર્ય રાખી કૃષ્ણરાવના માતા પિતાને કેવી રીતે જ્ઞાત કરવા તે
પણ તેને મુજબ નહોતું. શ્રીપાદ તો નાતું બાળક અને તે તો
સપ્તજાઓને રડતા જોઈ ગભરાઈ ગયો. આ પ્રમાણે ઉપર જ

જાવેલા સ્વધના દુઃખ સમુદ્રમાં દુખી ગયા હતા ત્યારે ગોવીંદ.
રાવની પુત્રી રમાલક્ષ્મી પોતાની બેગ્રી કમ્બુ બેઠે રમવા.
તથા તેની મશ્કરી કરવા ગુલાયલી હતી. તે બિચારી એમજ
માનતી હતી જે તેના માખાપ તથા ભાઈ ખુશાલીમાં હોવા
બેઠા. વેણી ગુમ થવા વિષે તેણે સાંભળ્યું હતું તેથી
તે માટે જરા ફલગીર રહેતી હતી; પણ તે કેમ ગુમ થઈ, કાણે
ગુમ કરી અથવા તેણે આપઘાત કર્યો કે કેમ તે વીશે તેને
કાંઈ પણ ખબર નહોતી. વેણી ગુમ થઈ તેથી હવે કૃષ્ણરાવન
ભગ્ન કાંઈ કાથે ઘસે તે વિચાર તેને ખીલકુલ આવ્યો
નહોતો કેમકે વેણી કરતાં વધુ સરસ ખીજ વેણીઓ કૃષ્ણરાવની
ભાયકાત તથા ગુણો બોધ મળે તેમ હતું.

ખીજ દિશા તરફ જોતાં ગણપતરાવ તથા માધવરાવનું
કામકાજ બરાબર ચાલતું હતું. ચલિા મઠ હજી કાયમ હતો.
ચલો મહાધિપતી અને સન્યાસી તથા તેના સ્વધના મિત્રોના
અનાચારો આગળ માફક ચાલુ હતા. વેણી ભગીરદારના ધરના
એક ખાલીમાં કેદખાનું ભોગવતી હતી. તે કેવું
દુઃખ ભોગવતી હતી તેની કલ્પના તેના શિવાય ખીજનો
ભાગ્યેજ આવી શકશે. ભગીરદાર સાહેબને તો હવે સ્વર્ગ
એક વેંત દુર ભાગતું હતું. ચાલુ લગામમાં પોતાનો છેવટે
જય થયો એમ માની તેને મોટું અભિમાન આવતું હતું.
આ સ્વધનું સંકરની પોતાની ઉપર જે મહેરબાની છે તેથી
થયું એમ માની એકલેશ્વર માહદેવમાં માહદેવ કરાવી

આલેણાને સારી દક્ષિણા અને પુષ્કળ ધી નાખી લાડુ
ચપાટાબ્યા, અને ખીજ કેટલીક સજાવત પશુ કરી હતી.

રમાલક્ષ્મી કમુ જોડે જ્ઞાનદે એડી હતી; પશુ તેના
ચહેરા ઉપર ચિંતાની થોડીક છાંયા દેખાતી હતી, તેના
પિયરથી કેટલાક દિવસથી પત્ર નહોતો તેથી તેને થોડી
રીકર થવા માંડી હતી. અવન્તીપુરમાં ટપાલની સગવડ સારી
હતી તોપણ મુ'બઈથી ટપાલ આવવા જવામાં બે દિવસ
લાગતા હતા, કારણકે પોસ્ટનો સંબંધ ખોટ મારફત નહોતો;
પશુ દુરના રેલવે સ્ટેશન મારફત હતો; પશુ આજ પંદર
દિવસથી રમાલક્ષ્મીને અવન્તીપુરથી પત્ર મળ્યો નહોતો.
પીયરની કાંઈપશુ હકીકત બાજુવાને મળતી નહોતી. બિચારો
પોસ્ટ માસ્તર અવન્તીપુરના જાગીરદારના હાથમાં રમકકા
જેવા હતો. ગોવીંદરાવ રમાલક્ષ્મીને જે પત્ર લખતા હતા
અને રમાલક્ષ્મી પોતાના પત્તાને જે પત્રો લખતી હતી તે
સહળા પોસ્ટ માસ્તર જાગીરદારને ત્યાં મોકલી
આપતો હતો. જાગીરદાર એ સહળા પત્રો વાંચી તરતજ
ચુલામાં નાખી દેતો હતો. પત્રના આવા ઘાટાળાને લીધે
રમાલક્ષ્મીને પોતાના પિયરની કાંઈપશુ હકીકત બાજુવાને
મળતી નહોતી, અને તેથી તે બિચારીને કેટલાક દિવસ
પ્રમાંધથી ચિંતા થવા લાગી હતી. પુસ્તક વાંચતા વાંચતા
તે પોતાના પતિ કેશવરાવના આવવાની રાહ જોતી હતી
પોતાના ધર આગળથી પસાર થતી માડીઓમાંથી એક માડી
ત્યાં પોતાના ધર આગળ ઉભી રહે એમ તેને લાગતું હતું.

તેને ઝાઝો વખત ખોટી થવું પડ્યું નહિ. થોડા વખતમાં ખંભલામાં તેની પોતાની માડી આવી અને કેશવરાવ તેમાંથી ઊતર્યો. કેશવરાવને જોતાં નાની કમુની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ. “આપા આવ્યા, આપા આવ્યા,” એમ કરી તે જ્ઞાનંદથી કુદકા મારવા લાગી. કમુને હર્ષથી કુદતી જોઈ રમાલક્ષ્મીએ પૂછ્યું—“આજે તું માટલી બધી જ્ઞાનંદમાં આવી ગઈ છે ? ”

કમુ કુદકા મારતી મારતી બોલી—“બા, હવે હું બાપાને બધું કહી દઈશ. મારી ઢીંગલી સંતાડી હતી તે પશુ કહી દઈશ. ”

કમુનો જવાબ સંભળી રમાલક્ષ્મી મનમાં ખુશી થઈ પશુ કમુ તરફ જોઈ બોલી. “જોહોહો, તું મને મોટી બીક બતાવે છે !! ”

કેશવરાવે ઘેર આવી પાકડી, લુમડાં વીગેરે જે કોટનો પોશાક હતો તે ઊતાર્યો અને કમુને હાથકી લેના માલ ઉપર ધીમે ધીમે ઝુકકીઓ મારી. પોતાના બાપનો પોતાને મજબુત ટેકો મળ્યો એમ લાગ્યું એટલે કમુએ પોતાની માતા વિરૂદ્ધ ફરીયાદ સર કરી. તે બોલી—“આપા, આજે મારી બાએ મારી ઢીંગલી સંતાડી હતી હો કે ? ”

“પછી તેં શોધી કાઢી કે ? ”

“ મને તે ઢીંગલીના બીજી ઢીંગલી સાથે લગન કરવા હતા અને હું તે શોધી શોધીને ચાકી, પણ મને તે જડી નહિ. મને ઘણો વખત રહી બાએ પાછી આપી. ”

“ પછી તે લગન કર્યા કે ? ”

“ નહિ લગન કર્યા, પહેલાં મને બાએ કહ્યું હતું કે, તને ખાવાનું આપીશ પણ તે આપ્યું નહિ, અને હવે બાપા તમે ખાવાનું લાવી આપશો કેની ? ”

બાપ દીકરી વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે જાંવાદ ચાલી રહ્યો છે. એટલે રમાલક્ષ્મીએ પોતાના મૃદુ હાથે કમુના ગાલ ઉપર એક ચીમટો લેતાં કહ્યું—“ હવે એને ખરેખર વકીલ મળ્યા છે. એક પછી એક ફરીબાદ કરવા માંડી છે. હવે આ કમુના લગન કરી નાખો કે સાજરે બચ. ”

કમુ પોતાના બાપાના હાથમાં હતી તે બોલી—“ પણ, બાપા, તમે કહેતા હતા કેની કે નાની ઉંમરમાં લગન કરવા નહિ ખરું કેની ? ”

આ પ્રમાણે કમુ સાથે કેટલો વખત આનંદમાં પસાર કર્યા પછી કેશવરાવ એક આરામ ખુસી ઉપર જઈને પડ્યા અને તે દિવસનું સાંજનું ખત વાંચવા લાગ્યા. રમાલક્ષ્મી ત્યાં પાસે ઉભી હતી તે બોલી—“ આજ કાંઈ અવનતીપુરથી ખત આવ્યો છે કે ? ”

કેશવરાવે કહ્યું-“નહિ, ખીલકુલ નહિ, મને પણ ત્યાંની
જહુ ફાંદર લાગી છે. કૃષ્ણરાવ તરફથી દર એ ત્રણ દિવસે
પત્ર આવ્યા વગર રહેતો નહિ તે જાજ પંદર દિવસ થયા
પત્ર નથી. હું કાગળ લખું છું તેનો જવાબ પણ નથી
એ શું થોડાજો છે તે મને સમજ પડતો નથી.”

“પણ કાગળ નથી આવતો, કાગળ નથી આવતો, એમ
હવે કેટલા દિવસ રાહ એવી ? અને તો લાગે છે કે, એ
વખત જાતે જઈ આવીએ તો ને દરે તે જણાશે.”

“મારા મનમાં પણ તેમજ છે. દમણા એ ત્રણ
દિવસની રજા છે તો જઈ આવું કોટહિ બસ.”

રસાલક્ષ્મીએ ધીમેથી કહ્યું-“મને જો સાથે લઈ જવામાં
અમ્યણ નહિ હોય તો હું પણ સાથે આવું. ધણા દિવસ
થયા હું બા ત્યાં જાપાને મળી નથી. કૃષ્ણરાવને અહિંથી
ગયાને ધણા દિવસ થયા છે અને જો મને સાથે લઈ જશે
તો મારી પણ મુલાકાત મશે.”

“પણ મને લાગે છે કે, આપણે બન્નેએ સાથે જવાની
જરૂર નથી. હું પહેલા જઈ આવું અને પછી તારે જવું
હોય તો જાજે.”

રસાલક્ષ્મી આ ઉપર કંઈ વધુ બોલી નહિ. રિએર
જવાની ઉત્સુકતા રૂઢી સીઓને સરખી હોય છે, પણ

તેટલા માટે હઠ કરવાની ટેવ રમાઈક્રમીને નહોતી. કેસવરાવે
ના કહી જોઈએ ચોતે પિએર જવાનો વિચાર બંધ પાડ્યો.
કેસવરાવે બીજે દિવસે જવાનું નક્કી કર્યું અને સવારે
દસની યોટમાં તે અવન્તીપુર જવા નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સાચા.

પૃથ્વીએ કાળા વસ્ત્ર ધારણ કરેલા હતા પણ તે કાળા
વસ્ત્રથી તેને કંટાળો આવેલો જાણતો હતો. પીળા વસ્ત્રને
સુવસ્ત્ર જાણુ પશ્ચિમ દિશામાંથી ક્યારે આવે એમ તેને યત્ન
રહ્યું હતું. આ વખતે સમુદ્ર તદ્દન જાત હતો. સમુદ્રના
કાંઠાના પ્રદેશમાં વસતી નહિ હોવાથી જાતીનું જલો યાત્રાજય
ફેલાઈ રહ્યું હતું. આ યાત્રાજયમાં વચ્ચે વચ્ચે સમુદ્રના
મોળા તોફાન કરતા હતા અને પવનના ભેરથી જાણના હાલી
અવાજ કરી તોફાન મચાવતા હતા પણ તેથી શાંતીના યાત્રા
જયમાં ઝાઝી ખલેલ આવતી નહોતી. સમુદ્ર કીનારા ઉપર

એક નાહતી હોડી હતી અને એ ખજાસી તેમાં કામ કરતા હતા. જમુદ્ર તીરથી થોડે દુર એક નાનો આશ્રમ હતો તેમાં આ વખતે એક તરૂણ નવયોવન સંપન્ન સ્ત્રી અને એક તરૂણ સંન્યાસી એસી વાતો કરતા હતા. તે સંન્યાસી ત્યાંથી જવાની તૈયારીમાં હતો અને જતી વખતે એ શબ્દો પેલી તરૂણીને હિતના કહેવાનો ધરાદો રાખતો હતો. તે તરૂણી તેનું કહેવું દલગીરી ભરે ચહેરે સંભળતી હતી. તેના નૈનમાંથી ટપ ટપ આંસુ ગળતા હતા. તેને આ સ્થિતિમાં કોઈ પેલા સંન્યાસીનું હૃદય અત્યંત દુઃખીત થયું અને તે કામળ સ્વરે બોલ્યો—“મનોરમા, તું શું કામ રહે છે? તું ગમે તેટલો શોક કરે પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ છે કે? જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું તેનો કાંઈ ઉપાય છે? આમ માંડની જેમ શું કરે છે? તારી બે ઇચ્છા હોય તો આલ હું તને તારે ઘેર પહોંચાડું.”

મનોરમા કેટલોક વખત સ્તબ્ધ બેઠી અને પછી આંસુ ઢાળતા ઢાળતા બોલી—“સચ્ચિદાનંદ, ધરે મને કેાની પાસે લઈ જશો? તે લોકના મોઢા બોવાને મને શા માટે ફરી મોકલ્યા છો? નહિ, નહિ મને તો તે લોકોના શરીર ઉપરથી આવતો પવન પણ ઝેર સમાન લાગે છે. હું મારો નિર્વાહ કંદુભૂળ જીવવા આપાદા ઉપર કરીશ પણ તે દુષ્ટ લોકોના દર્શન મને કરવા નથી.”

સચ્ચિદાનંદ સુન્ય દ્રષ્ટીએ લુપ્ત તરફ જોઈ યોદ્યો—
 “મનોરમા, તું તદન ગાંઠી ચમ્ર મમ છે. ધરમાં તારી વૃદ્ધ
 માતા છે. તેને તારા શિવાય ખીણું ફાણુ છે વારૂ ?”

મનોરમા યોતાના ડાબા હાથનો અંગુઠો તથા આંખની
 યોતાની હડપચીને ટેકવી યોદ્યો—“સચ્ચિદાનંદ, તમે પણ વચ્ચે
 એક વખત યોદ્યો મયા હતો કે મારે ઘેર વૃદ્ધ માતા છે. તો
 તેને તમારા શિવાય ખીણું ફાણુ છે વારૂ ?”

સચ્ચિદાનંદને શું જવાબ આપ્યો તે સ્વલ્પ નહિ. તે
 મનોરમાને જોઈ રીતે. સમજાવવાને યત્ન કરતો હતો પણ
 મનોરમાના કાન ઉપર તેની કાંઈ અસર થતી નહોતી. થોડો
 વખત સુધી વિચાર કરી તે યોદ્યો—“તારું કહેવું ખરાબર
 છે. પણ મેં જે દિક્ષા સ્વીકારેલી છે, તે યોગ્ય રીતે પાળવી તે
 મારું કર્તવ્ય છે. દેશોદેશ ફરી જે દેશ સેવા થાય તે કરવી
 તેવો મારો સંકલ્પ છે. તેમ કરવું મારું કર્તવ્ય છે. હું મારી
 જન્મ દાતા માતા કરતા માતૃદેશને વધારે પુજ્ય સમજું
 છું. તેનો મારો ઉપર અનંત ઉપકાર છે. હું તેનો અત્યંત
 રક્ષી છું. જો જ્યાં રણમાંથી મુક્ત થવાને હું પ્રયત્ન કર
 નહિ તો હું યોતે સતુષ્ઠ છું એમ કહેવડાવતા મને લાજ
 આવે છે. આ મારા કર્તવ્યનો જો તું વિચાર કરીશ તો હું
 જે કહું છું તે ખરાબર છે એવી તારી આત્મીયશ.”

મનોરમા થોડો વખત ચુપ બેઠી. આખર આવેલા આશુ
 લુપ્તતા છેડાવતી લુપ્તતા લુપ્તતા તે યોદ્યો—“તમે કહ્યો છો તેવો

આત્મભૂમીના રૂઢિનો ખેલો મારા ઉપર પણ હશેજ. તમે તે રૂઢિમાંથી મુક્ત થવાને પ્રયત્ન કરો અને આ પાપથી તે રૂઢિમાં જડ્યા કરે તે શું તમને યોગ્ય લાગે છે ? સ્વામ્યદાનંદ, તમે તમારા રૂઢિવાજનો લાલ આ અમાગણીને આપ્યો છે તો હું પણ તે રૂઢિમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરીશ. મારું કહેવું તમને ઉંચીત લાગતું નથી કે ? જે અનાથનું મહીન મોહું એવામાં હોઈ પાપ સમજે છે તે અનાથને તમે દુર ફેંકી દો છો તે તમારી હાલની વૃત્તિને યોગ્ય લાગે છે કે ? ”

મનોરમાના આ ઉદ્દેશ સંલક્ષી સ્વામ્યદાનંદ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી સ્તબ્ધ બેઠો. મનોરમાનો શું જવાબ આપવો તે તેને કેટલોક વખત મુશ્કેલ નાહ.

સ્વામ્યદાનંદને સ્તબ્ધ અને સચિંત બેઠેલો જોઈ મનોરમા બોલી—સ્વામ્યદાનંદ, ત્યારે મારે મારું સધળું આયુષ્ય આવી રીતે પુરું કરવાનું છે કે ? આ આયુષ્ય પુરું કરવા માટે મારે શું કરવું તે એક વખત કહો. હું સધળી રીતે તમારા બરોક્કા ઉપર છું. હું કેવા આશાભરિત અંતઃકરણથી તમારી તરફ જોઉં છું. પણ હવે મને સધળી દિશામાં તિરાશાના ચિન્હ જણાવા લાગ્યા છે. મને મુખ આપવું કે દુઃખ આપવું એ સધળું તમારા હાથમાં છે. મને જાણે લીધા જિવાય તમે કંઈ જાઓ નહિ. તમે જ્યાં જ્યો ત્યાં હું જાણે આવવા તૈયાર છું. હું બાળ વિધવા અને દરીદ્રી છું અને આપની પાછળ ઘેર ઘેર ફરી બીજા માગવામાં મને કંઈ શરમ નથી. હું તેવી સ્થિતિમાં જ તોપથી રહીશ. આપના

સહવાસથી માઈ હૃદય ધીમે ધીમે નિર્મળ થશે
મને દૂર ફેંકી દો નહિ એટલુંજ હું તમારી પાસે
ફરી ફરી માગું છું. ”

સચ્ચિદાનંદ મોટા ઘોઠાળામાં પડ્યો. મનોરમાને સાથે
હો છે તો પંચાત જાને સાથે નહિ હો છે તોએ પંચાત-
જીવી એવડી પંચાતમાં ફસાયો. મનોરમાને શું જવાબ આપવો
તે તેને સુજવું નહોતું. થોડો વખત પસાર થયો પણ
સચ્ચિદાનંદ તરફથી કંઈ પણ જવાબ નહિ મળ્યો. એટલે
મનોરમા ફરિ યોલી “સચ્ચિદાનંદ, તમે કેમ સ્તબ્ધ
બેઠા છો તે હું સમજું છું. તમને એમ લાગતું હશે
કે આ મનોરમા મોટી પાપીષ્ઠ ચંડાળણી છે. જાને તેથી
તમારી સાથે નહિ હોવી એવો તમો વિચાર કરતા હશે. પણ
તમેજ કહો કે આ જમતમાં રહી મેં શું પાપ કર્યું છે ? મેં
આજ સુધીમાં એક કોડી પણ કોષ્ટની ચોરી નથી. કોષ્ટનું
પણ અતઃકરણ એક સજ્જથી મેં દુખાવ્યું નથી. નિંદક એવું
ખાતરણ મારા હાથે કંઈ થયું નથી. તમારા મનમાં
મારે જાટે તિરસ્કાર આવે તેવું પાપ મેં શું કર્યું છે તે
કહો. માઈ સતીત્વ ભંગ થયું એટલેજ મારા ઉપર અંશય
છે કેની ? પણ તેમાં મારો શું અપરાધ છે ? પણ કરતાં
પણ તિરસ્કાર દ્રષ્ટીથી લોકો મારી તરફ જુવે છે. મને
વ્યભિચારણી સમજે છે. સચ્ચિદાનંદ, શું ખરેખરી હું લેવી
છું કે ? મેં આ લોકોનો શું અપરાધ કર્યો ? મારા હાથથી
કંઈ ખરેખર પાપ થયું છે કે ? સચ્ચિદાનંદ, સમાજને

આ કેટલો મોટો અવિચાર ? ખીજાએ કરેલા ધોર પાપ માટે સમાજ તરફથી મને શીક્ષા કરવામાં આવે એ શું સમાજનું બંધન કે ? શું એ સમાજની શુભ્યવસ્થા કે ? તે ચંદાળ નર પિશાચ ગણપતરાવને તો—”

રાક્ષસ ગણપતરાવની મુતી આ વખતે પોતાની સમેટી છે એમ મનોરમાને લાગવા માંડ્યું. તે મુખાની ૥૬ આવવાથી તે વધુ શબ્દો બોલી શકી નહિ મને તેની આખાથી આસુ દડ દડ પડવા લાગ્યા. દુસ્સાથી તેનું શરીર ચરચર ધ્રુજવા લાગ્યું. રડતા રડતા આત્મવરે તે બોલી—“હું નિષ્પાપ, નિષ્કલંક, નિરપરાધી હોવા છતાં તે નરપીશાચ અધમ નર ગણપતરાવના ખરાબ કૃત્યને લીધે આ સમાજ યંત્રમાં એક સરખી ચમદાઉ છું. અપરાધ મેકે કરવો અને પ્રાયશ્ચીત ખીજાએ લોગવવું એજ શું સમાજનો ન્યાય કે ? જોણ અપરાધ કર્યો તેને શીક્ષા કરવાની સમાજમાં શક્તી નથી તેથી આ અનાથ ઉપર જુલમ કરવો એ શું સમાજને માટે વાંજખી છે કે ? તે ચંદાળે આવા શુન્દા કર્યા છતાં સમાજમાં તે ખુશાલ ઉજળે માથે ફરે છે. અને હું નીરપરાધી સમાજની નિંદા અને ઉપદ્રાસનું પાત્ર થઈ છું. આવી વ્યવસ્થાને લોકો શું સમાજ બંધન કહે છે ? આ સમાજનું બંધન તુટે નહિ તે માટે શું આટલી બધી મહેનત કરવામાં આવે છે કે ? સચ્ચિદાનંદ, તમે પણ આ સમાજથી બીજા છે કે ? તમે જાન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, સખત દિક્ષા સ્વીકારી તે છતાં સમાજથી તમે ડરો છો એમ લાગે છે. તો પછી મારા જેવી અનાથ અજાણને ડરાવવામાં સમાજ શું કામ બાકી રાખે ?

આપણી હાલની સમાજ રચના જોવી ચમત્કારીક અને
 હંમેશા વગરની છે કે આપણી ઉન્નતી થવાને બદલે એક સરખી
 અધોભતી થતી જાય છે. દુષ્ટ, નીચ મદાધ, નર પશુઓને હોરાન
 કરવાને બદલે ઉલટો અળખાઓનો ઉપહાસ કરે છે. આવી
 સ્ત્રી દ્રષ્ટીએ પડતાજ લોક મોટું મચડે છે, તેના તરફ કુદ્ર
 દ્રષ્ટીએ જુવે છે, તેના તરફ તીરસ્કાર બતાવે છે, બ્યારે
 જોથી ઉલટું પાપી મરદોને માન આપે છે એજ શું હીંદુ
 સમાજનું સૌજન્ય કે ?

મતોરમાની રચતી આવીજ જનુકંપનીય મધ પડી હતી,
 લોકોના ઉપહાસથી એકસો વીંછી એક સાથે કરમ્યા હોય
 અને જે વેદના થાય તેવી વેદના તેના સ્ત્રીરમા થતી હતી.
 આ ભયંકર વેદના દુર થાય, આ અસહ્ય વેદના
 નાશ પામે તે માટે તે અંતઃકરણપુર્વક સચ્ચિદા
 નંદને ઉપાય પુછતી હતી. મતોરમાના અંતઃકર-
 ણની પીડા જોષ સચ્ચિદાનંદની છાતી ફાટતી હતી, અને તેની
 આંખમાં પશુ આંસુ ભરાઈ આવ્યા હતા. તેની મતી શુંગ થઈ
 મધ હતી અને પોતાના ધુંટણ ઉપર સાથું નાંખી તે સચિંત
 દ્રષ્ટીએ મતોરમા તરફ જોવા લાગ્યો. ધણો વખત સુધી હજી
 પશુ સચ્ચિદાનંદ સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો જોષ મતોરમા ફરી
 બોલી—“સચ્ચિદાનંદ, શું કાંઈ ઉપાય નથી બડતો ? આ
 અભાગિનીનું દુઃખ જોષું કરવાને તમને કાંઈ ઉપાય સુજતો
 નથી એમ દેખાય છે. તમારા જેવા સાધુ પુરુષને પશુ ઉપાય
 સુજતો નથી તેથી મારા હૃદયની સીમા રહી નથી

એમ કહેવું બોધજે. સચ્ચિદાનંદ, હું ગમે તેટલી દુર્ભાગી હજીસ તો પણ મારે માટે તમારે માહું લગાડવાની જરૂર નથી. મારા જેવી ચાપ્પીણી માટે તમે શા માટે આશ્ચર્ય પાડો છો ? હું આત્મહત્યા કરી જીંદગીનો અંત લાવનાર હતી અને મારી ક્યાદ દેવતાના દરબારમાં રજુ કરનાર હતી પણ તેટલું પણ મારા નશીબમાં નહોતું ! અને તમે નિષ્પાપ બુદ્ધિએ પ્રયત્ન કરી મને બચાવી પણ જીવીને તમારા દુઃખના કારણ રૂપ થઈ પડી. સચ્ચિદાનંદ, મારા જેવી દુષ્ટાને તમે શા માટે બચાવી ? ”

મનોરમાના આ બોલવાની સચ્ચિદાનંદના મન ઉપર અસર થઈ અને એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી તે બોલ્યો—
 “મનોરમા, હું યઃકશ્ચિત્ત મનુષ્ય. હું કાંઈને બચાવી શકું અથવા મારી શકું એમ મને લાગતું નથી. જે સૂત્ર વિશ્વપાળક પ્રભુના સ્વાધિનમાં છે તે માટે શુદ્ધ મનુષ્યે અભિમાન લેવું તે મુખપણું છે. હું પામર તને શું બચાવું ? ઇશ્વરે તને બચાવી એમ કહેવું બોધજે. તારી સ્થિતિ શોચનીય છે ખરી પણ તેનો ઉપાય શો ? જે ઇશ્વરે તને બચાવી તે ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેનું ચિંતન કરવામાં દિવસ ગુજારવા એ જિવાય બીજી કાંઈપણ ઉપાય નથી.”

સચ્ચિદાનંદને જ્યારે કાંઈ ઉપાય મળ્યો નહિ હારે તેણે ઇશ્વર તરફ આગળી બતાવી. પણ મનોરમાને તેનું એ બોલવું ઉઠાવનારું બહુમુ. તે ફરીથી આગળ માફક આત્મ-

સ્વરે બોલી—“ સમિચદાનંદ, મારા સંબંધી જાટલો વખત વિચાર કરી છેવટે તમે આ ઠરાવ્યું કે ? તમે મારા પ્રશ્નનો વિચાર દયાની દ્રષ્ટીથી કર્યો નહિ. ફક્ત રૂઢી તરફ દ્રષ્ટી કરી મને આવો નિરાશાનો જવાબ આપવો તે તમારી હાલની વૃત્તિને બીજકુલ શોભતું નથી. અંતઃ રણુની ઉચ્ચતાથી શાક્ષી મોટા મોટા ઉપર પણ ઠરાવી શકાતી નથી એમ જે કહેવાય છે તે ખરું છે. પારકાનું દુઃખ હંમેશા શીતલજ ગણાય છે. મારું ચત્તું માનજામ, મારું ચતો ઉપદાસ, જોડો તરફથી થતી મારી કુચેરટાનો તયને ખ્યાલ ન આવે એ ખરું છે. મારા અંતઃકરણમાં જે લડકો જળજે છે તેની પીડા હા. તમોને કયા શબ્દોમાં વણુવી આપું તે મને સમજ પડતી નથી.”

“ મનોરમા, તેનો શું ઉપાય થાય । એ સધળું સમાજનું સાક્ષન છે, જ્યાં સુધી સમાજમાં રહેવું હોય ત્યાં સુધી તે સાક્ષન ભોગવવું જોઈએ. ”

“સમિચદાનંદ, તમે આવડો મોટો સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, તે છતાં તમે સમાજની પ્રબળ શક્તિ આગળ ડોકું નચાવો છો. હાલના હીત ધાતકી સમાજનું નામ નીકળતાજ મારા સ્તરી-રમાં ભારે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. અરેરે, પુર્વની સમાજ પધ્ધતિ નિર્દોષ હતી. બાળલગ્નનો રીવાજ નાહ હોવાથી દેશમાં બાળ વિધવા કેવલિત દ્રષ્ટીએ પડતી હતી. જે વિધવા થતી હતી તે પ્રેમ અને સંસાર સુખનો અનુભવ લીધેલી હોવાથી તે સંન્યાસ દિક્ષા ગ્રહણ કરી ધર્મર ચિંતનમાં ચોતાનું આપું.

બધા માળતી હતી. વળી તે બ્રહ્માનામાં સ્ત્રીઓ માટે વિશ્વક્ષણ આદર ધરાવતા હતા. તેમના પોતાના સતિત્વનું સંરક્ષણ કરવા માટે કટાર અથવા બીજા હથિયાર પોતાની પાસે રાખવાની તેને પરવાનગી હતી. હાલના રાજ્ય અસહ્યમાં અંગ્રેજોને તેવી પરવાનગી નહિ હોવાથી અંગ્રેજો અંગ્રાણ વધુ બળ વગરની યજ્ઞ પડી છીએ. સચ્ચિદાનંદ, મારી પાસે તે વખતે કાંઈ પણ હથિયાર નહિ હતું—નાહ તો ખરેખર તે અણુપતરાવનું એં યુન ક્યું હોત. પણ બ્રહ્મા હિંદુ સ્ત્રીઓને સતિત્વનું સંરક્ષણ કરવાને તે ઉપાય પણ નથી અને તે ઉપરાંત સમાજની સાહતુલુતી જોષ્ટ્રને તે પણ નથી. સમાજ હિલટી મારીજ નિંદા અને ઉપહાસ કરે છે.”

“મનોરમા, તું કહે છે તે ખરું છે. સમાજ એવીજ હોય. સમાજમાં કોઈ સજ્જન હોય તેમ દુર્જન પણ હોય. માર્ગનારનો હાથ પકડાય છે પણ બોલનારનું મોઢું પકડાયું નથી, એવી કહેવત છે. તેમાં પણ જોડો દુર્જન હોય છે તે જાણે તે બોલે તેનો કાંઈ નિયમ હોતો નથી. પણ સાચા મનુષ્યોએ ઘોઠ વાયકા તરફ ધ્યાન આપવું નહિ. તું સમાજથી જાણી બધી કેમ કરે છે તેજ અને સમાજ પડતી નથી.”

“સચ્ચિદાનંદ, તમે હમણાજ બોલી ગયા કે સમાજની શિક્ષા સહન કરવી જોષ્ટ્રને અને હવે વળી એમ કહો છો કે સમાજથી હું ડરું છું શું કામ? તમારા આ બોલવાનો મારે

શું બાંધ કરવો ? મેં કરેલી વિનંતી માન્ય રાખવાનું તમ
 શર્મા ધૈર્ય નહિ હોવાથી તમે મને તેમ કહી મારી સમ
 ભુત કરો છો, પણ તમારા જેવા મોટા માણસને જે કો-
 લનું નથી. ત્યારે શું મારે મારી આખી જીંદગી
 આવી રીતે ગુજારવી કે કેમ ? હું મારું આયુષ્ય સુખમાં નિર્વજ
 પછે ગુજારું એવો કાંઈ રસ્તોજ નથી કેની ? સ્વચ્છિદાનંદ
 તમે જે આ કલંકીત શરીરને આપના પદરમાં સ્વીકારો,
 આપના પુણ્યમય ચરણની સેવા આ દાસીને હાથે કબુલ કરો,
 મને આપની સમક્ષે તો મને પાવન કર્યાનું પુન્ય આપને
 મળશે. તું નિષ્પાપ, નિષ્કલંક છે એમ તમે મને જ્ઞાત જ્ઞાત
 વખત કહ્યું તે તમારું કહેવું જો અંતઃકરણપુર્વક હોય-તો
 આ મનોરમાનો હવે તિરસ્કાર કરો નહિ.”

મનોરમાનું આ બોલવું સાક્ષિણી સ્વચ્છિદાનંદની સ્થિતિ
 બધી અમત્કારીક યજ્ઞ પડી. મનોરમાને શુ ઉત્તર આપવો તે
 તેને જુલુસું નહિ. થોડો વખત ચુપ રહી ને બોલ્યો-“મનો-
 રમા, હયા જાને સદાવચેક બુદ્ધિ આ દબીએ વિચાર કરીએ
 તો તારું કહેવું કબુલ કરવું પડે છે, પણ રૂઢી જાને શાસ્ત્રનો
 વિચાર કરવો જોઈએ. હજી સુધી ઉંચ કોઈ પ્રતિનિવાહ શાસ્ત્ર
 સંમત માનતી નથી જાને બધા શાસ્ત્રસંમતી મળી નથી
 આ સુધી વિધવાઓએ ચોતાનું આયુષ્ય સન્યાસ લેવામાંજ
 ગુજારવું જોઈએ.”

મનોરમા કહ્યું સ્વરે બોલી-“સ્વચ્છિદાનંદ, તમે શાસ્ત્રની
 સંમતીને નામે બોલી તકરાર કરો છો. વિધવાઓએ સન્યાસ

અહણુ કરી જીંદગી માળવી જોઈએ એવું સાંત્રમાં ક્યાં
ખુલાસાવાર જણાવ્યું છે ? સચ્ચિદાનંદ, મારા જેવી વિધવા-
ઓને વિધવા કહેવી એ પણ ખરેખર પાપ છે. મારે જે દિવસે
મારા પતિ ગુજરી ગયો તે દિવસે હું તો મારા જેવડી છોકરીઓ
સાથે ખુશીથી રમતી હતી. હું તે વખતે એટલી નાહતી હતી કે
પતિ ગુજરી ગયો એટલે શું તે મને ખબર નહોતી. પતિ એટલે
શું એજ હું જાણતી નહોતી તો તેમના મરણની મારા મન
પર શું અજર થાય તેમ હતું ? મારી માતાને રડતી જોઈ હું
રડી પડી; પણ પતિને માટે આજ સુધીમાં એ આંસુ પણ મે
પાડ્યા નથી. પતિના મરણ પછી કેટલેક વરસે સાસરા વિષે
મને ખબર પડી અને સાસરીયાંની ઝાળખાણુ પડી. સચ્ચિદા-
નંદ, મને વિધવા કહેવી એ શું નિર્દયતા નથી ? પુરુષોએ
રમશાનમાં પમ મુકતા પહેલાંજ પોતાની વિધુર અવસ્થા કાઢી
નાખવી અને સ્ત્રીઓએ જાળજી હોય તોપણ સન્યાસ ગ્રહણ
કરવો એ શું સાંત્રપધ્ધતી છે ? સચ્ચિદાનંદ, તમે તેને રૂઢી
કહો કે સાંત્ર કહો પણ હું અને મારા જેવી કબૂત સહન
કરનારી અખળાઓ તો તેને નિર્દયતા કહીશું.”

મનોરમાનું બોલવું સચ્ચિદાનંદનાં મન ઉપર ઠર્યું; પણ
તેના કહેવાને સંજતી આપવાનું ધૈર્ય તેનામાં નહોતું. કાંઈ
પણ મુકતીવાદ કરી તેનું મન ફેરવવું જોઈએ એવો વિચાર
કરી તે બોલ્યો—“મનોરમા, તારા વિચાર ખરાખર દેખાય છે.
તારી વિનંતી અમાન્ય કરવી તે ખરેખર નિર્દયતાસૂચક છે.
પણ તને તારા વિચાર તારી તાદૃશ્ય અવસ્થાને લીધે યોગ્ય

લાજે છે એમ મને જણાય છે. બાળપણમાં પુનર્જન કરવાનો વિચાર તને કદી આવ્યો હતો કે ? બીલકુલ નહિ, પણ હાલમાં તારાંચને લીધે તારું મન વિકારવશ થયું છે એમ મને લાગે છે. આજ સુધી જે વિકારને તને સ્પર્શ થયો નહોતો, તે વિકાર જીવાનીને લીધે તારામાં ઉદય થયો છે. તું બરાબર વિચાર કરીશ તો તને જણાશે કે જે તે વિકારવશ થઈને ઉપલી માગણી મારી પાસે કરી છે એમ તને લાગશે.”

પોતાના ઉદાર અંતઃકરણની સચ્ચિદાનંદ મશ્કરી કરે છે એમ મનોરમાને લાગ્યું અને તે એકદમ પોલી—“સચ્ચિદાનંદ, આ પ્રમાણે બોલવું તમારા જેવા સાધુઓને શોભતું નથી. આજે ભારતવર્ષમાં પુર્વની સર્વોત્તમ વિવાહપદ્ધતિ ચાલુ હોત તો મને મારા માબાપ તરફથી મારી ઇચ્છા મુજબ પતિ પસંદ કરવાની રજા મળી હોત. આ પહેલાં પતિ, સાસુ, સસરા સંબંધી અને કાંઈ જ્ઞાનજ નહોતું. સંસાર એટલે શું ? બીજાનું ખર્ચ કરતું શું, દેશને ઉપયોગી થઈ પડવાને બીજાએ શું કરવું બોધ્યું વિગેરે સમજા બાબદો મને હવે જ જણાવા લાગી છે. કાનો સહવાસ રાખવાથી આપણું કર્તવ્ય આપણે બરાબર બજાવી શકીએ તે હું હવે જ સમજવા લાગી છું. મારું પવિત્ર કર્તવ્ય બજાવવા માટે જ મેં તમોને વિનંતી કરી. મારી આ વિનંતીને વિકારવશનો, અથવા તારાંચને દોષ કહેવો એ મનના શુદ્ધપણાનું લક્ષણ છે. હું જો વિકારવશ થઈ હોત તો મુંવા ગજીપતરાવના હાથમાંથી છુટવાને મઠની બારીએથી નખાવી દીધું નહોત. સચ્ચિદાનંદ, શું તે સાહસ મેં વિકારવશ થઈને કર્યું હતું ?”

સચ્ચિદાનંદને શું બોલવું તે સુખતું નહોતું. થાતે મનોરમા ઉપર વિકારવશતાનો દોષ વિનાકારણ મુક્યો. જમ તેને લાગવા માંડ્યું. મનોરમાને શું જવાબ આપવો તેના તે વિચાર કરતો હતો તેટલામાં મનોરમા ઓલી ઉઠી—“સચ્ચિદાનંદ, નિર્દયતાનો સ્વીકાર કર્યા શિવાય તમારાથી મારો તિરસ્કાર થઈ શકે તેમ નથી. મારો કાંઈ દોષ ન હોય તો મને કાંઈ ના કહેતા નહિ. મારા હૃદયમાં જે પ્રણય છે તે હું ખાત્રીથી કહું છું કે તે ધર્મરહીત નથી. હું કાંઈ તમને અનુમિત કાર્ય કરવાને કહેતી નથી. સારી માંખણી તદ્દન પવિત્ર છે. મને ના કહેવી એ તમારા જેવા દયાવાન હૃદયને યોગ્યતું નથી. તમારા જેવા પવિત્ર પતિના સહવાસથી હું ખાત્રીથી કહું છું કે હું આ લોકમાં જને પરલોકમાં સુખતું કારણ-ભુત થઈશ. મેં મારા અંતઃકરણનો વિચાર મદ્દા કૃપથી તમને જણાવ્યો છે. મારી દયા જો તમને ન આવી તો મારું નશીબ; ખીજું શું ? પણ સચ્ચિદાનંદ, તમે આટલા કઠોર હશે એવી મને કલ્પના પણ નહોતી.”

મનોરમાના શબ્દોનો પ્રવાહ એકચરણે ચાલુ હતો. તેમાં યોદ્ધાનીમય માધુર્ય અને દુઃખથી તિક્ષ્ણતા આવેલી હોવાથી તેના શબ્દો સચ્ચિદાનંદની છાતી ચીરી નાખતા હતા. કાંઈપણ કઠોર હૃદયના આશુર્યને પણ તેની દયા આવે તેવી તેની સ્થિતિ હતી, તો સચ્ચિદાનંદ જેવા કોમળ હૃદયના મનુષ્યને દયા આવે તે સહેલ હતું; પરંતુ સાધુનું હૃદય જેમ માખણ કરતા નરમ ગળાય છે તેમ કેટલીક વખત પથ્થર કરતાં પણ

વધુ કઠણુ હોય છે. તેજ અવસ્થા આ વખતે સ્વમિયદાન'દની થઈ પડી હતી. એક હાથ ઉપર સનોરમાની દયાબનક સ્થિતી તેના હૃદયમાં દયા ઉત્પન્ન કરતી હતી તેમ બીજા હાથ ઉપર રૂઢી અને જાહસ તેને નિર્દય બનાવતા હતા. સ્વમિયદાન'દને શું બોલવું તે આવા ઘોટાળામાં પડવાથી સુજી શક્યું નહિ. તેની સ્થિતી એવી તો ચમત્કારીક થઈ પડી કે તેની જાણ ચાલી શકતી નહોતી. સનોરમાનું અંતઃકરણ તે પવિત્ર છે, નિરપરાધી છે, તે નિર્દોષ છે, તે નિષ્કલંક છે, તે સદગુણી છે, તે સુસ્વરૂપ છે, તેના વિચાર હિદાત છે, તેની વિનંતી માન્ય કરવી એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તેને કાણે કાણે લાગતું હતું; પણ રૂઢી અને જાહસની ખીકથી તે ધ્રુજી ઉઠ્યો હતો. સનોરમાને કંઈપણ કલા વખર છુટકા નહોતો તેથી મહા કષ્ટે તે બોલ્યો—“સનોરમા, તે જે કંઈ વિચાર બતાવ્યા છે તે મને તેટલા હિદાત અને યોગ્ય હોય તોપણ તે માટે મારે વિચાર કરવો જોઈએ. મને જવાને વખત થયો છે. એટલા દુઃક વખતમાં મારાથી તને અનુમતી આપી શકાતી નથી. હું ફક્ત અહિંયા આવીશ ત્યારે જ હશે તે જણાવીશ. તેટલામાં વિવેકથી તારું મન બદલાયું તો ધણું જાર, મારા હૃદયમાં દયા માયા વિગેરે કંઈ નથી એમ તારું માનવું થયું છે પણ તું તેમ સમજતી નહિ. મારું જવું પણ તને નિર્દય લાગતું હશે; પણ તેમ તું સમજતી નહિ. હું આવું ત્યાં સુધી આ આશ્રમમાં આનંદથી રહે; હૃદયસ્થિતનમાં દિવસ રાત્ર એટલે જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તે કદાચ નાશ પામશે.”

આટલું બાજો સચ્ચિદાનંદે પોતાનો જવાનો સામાન લઈ નિકળવા માંડ્યું. મનોરમા આખર્ષા બાજો ઉભી રહી. સચ્ચિદાનંદના બોલવા ઉપરથી તેનો વિચાર થું છે તે તે સમજી શકી હતી. પોતે આ સતપુરુષની વિનાશરણુ યાચના કરી અને પોતાનું શુદ્ધ હૃદય તેને બતાવી આપ્યું. તે સુઝા અનુતાપથી પિડાતા સ્વરે બોલી—“સચ્ચિદાનંદ, તમારા બોલવાનો સૂઝનો અર્થ હું સમજી, જે બીના નહિ બોલવી જોઈએ તે તમારું અંતઃકરણ નહિ જોળખવાથી બોલી મધ. આ માટે માહું લગાડતા નહિ. આ પાપીણીએ તમાને જળતીજ દિનંતી કરી તે માટે ક્ષમા કરશો.”

મનોરમા આટલું બોલી રતબધ રહી. મનોરમાના આ સૂઝો કાંઈ વિલક્ષણ તરાકથી સચ્ચિદાનંદના હૃદયપટ ઉપર ચિતરાયા. જવાબમાં મનોરમાને સારું લાગે તેવું કાંઈ બોલવું એમ તે પ્રયત્ન કરતો હતો પણ તેને શબ્દનું નહોતું. પોતાની નજરથી તે જવાન આપીને આશ્રમમાંથી બહાર પડી હોડીમાં બધને બેઠો. મનોરમા પણ તેને પહોંચાડવા માટે રામુદ્રના કાંઠા ઉપર આવી હતી. નાવ ચાલુ થતાં નિરાશાના ઝટકાથી વિઠ્ઠળ થઈ તે દીવાની બની મધ. રામુદ્રની પાસેની એક ટેકરી ઉપર મઠી સચ્ચિદાનંદ તરફ નજર પહોંચી ત્યાં સુધી જતી હતી. હોડી દેખાતી બધ પડી કે એકદમ તેણે રામુદ્રમાં નંખાવી દીધું.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

એમ.

મનેરમા એક તરફ જાળવિધવા હતી. પોતાનું આયુષ્ય લમકર વૈધવ્ય અવસ્થામાં ગુજરવા સિવાય તેને માટે બીજી કાંઈપણ રસ્તો નહોતો. તે બિચારીનું કેટલું દુર્ભાગ્ય ! જગત એટલે શું તે ડોળા ઉધાડી પૂરું બેવા પામ્યા પછેલાં તે બિચારી વિધવા થઈ હતી. સમાજની રૂઢીનું આ કેવું ભયંકર પરિણામ ! તે બિચારીને લગ્ન સમયે પત્નીનો અધિકાર શું એ જ્ઞાન નહોતું તોપણ ફલાણાની સ્ત્રી એ નામ સમાજ તરફથી તેને સંબોધવામાં આવતું હતું. વૈધવ્ય દિક્ષાની ક્ષિપ્ત જગારે તેને કરવામાં આવી ત્યારે આ મુગ્ધાને વિધવા એટલે શું તે ખબર નહોતી. તે છતાં સમાજ તરફથી વિધવાને નામે તેને સંબોધવામાં આવતી હતી. પરમાત્મા, પરમાત્મા ! કેવી આ જાળનાની વિદંબણા ! આ ભયંકર યાતના શોષવાને આ હીન ગાય તદ્દન અસમર્થ હતી. તે છતાં તે આ યાતના શોષવાને સમર્થ છે એમ સમાજ તરફથી ધારવામાં આવ્યું હતું. તે બિચારીએ સમાજનો કાંઈ અપરાધ કર્યો હતો ? તેણે શું કાંઈનું ખુન રચ્યું હતું ? તેના હાથથી એવું શું પાપ

આચરણ યથું હતું ? નહિ, તેણે કાષ્ઠપણુ પ્રકારનું પાપ કયું નહોતું. તે બાળાકા-નિર્દોષ-નિરપરાધી હતી. તેના કાષ્ઠપણુ અપરાધ નહોતો. સમાજે આ અનાથને શીશુપણમાં પત્ની બનાવી તરતજ વૈધવ્યની ભયંકર પીડામાં ફેંકી દીધી હતી. ખરે અપરાધ સમાજે કર્યો હતો. સમાજેજ ભુલ કરી હતી. સમાજના અમત્કારાદે રૂઢી બંધનથી તે બિચારી શ્રવતી છતાં મુવેલી હતી.

સમાજે દુરાગ્રહી વિચારોને લઈ તેને દુઃખાણુંવમાં ફેંકી દીધી હતી તો સમાજે તેના તરફ સહાનુભુતી બતાવવી જોઈતી હતી. પણ અમ્મત તો એ હતી કે આ હિદ્માન્વેષણી સમાજ તેના તરફ તીરસ્કારની દ્રષ્ટીથી જોતી હતી. તેને માટે ગમે તેમ બોલાવું હતું. બિચારી નિષ્પાપ, - નિષ્કલંક - નિરપરાધ મનોરમા આ કંઈક ક્યાં મુઘી સહન કરી શકે ? છેવટે કંટાળા નિંદક ઢોઢાને છોડી અરણ્યમાં નીકળી ગઈ. મનોરમા જન સમુદયથી કંટાળી અરણ્યના ભયંકર પશુનો સહવાસ કરવા તૈયાર થઈ તે ઉપરથી મુખ્ય ઢોઢાના ખરાબ વિચારો ભયંકર પશુના તિક્ષણ નખ કરતાં પણ વધુ હાથ વિદારક ઠરે છે એમ કહેવું જોઈએ. મનોરમાને સચ્ચિદાનંદનો આશ્રમ ખબર હતો. જંગલમાં રસ્તો શોધતી શોધતી તે આશ્રમમાં આવી પહોંચી. સચ્ચિદાનંદ તેને પોતાના આશ્રમમાં ધણી ખુશીથી રાખી અને તેની સ્વધર્મ વ્યવસ્થા કરી. સચ્ચિદાનંદના અંતઃકરણનું પવિત્રપણું જોઈને તે તેની દેવ પ્રમાણે પુજા કરતી હતી. સચ્ચિદાનંદ ખરેખરે સાધુ પુરુષ હતો અને તેનું અંતઃ

કરણુ પાવત્ર હતું. તે મનનો હિદાર હોવા સાથે ભુત દમા સંપન્ન હતો.

સચ્ચિદાનંદનું આગણું નામ શંકર હતું. તેનો અભ્યાસ ખી.જી. સુધી ગયો હતો અને મુંબઈ સેક્રેટરીયેટમાં રૂપિયા ૧૦૦ ના પમારની નોકરી હતી. તેના બાપ પણ મુંબઈની તાર ઓફીસમાં નોકર હતા પણ થોડા વરસ ઉપર તારખાતામાં જો હડતાળ પડી તેમાં નોકરી છોડી તેણે કલકત્તામાં ખાનગી નોકરી મેળવી હતી. તે પછી થોડા વખતમાં આ દેશમાં સ્વદેશી હિલચાલ ચાલી જતો તે હિલચાલના ભ્રુસ્સામાં શંકરે પોતાની નોકરી છોડી દઇ તેણે કલકત્તાના એક સ્વદેશી કારખાનામાં નોકરી સ્વીકારી. કલકત્તામાં શંકરના દિવસ આનંદમાં જતા હતા, પણ સઘળા દિવસો મનુષ્યના સરખા જતા નથી એવા ઇશ્વરી સંકેત હોય છે. થોડા વખતમાં તેનો પિતા અરણ્ય પામ્યો અને હજુ તે દુઃખ વિસારે પડ્યું નહિ તેટલામાં તેની સુંદર અને પ્રિય પત્ની મૃત્યુને સ્વાધીન થઇ. એક પછી એક એ દુઃખના સપાટામાં આવી પડવાથી તેની હિમ્મત નાશ પામી. તેની અવસ્થા તદ્દન દીવાના જેવી થઇ ગઇ. તેના મનને શાંત કરવાને માટે તેને ફેટલીક નવલકથાઓ વાંચી, નાટકો જોયા, જોવાલાયક સ્થળોની મુલાકાતે ગયો પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. જ્યાં અમાણે તે નિરાશ થઇ ફરતો હતો તે વખતે તેને પરલોકવાસી સ્વામી (વવેકાનંદના એક શિષ્યે તેને પોતાના આશ્રમમાં દાખલ કરી તેના ખરા કર્તવ્યની જાણ કરાવી. વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, યોગાવજેરના

અંથોના અધ્યાત્મથી તેના મનનું સમાધાન થવા લાગ્યું. પોતાની જન્મલુભીની સેવા કરવાની તેને ધણી ઇચ્છા થઈ આવી અને તે પ્રમાણે કાર્યે લાગ્યો.

શંકરને હવે વૃધ માતા શિવાય કોઈ રહ્યું નહોતું. પુષ્કળ દિવસ મંગાળમાં રહ્યા પછી તે પોતાની માતાને લઈને કોકણમાં આવી રહ્યો હતો. તેના ગામની નજદીક સમુદ્રના કાંઠા ઉપર એક સુંદર પ્રદેશ આવેલો હતો. ત્યાં એક આશ્રમ બાંધી તેણે તેનું નામ આનંદાશ્રમ આપ્યું. તેની વાણી મોઢક હતી તેમજ વિષમ પ્રતીપાદન કરવાની શૈલી ધણી વિલક્ષણ હતી. તે વ્યાખ્યાનો આપવા માટે મારો આમ કરવા લાગ્યો અને તેનું લાપણું સંભળવાને હજારો યોગ ઉત્સુકતાથી આવતા અને પ્રસન્ન થીતે સંભળતા હતા. તેના કામકાજ ઉપરથી તેનું નામ સ્વામી સચ્ચિદાનંદ એવું રાખવામાં આવ્યું હતું. એક દિવસ સ્વામી પોતાના ચેલા સહિત આગલા પ્રકરણોમાં વર્ણવેલા દિગમ્બર મઠ આશ્રમથી પસાર થતા હતા તેટલામાં “દોડો, દોડો” એવી બુમ તેમને કાને આવી. તેઓ મઠમાં દાખલ થવા જતા હતા તેટલામાં એક સુંદર સ્ત્રીએ મઠની બારી એથી જમીન ઉપર પડતું નાખ્યું. સચ્ચિદાનંદને તરતજ લાગ્યું કે પોતાના સતિત્વનું સંરક્ષણ કરવા માટે આ સ્ત્રીએ બારીએથી ફેંકાવી દીધું હતું. બારી એટલી ઉંચી હતી કે જો કોઈ પડે તો તરતજ મરણ પામે પણ બારીની આસપાસ હંચા મંજના ઝાડો

હોવાથી તે સ્ત્રીને જાણી ઇજા થઈ નહિ. આ સ્ત્રી મનોરમાં હતી અને તે પડતાની સાથે યેશુધ્ધ થઈ ગઈ. સચ્ચિદાનંદે આ વખતે વધારે તપાસ નહિ કરતાં તેને સ્નેહમ ઉંચકી પોતાની સાથે લઈ લેવા પોતાના અનુયાયીઓને ફરમાવ્યું.

પોતાના આશ્રમમાં જઈ ગયા પછી કેટલીક વખત કેટલાક ઉપચાર કરવાથી તે શુધ્ધીમાં આવી. સચ્ચિદાનંદે તેની પુછપાછ કરી તેની માતા પાસે પહોંચી કરી પણ તે આશ્રમમાં જાય તે પહેલાં તેને માટે ગમે તેવી વાતો ફેલાયેલી હતી. હોંકો તરફથી થતો ઉપદ્રવ તેનાથી સહન નહિ થઈ શકવાથી તે પાછી આશ્રમમાં આવીને રહી. મનોરમાં અને સચ્ચિદાનંદે બન્નેનો સ્વભાવ સરળ અને સરખો હોવાથી બન્ને વચ્ચે રોહભાવ વધતો ચાલ્યો અને બન્ને વચ્ચે મજબુત પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. જોવડે મનોરમાંએ પોતાનું હૃદય સચ્ચિદાનંદને જણાવ્યું. પણ તે તેની વિનંતી તરફ દુર્લભ થતાવી ત્યાંથી નીકળી ગયો. આથી મનોરમાંને ઝરવા કરતાં વધુ દુઃખ થયું અને દુઃખના આવેશમાં સમુદ્રમાં ઝંપલાવી દીધું.

સચ્ચિદાનંદે તેની માગણી સ્વીકારવાને ઉપરથી તિરસ્કાર થતાંવેલો હતો પણ તેના મનમાં તેની માગણી સ્વીકારવાનો વખતોવખત વિચાર આવ્યા કરતો હતો. પણ હોકબીત અને ખીજા કેટલાક કારણને લીધે તે માગણી દુર કરી હતી. તેના મનમાં જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી મજબૂત દુર ગયો ત્યાં સુધી તેની દ્રષ્ટી મનોરમાં તરફ હતી. મનોરમાંએ સમુદ્રમાં નખાવી દીધું તે તેણે સ્પષ્ટ જોયું. મનોરમાંએ સમુ

દ્રમ્મ નખાવી દીધું કે તે મોટેથી “હાય, હાય” એમ બુચ પાડી ઉઠ્યો. ખલાસીઓ તો હલિસા મારવામાં મક્કં થઈ ગયા હતા. પણ સચ્ચિદાનંદને “હાય, હાય” એમ બોલતા જાણી તેઓ અચકાયા. સચ્ચિદાનંદ તરફ જોતા તેમની આંખમાંથી આંસુ પડતા હતા. સચ્ચિદાનંદની આવી સ્થિતી જોઈ એક ખલાસી બોલ્યો-” માહરાજ, તમે કેમ રડો છો ? તમને શું થયું છે ?”

સચ્ચિદાનંદે આતંરવરે જવાબ આપ્યો-“લાઈઓ શું કહું ? આપણે જ્યાંથી નિહાળ્યા ત્યાં જલદી લઈ જાઓ તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. પેલી તરફ જુઓ. પેલી ટેકરી ઉપરથી મનોરમાએ હમણાજ સમુદ્રમાં નખાવી દીધું”

સચ્ચિદાનંદે આટલું બોલતા ખલાસીઓએ મછવા તે તરફ હંકાર્યો. તેઓએ જાણી નબર કરી બેયું તો મનોરમા પાણી ઉપર તરતી હતી, ધનુષ્યર કૃપાથી પવન અતુકુળ હોવાથી મછવા પાછો ટેકરી આગળ આવ્યો. ખલાસીઓએ મનોરમાને દરીયામાંથી ખેંચી મછવા ઉપર લીધી અને મછવા કીનારે લાવ્યા. મનોરમા બે કે બેશુધ્ધ લઈ બેઠી હતી પણ તે જલદી સારી થશે એવા ચિન્હો જણાતા હતા. ખલાસીઓએ તેના ટાંટીયા પકડી તેને જાળ ચકકર ફેરવી જેથી તેના મોઢા માંથી ઉઘટી વાટે કેટલુંક પાણી નિકળી ગયું અને તે જરા શુધ્ધીમાં આવી. તે પછી આજ્ઞાપાત્ર પડેલું ઘાસ એકઠું કરી તેને જળગાળ્યું કે જેથી મનોરમાના શરીરને ઝરમાટો આવે.

તેના બીના કપડા સૂકવી નાખવાને કહ્યું અને સચ્ચિદાનંદે
પોતાની પાસેથી એક કપડું પહેરવાને આપ્યું. તે બરાબર
શુદ્ધીમાં આવતાં તે સચ્ચિદાનંદને જોઈ બોલી—“સચ્ચિદાનંદ,
તમે કહિંયા કયાંથી આવ્યા ?”

સચ્ચિદાનંદે કિંચિત્ કષ્ટકારક સ્વરે જવાબ આપ્યો—
“આ પ્રશ્નનો તને શું ઉત્તર આપું ?”

મનોરમાની સ્થિતિ આ વખતે ધણી ચમત્કારીક થઈ
હતી. તે બોલી—“સચ્ચિદાનંદ, મેં જાંદગીથી કંટાળી સમુદ્રમાં
નખાવી દીધું હતું. પણ નશીબ કેવું ચમત્કારીક છે;
હું તો હજી જીવતી છું. આ નશીબમાં કેાણુ જાણે શું એ
લખ્યું હશે તે કોને ખબર ? સચ્ચિદાનંદ, મને એક વખત
જાચાવી હતી તે તો ઠીક ક્યું હતું પણ આ પાપીણીને ફરીથી
શા માટે જાચાવી ?”

આટલું બોલી મનોરમા પોતાની આંખમાંના આંસુ લુછવા
લાગી. મનોરમાની આવી દયાહનક સ્થિતિ જોઈ સચ્ચિદાનંદે
હૃદય ખળવા લાગ્યું. તેની આંખમાં આંસુ બરાબર
આવ્યા. તેનાથી હવે સ્પષ્ટ બોલ્યા શિવાય રહી શકાયું
નહિ. તે મનોરમાને પોતાના હૃદય સરસી ધરીને બોલ્યો—
“મનોરમા, તું હવે ખીલકુલ દુઃખી ન થા. ફક્ત તારી
નિર્મળ વિનંતી ખાતર તને જાચાવવામાં આવી છે. આવો
ખરો, પવિત્ર અને દુર્લભ પ્રેમનો પ્યાલો અનાયાસે મળી
ગયો તો તે કેાણુ ફેંકી દે ?”

સચ્ચિદાનંદના આ શબ્દો કાલિણી મતોરમાના હૃદયમાં
સ્વશાંતિ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ. તે સચ્ચિદાનંદના હાથમાંથી
નિકળી જરા દુર હિલી રહી મધુર સ્વરે બોલી-“જોવડે
તમેને આ મરીચ ગાયત્રી કૃષ્ણા આત્રી તે માટે તમારો
કેટલો ઉપકાર માનું? જે જન્મ નિયંતાએ મારા માટે તમારા
હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો તે પ્રભુના શુભ માવાને મને
અદૃશ્ય મુખ હોય તો તે જોઈ છે. જાને જે તમે બોલ્યા
છો તેના આ ખલાસીઓ સાક્ષી છે.”

સચ્ચિદાનંદે કહ્યું-“જોઈશો ખલાસી શું પણ ભગવાન
શ્રી સુર્યનારાયણ, પૃથ્વી માતા અને મહાન સમુદ્ર એ
સઘળા સાક્ષીભૂત છે. મારા પ્રેમ માટે તું કદી સંશય
લાવતી નહિ.”

હતા તે ઉડાવ્યા અને ઝાડની છામામાં વિશ્રાંતી લીધી. થોડા વખત બાદ સચ્ચિદાનંદ અને મનોરમાને લઈ મછવો મુંબઈ જવા ઉપડયો.

આ વખત સાયંકાળની હતી અને સમુદ્રનો દેખાવ ધણે આનંદ આપતો હતો. ખલાસીઓ આનંદમાં હલેસા મારતા ગીતો ગાતા હતા. ખલાસીઓનું વિચીત્ર ગાણું કાલિણી સચ્ચિદાનંદ અને મનોરમાને ધણી ગમત પડતી હતી. ક્યાંક આનંદમાં વખત કેમ પસાર થઈ ગયો તે કાંઈને જણાયું નહિ. મછવો જોરમાં વાહ્યો જતો હતો તેટલામાં સચ્ચિદાનંદની નજરે ઘોટી ઝાળ જેવું જણાયું એટલે તેણે કહ્યું- “અરે, આ સામે ભરકા જેવું શું દેખાય છે?”

ખલાસીઓ તે ભડકા જોઈને ગભરાયા. તરતજ તેઓને એમ લાગ્યું કે પુનમ ઉપર સમુદ્રમાં ભૂત વીગેરે ફરે છે તેના આ કાંઈ પ્રકાર હોવો જોઈએ એટલે જોકે ખલાસી બોલ્યો- “માહરાજ, ભડકા કેવા? આજ પુણીમા છે અને પુનેમે ભુતો ફરવા નીકળે છે તેવો કાંઈક પ્રકાર હશે.”

સચ્ચિદાનંદને ખલાસીઓની આ કલ્પનાથી હસવું આવ્યું મનોરમાએ આ વીષે કશું કાંઈ વિચાર કર્યો ન હતો. ભૂત વીગેરે કાંઈ હોય છે કે નહીં તે વીષે તેના કાંઈ નક્કી વિચાર નહોતા. પોતાના ધરમાં ચાર માણસ વચ્ચે હોય ત્યારે તે ભૂત વીગેરે સંઘળું ખોદું એમ તે કહેતી પણ ક્યાંક ભયંકર જગ્યાએ ભૂતની કલ્પનાથી તેને પણ ખીક લાગવા માંડી. તેમ છતાં

આસપાસ ચાર પાંચ માણસ હોવાથી તે ધૈર્ય ધરી મુંગી બેસી હતી. ભુત વીગેરે સઘળું ખોટું છે એમ સચ્ચિદાનંદ ખાત્રીથી માનતો હતો. તેણે ખલાસીઓને કહ્યું “ભુત કદાચ જમીન ઉપર હોય પણ સમુદ્રમાં કેવી રીતે આવે? સમુદ્રમાં આવે તો તે હુબી જાય.”

સચ્ચિદાનંદની કલ્પના ખલાસીઓએ હસી કાઢી અને “એક ખલાસી બોલ્યો—“નહિ મહારાજ, દેવ જેવા ભુતો હોય છે. ભુતો સમુદ્રમાં હોડીની જેમ ચાલે છે. તે ખુડે કેમ?

સચ્ચિદાનંદને ખલાસીની આવી સમજણથી હસવું આવ્યું અને તે બોલ્યો—“એમ કે? તમારામાંથી ભુતો કોઈએ ડોળાથી જોયા છે કે?”

એક ખલાસી બોલી ઉઠ્યો—“મહારાજ, આજ સુધી ભુત કેવા હોય છે તે મેં નજરે જોયા નથી. શું લોકો એમ નથી કહેતા કે ભુત આવા આવા હોય છે. ડાકણ હોય છે તે ઉંડા કુવામાં રહે છે અને કેટલાક ભુતો એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર કુદકા મારે છે. આજે તો મારા ડોળાથી ભુત જોયું.”

સચ્ચિદાનંદે કહ્યું—“તમારી કલ્પના તદ્દન ભુલભરેલી છે. મને તો એમ લાગે છે કે તે મજબો હોવો જોઈએ. તેમાંના ઉતાર કંઈ સંકટમાં આવી પડેલા હોવાથી મજબાનો

સઠ સળગાવેલો હોવો જોઈએ. તેઓનો હેતુ તેઓને આવી કાંઈ બચાવે એવોજ હોવો જોઈએ.”

એટલે એક ખલાસી બોલ્યો—“મહારાજ, જ્યાંથી લડકા દેખાતા હતા તે જગ્યાએ આપણે આવી પહોંચ્યા પણ અહીંયાં કંઈ દેખાતું નથી તેથી ખાત્રીથી તે ભુતજ હોવા જોઈએ.”

સચ્ચિદાનંદે કહ્યું—“અરે તમે એવું બોલું માની નહિ બેસો, આસપાસ જરા લક્ષ્ય પુવકે જુવો. જો કાંઈ સંકટમાં સપડાયું હશે તો તેને બચાવવાને પ્રયત્ન કરીશું.”

એક ખલાસીએ આસપાસ નજર કરી એક દીશા તરફ આંગળી બતાવી કહ્યું—“અરે જુવો, પેલો મછવો જાય છે.”

પેલા ખલાસીએ બતાવેલી દીશા તરફ નજર કરતાં સઘળાઓને એક મછવો જણાયો પણ તે ધણો દુર હોવાથી તેને માટે કાંઈ અનુસાન કરી શક્યા નહિ પણ પીશાચ હોવા જોઈએ એવી જે ખલાસીઓની કલ્પના થઈ હતી તે દુર થઈ અને સઘળાઓએ પોતાના કામ ઉપર ધ્યાન આપ્યું. અહીંઆથી મુંબઈ ધણું નજદીક હોવાથી દુરથી દેખાતા દીવા તારાઓની જેમ ઝગઝગ થતા હતા. આ દીવાએ દેખાવાથી ખલાસીઓમાં ઉત્સાહ આવ્યો અને તેઓ જોરથી પોતાનો મછવો ચલાવવા લાગ્યા. મછવો જોરથી જતો હતો તોટલામાં એક લાકડાંનું પાટીયું મછવા સાથે અથડાયું એટલે

એક ખલાસી બોલી ઉઠ્યો. “અરે મંડુ, મંડુ, અરે પેલા લાડડાના પાટીયાં ઉપર મંડુ છે.”

ખલાસીઓને એમ લાગ્યું કે મડદાના કપડાંમાં કાંઈ પૈસા હોય તો તેને મજવામાં લાવી કાઢી લેવા. આવી આશાથી એ ખલાસીઓ તે મડદાને મજવામાં લેવા લાગ્યા. આવો ભયંકર પ્રકાર જોઈ મનોરમા તદ્દન ગભરાઈ ગઈ; તે બોલી ઉઠી—“અરે, મડદાને હોડીમાં શા માટે લો છો? મડદાને અડકવું પણ ન જોઈએ.”

સચ્ચિદાનંદ મનોરમાની પીઠ ઉપર હાથ મુકી બોલ્યો—
“મનોરમા તું ઘણી બીકણુ છે. પ્રવાસમાં શું શું અડચણ આવે છે તેનો તને અનુભવ નથી. મુખ્ય ગયા પછી તે પ્રેત બોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવશે તો પોલીસ તેનો વારસ શોધી કાઢશે અને તેમ થશે તો તેની ઉત્તર ક્રિયા તો બરાબર થશે.”

કાળીઓએ તે પ્રેત મજવામાં લીધું અને તેની પાસે કાંઈ પૈસા મળી આવે છે તે શોધવા લાગ્યા, પણ તેટલામાં પન્ને ખલાસીના હાથ લોહીથી લાલ થઈ ગયા. તે જોઈ એક મલાસી બોલ્યો—“અરે, આના કપાળ ઉપરથી લડલડ લોહી હો છે.”

સચ્ચિદાનંદને અત્યાર સુધી તે મંડુ છે એમ જ ગતું હતું પણ લોહી નીકળવાની વાત સાંભળતા તે હેતુમ આશાજનક સ્વરે બોલ્યો.

“હજી રકત વહે છે તેથી તે માણસ જીવતો હોવો જોઈએ. મને તેનો જખમ લુગડાંના કટકાથી બાંધવા દો મુલેલા માણસના શરીરમાંથી કદી લોહી નિકળતું નથી.”

સચ્ચિદાનંદે તેનું લોહીથી ખરડાયલું મોઢું લુછી નાંખ્યું અને જે લાગ ઉપર જખમ પડ્યો હતો તે ઉપર પાટો બાંધ્યો. તેના ભીંજાયેલા કપડાં કાઢી નાખી તેને એક ખીજાના ઉપર સુવાડ્યો અને આ મહવામાં જેટલા ગરમ કપડાં મળ્યાં તે તેના શરીરની આસપાસ વીંટાળી તેના શરીરમાં ગરમાટો લાવવાને પ્રયત્ન કર્યો. સચ્ચિદાનંદે છાતી ચોળવા માંડી. મનોરમા તેના પગના તળીયાં ધસવા લાગી. આ પ્રમાણે ઉપચાર કર્યા પછી થોડે વખતે તે મનુષ્યના શ્વાસેશ્વાસ પાછા ચાલવા માંડ્યા. એટલામાં મહવો પણ મુબ્બની ગોદીમાં આવી ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

વેર.

મનુષ્યના સ્વભાવ વૈચીત્ર્યનું વર્ણન કરવું એ કુશળ લેખક શિવાય ખીજાઓને માટે કઠણ છે. આ વાર્તાના ઉપનાયક વિશ્વનાથ જાગીરદારનું ગમે તેટલું વર્ણન કરીએ તો

પણ તે અહંકારી મનુષ્યના 'સ્વભાવનું' પુરું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. પ્રભુતા, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા વીગેરેથી ગર્વીત થઈ પુષ્કળ લોક જગતને તૃણ સમાન ગણે છે પરંતુ આ અહંકારી પુરુષોને તેના ગર્વની જગત કાંઈ પરવા કરે છે કે કેમ તે ખબર હોય છે કે? મરધાના વાસ્ત્યા શિવાય સુર્યોદય થાય નહિ એવો મરધાને અહંકાર હોય છે તેમ અમારા શિવાય જગત ચાલે નહિ એવો ગર્વ કેટલાક રાખે છે. ઇશ્વરી સત્તાથી આ સઘળું જગત ચાલે છે ને ઇશ્વરના દરબારમાં પોતાના ગર્વનું શું માપ થશે, પોતાના અભીમાનની શું કીંમત થશે? પોતાની કૃતીના શું બક્ષીશ મળશે. તેનો વિચાર તેઓને કદી પણ આવતો નથી. વાસ્તવીક રીતે ઇશ્વરી સુત્રમાં ફરક કરવાનું શુદ્ધ મનુષ્યની શક્તી બહાર છે તે છતાં કેટલાક અહંકારી મનુષ્યો. ઇશ્વરી સુત્ર પોતાના હાથમાં હોય છે એમ અભીમાન લે છે. અહંકારના મદમાં અંધ થયેલાઓ ગમે તે કરવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ઇશ્વરી સુત્ર નિરાળું જ હોય છે.

અવન્તીપુરમાં વિશ્વનાથ જગીરદાર પોતાને મોટા કર્તવ્યવાન પુરૂષ તરીકે સમજી અભીમાન લેતા હતા. પોતે જે મનમાં આવે તે પાર પાડી શકતા હતા એવી તેની ધમક હતી. વેણીના લગ્ન માધવરાવ સાથે થવા જોઈએ તેવો વિચાર મનમાં આવતાં તે માટે તેણે જબરો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. પહેલાંથી વેણીને ફસાવી પોતાના તાબામાં લીધી હતી. કૃષ્ણ રાવની નંડતર તેને દરીયામાં ફેંકાવી દઈ તેણે દુર કરી હતી એમ તે માનતા હતા. ગોવીંદરાવનું ઘર બળાવી નાંખી તેને

તદન દીન બનાવી દીધો હતો. વેણીની માતા તો ગમે તેટલી પણ અબળા તેના તરફથી કાંઈ વાંધો લેવામાં આવે તેની તેને ખીક રહી નહોતી.

વેણી માટે વિશ્વનાથ જગીરદારે સઘળો બંદોબસ્ત કર્યા છતાં તે સઘળો બંદોબસ્ત ક્યારે ધુળ મળે તેની તેને ચિંતા થતી નહોતી. તેનો સઘળો વ્યુહ તોડી પાડવાને ઇશ્વરના દરબારમાંથી ક્યારનીએ તૈયારી થઈ ચુકી હતી પણ જગીરદારને તે સંબંધી કાંઈપણ વિચાર આવતો નહોતો. પાપ પુણ્ય, ધર્માધર્મ, વીગેરે કલ્પના તેના મનમાં કદી ઉભી થતી નહોતી. તેનો ધરાદો તો વિવાહ ગમે તેમ કરી પાર પાડવો એજ હતો પણ વચ્ચે કાંઈ વિઘ્ન આવી પડે એમ તેનું માનવુંજ નહોતું. પોતે જે કામ હાથ ધર્યું હતું તેમાં ઇશ્વરને પણ હાથ ધાલવાનો અધીકાર નથી એમ તે માનતો હતો. આપણે હાલ તરત જગીરદારને છોડી ચોપાટી ઉપર રમાલક્ષ્મીના બંગલા તરફ નજર કરીએ.

કેશવરાવ અવન્તીપુર જવાને નિકળ્યો તે વાંચકોને યાદ હશે. તેમને ગયાને પાંચ છ દિવસ થયા પણ પત્ર નહિ આવવાથી રમાલક્ષ્મીને ઘણી ચિંતા થવા લાગી. આજે તો તેના મનમાં નાના પ્રકારના ખરાબ વિચારો આવવા માંડ્યા. ગમે તેમ વખત પસાર કરવાને તે પોતાની લાડકી કમુ સાથે જંગમાં બેઠી હતી. કમુ પોતાના પિતા ક્યારે આવશે તે પોતાની માતાને વારમવાર પુછી રહી હતી. રમાલક્ષ્મી તેને

પોતાની છાતી સરસી દાખી તેના ગાલ ઉપર ચુંબન કરતાં કહેતી હતી કે “હમણા આવશે, હમણા આવશે.” માતા, પિતા, બંધુ અને પતી સંબંધી નાના પ્રકારના વિચાર રમાલક્ષ્મીના મનમાં આવ્યા કરતા હતા. બીજાના અનીષ્ટનું ચિંતવન જોટલું વેરીને થતું નથી તેટલું પોતાના મનમાં થાય છે; એવો મનુષ્ય સ્વભાવ હોવાથી આ વખતે રમાલક્ષ્મીની તેવી સ્થિતિ હતી. એકાદ ગાડી પોતાના ઘર આગળથી પસાર થાય એટલે તેના તરફ ઉત્સુક દ્રષ્ટીએ જોઈ રહેવું અને તે પોતાના ઘર આગળ ઉભી ન રહે એટલે નિરાશ થવું એવો ક્રમ ચાલી રહ્યો હતો. આ વખતે તેને આનંદ આપવાનું સાધન માત્ર કમુ હતી. પણ તે બિચારી પણ પોતાના પિતા ક્યારે આવશે તેને માટે પુછ્યા કરતી હતી. એક તરફ કમુને સમજાવવી અને બીજી તરફ પોતાના મનનું સમાધાન તેને કરવું પડતું હતું. બૈરાગ્યની સાધારણ સમજ એવી હોય છે કે નાના બાળક સાચું બોલે છે તેથી તેણે કમુને પુછ્યું—‘કમુ, તારા બાપા ક્યારે આવશે ?’

કમુએ એક ગાડી દુરથી આવતી હતી તે તરફ આંગળી ખતાંવી કહ્યું—“હમણા આવશે. જુવો પેલી ગાડી આવે છે.”

કમુએ જે દિશા તરફ આંગળી ખતાવી તે તરફથી એક દોડતી ગાડી આવતી દેખાઈ. આ ગાડી પોતાના ઘર આગળ ઉભી રહે છે કેમ તે તે તરફ રમાલક્ષ્મી ઉત્સુકતાથી જોઈ રહી. એટલામાં ગાડી બંગલા આગળ ઉભી રહી અને ગાડીમાંથી કેશવરાવ ઉતર્યા. કેશવરાવને જોતાં રમાલક્ષ્મી અને કમુને ઘણું

આનંદ થયો પણ રમાલક્ષ્મીને થયેલો આનંદ થોડા વખતમાં ઉડી ગયો. કારણ કે કેશવરાવનો ચહેરો ઘણો ઉતરી ગયેલો હતો. કેશવરાવ માળ ઉપર આવતા રમાલક્ષ્મીએ કહ્યું—
 “રૂસ્તામાં તાપ ઘણો નડ્યો હોવો જોઈએ. તમારો ચહેરો ઘણો સુકાઈ ગયો છે. મારે પિએર સઘળા ખુશીમાં છે કે ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેશવરાવે કાંઈ આપ્યો નહિ. તેઓ પોતાના કપડા ઉતારી નિરાશ થઈ એક આરામ ખુરશીમાં પડ્યા. કેશવરાવનો ચહેરો જોઈ રમાલક્ષ્મીના પેટમાં ફાળ પડી અને તે દયામણો ચહેરો ફરી બોલી—“મારા માતા, પિતા, સઘળા ખુશી છે કેની ?”

કેશવરાવની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા તે આત્મ સ્વરે બોલ્યા—“તારા માતા પિતા બન્ને ખુશીમાં છે.”

રમાલક્ષ્મીએ વધુ ગભરાઈને પુછ્યું—“મારા મોટા ભાઈ કૃષ્ણરાવ ખુશીમાં છે કે ?”

કેશવરાવની ઘણી ચમત્કારીક સ્થિતિ થઈ પડી હતી. તેની જાતી દુઃખથી ચિરાઈ ગઈ હતી. તેના મોઢાંમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળતો નહોતો. રમાલક્ષ્મી ફરી દયામણો ચહેરો ફરી બોલી—“બોલો, મારો મોટો ભાઈ ખુશીમાં છે કે ? તે આવન્તીપુરમાં છે કે ?”

“નહિ.”

રમાલક્ષ્મીને નહિ એ શબ્દનો અર્થ કાંઈ સમજ પડી નહિ. કેશવરાવના એકેંદર ચિન્હ ઉપરથી કાંઈપણ અશુભ હોવું જોઈએ એમ તેને લાગ્યું. તે દિન સ્વરે બોલી—“નહિ, નહિ એટલે શું ? તે અવન્તીપુરમાં નથી કે ખુશી નથી ?”

કેશવરાવે પોતાનો હાથ મસ્તક ઉપર સ્થીર કરી કહ્યું—“ખુશી છે કે નહી તેની ખબર મળી નથી પણ અવન્તી પુરમાં નથી.”

કેશવરાવનું આવું ગોળ ગોળ બોલવું સાંભળી રમાલક્ષ્મીના ડોકામાં નિરાળી કલ્પના આવી, તેને એમ લાગ્યું કે તે વેણી સાથે કાંઈ નિકળી ગયો હશે. પોતાની કલ્પના ખરી છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે પુછ્યું—“વેણી પોતાને ઘેર છે કે ?”

“નહિ, તે પણ પોતાને ઘેર નથી.”

વેણી શુભ થવાની ખબર પોતે સાંભળી હતી તેથી પોતાની કલ્પના ખરોત્તર છે એમ માની તે બોલી:— “પણ કૃષ્ણરાવ ક્યાં ગયો તેની કાંઈ તપાસ લાગી કે ?”

કેશવરાવે શોકના આવેશમાં તદ્દન વ્યાકુળ થઈને કહ્યું— “તને હું શું કહું ? કૃષ્ણરાવ ગયો, આપણે સઘળાને છોડી તે પરલોકમાં ગયો.”

આ ભયંકર વજ્રધાત રમાલક્ષ્મીના હૃદય ઉપર પડતાં તે એકદમ જમીન ઉપર ખેંચી ગઇ અને પોતાના પતીને કાલાં વાલા કરી પુછવા લાગી—“મોટા ભાઇ ગુજરી ગયા તે વખતે તમે હાજર હતા કે ? મારે માટે કાંઇ ખોલ્યો હતો કે ? એને એવો ભયંકર રોગ શું થયો હતો ? ગામડા ગામમાં વૈદની મદદ પણ પુરી મળી નહિ હશે. કૃષ્ણરાવ તેં આ શું કયું ? ઘડ પણમાં માખાપને હવે કાણુ સંભાળશે ? માખાપ, કૃષ્ણરાવ, કૃષ્ણરાવ એમ જુમ પાડી રડ્યા કરતા હશે. પથ્થરને પણ દયા આવી હશે પણ યમને. દયા આવી નહિ. વૃધ્ધની કાઠી ખેંચી લઇ હે યમ તને શું મળ્યું ? પરમાત્મા, આ કેવો પ્રસંગ ! મારી કમુ ઉપર કૃષ્ણરાવનો કેવો પ્રેમ હતો. અહીં બચ્ચાની પણ તેને દયા આવી નહિ. મારી કમુને કાંઇ યાદ કરી હતી કે ?”

કેશવરાવે હતાશ થઇ કહ્યું—“નહિ, કોઇને માટે પણ એકે શબ્દ પણ ઉચાર્યો નથી. અથવા કાંઇ ઉચાર્યો હશે તો ભયાનક સમુદ્રમાં કોઇએ કાંઇ સાંભળ્યો હશે નહિ.”

રમાલક્ષ્મીએ રડતાં રડતા કહ્યું—“ભયાનક સમુદ્ર ! અને ત્યાં તે કાંઇ ખોલ્યો ! તમે શું કહો છો તેની મને ખીલકુલ સમજ પડતી નથી.”

“તે સમુદ્રમાં કુખી મુવો. તેનું પ્રેત પણ હાથ આવ્યું નહિ. કૃષ્ણરાવ મુખમાં આવતો હતો એટલામાં રસ્તામાં જાગી-રદારના કહેવાથી કોળીઓએ મછવા ઉપરથી તેને સમુદ્રમાં

ફેંકી દીધો. બિચારાનું પ્રેત પણ અગ્નીસંસ્કાર માટે મળ્યું નહિ.”

રમાલક્ષ્મી પોતાનું માથું કુટતા બોલી:- “વિશ્વનાથ જગીરદારનો મારા કૃષ્ણરાવે શું ગુન્હો કર્યો હતો ? હે દેવ ! તારે ઘેર ન્યાય છે કે નહિ ? મારો કૃષ્ણરાવ ભુલેચુકે પણ કદી કોઈની સાથે બગાડે તેવો નહોતો. મારા ભાઈને ‘સમુદ્રમાં’ ફેંકાવી દેવાથી તે નરાધમને શું મળ્યું ? કૃષ્ણરાવ, તારી ભયાનક સમુદ્રમાં શું સ્થિતિ થઈ હશે ! તેં માખાપને કેટલી ખુમ પાડી હશે પણ કાણે સાંભળી હશે ? માખાપ તારા જવાથી દિવાના થઈ જશે.

કેશવરાવ તરફ ફરીને બોલી:- “મારા માખાપને અહિંયા લઈ આવવા હતા. તેમને તે મોટું ઘર ખાવા ધાતું હશે.”

કેશવરાવે નિરાશ સ્વરે કહ્યું:- “તાઈ તે મોટું ઘર હવે ક્યાં રહેવા પામ્યું છે ? આગમાં બળીને જમીનદોસ્ત થઈ ગયું છે. જે દિવસે કૃષ્ણરાવ મુંબઈ આવવા નિકળ્યો તે દિવસે તે હરામખોર જગીરદારે તારા ઘરને આગ લગાડાવી. આખું ઘર બળીને ખાખ થઈ ગયું. તારા માખાપ મહા મહેનતે સલામત નિકળ્યા. ગાય દોર સઘળું બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. તારા માખાપ વેણીને ઘેર છે અને ત્યાં પણ એવોજ ઘોરાજો થયો છે. વેણીને જખરજસ્તીથી ઊંચકી જઈ કેદ કરી છે અને પેલા કાળા સાપ માધવરાવ સાથે જે દિવસમાં તેના લગ્ન કરનાર છે. શું કરવું ? મને તો એટલો બધો ગુસ્સો આવે છે કે શું ને શું કરી નાંખું ? પણ કરીને હવે કાચો રહેશે.”

કૃષ્ણરાવ ગયો ને ગયો. તે જો હોત તો તે નરાધમને ગમે તેમ કરી સખ્ત શિક્ષા કરાવી હોત પણ જ્યારે કૃષ્ણરાવજી નથી ત્યારે શા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ?”

કેશવરાવે જણાવેલો શોક વૃતાંત સાંભળી રમાલક્ષ્મી રડતી રડતી ખોલી—“આંટલું બધું અમારું ખરાબ કરી તે નરાધમને શું મળ્યું ? પરમેશ્વર, તારે ઘેર કાંઈ ન્યાય નથી ? ઘર બળી ગયું તો ભલે પણ મારો કૃષ્ણરાવ પાછો ક્યાં આવવાનો છે ?”

રમાલક્ષ્મી અને કેશવરાવ દુઃખમાં ગર્ક થઈ ગયા હતા. બન્નેના વિલાપથી ગભરાઈ નાની કમુ પણ રડતી હતી. એટલામાં એક સોળ સતર વરસનો છોકરો કેશવરાવ પાસે આવી ઉભો. તેના હાથમાં એક પાકીટ બંધ કરેલું હતું. તે તેણે કેશવરાવના હાથમાં આપ્યું. આ પત્ર જેતાં કેશવરાવના મનમાં નવો વિચાર આવ્યો; પણ વધુ વિચાર આવતા નિરાશ થયો, તેણે પેલા છોકરાને પુછ્યું—“છોકરા આ પત્ર તને આપ્યાને કેટલા દિવસ થયા ?

તે છોકરાએ જવાબ આપ્યો—“આજેજ આપ્યો. ઘણું તો એક કલાક થયો હશે.”

કેશવરાવે અભ્યય થઈ કહ્યું—“શું ? એક કલાક થયો ? પત્ર ઉપરના અક્ષર તો કૃષ્ણરાવના લાગે છે. આ વળી કેવી અભ્યયબી ?”

રમાલક્ષ્મીએ એકદમ કેશવરાવના હાથમાંથી પત્ર લઈ અક્ષર જોઈ બોલી—“હા, હા, અક્ષર તો ખાસ કૃષ્ણરાવના લાગે છે. છોકરા. આ પત્ર તને કેણે આપ્યો?”

તે છોકરાએ જવાબ આપ્યો—‘તેનું’ નામ મને ખબર નથી.’

કેશવરાવે પુછ્યું—“તેનોં ચહેરો મારા જેવો છે કે ?

કેશવરાવ કાંઈ આગળ બોલવા જતો હતો તેટલામાં તે છોકરો બોલી ઉઠ્યો—“નહિ, તમારા જેવો નહિ. તેનો ચહેરો બાઈસાહેબ જેવો છે.”

રમાલક્ષ્મી અને કેશવરાવ બંને એકદમ આશ્ચર્ય પામી બોલી ઉઠ્યાં—“ત્યારે તો કૃષ્ણરાવ જીવતો હોવો જોઈએ.”

રમાલક્ષ્મીને એ પત્ર ક્યારે વાંચી જોવાય એમ થઈ રહ્યું હતું. તેણે ઉતાવળા ઉતાવળા તે પત્રનું કવર ફાડી નાંખ્યું અને વાંચવા લાગી.

શ્રી.

મુંબઈ, શોરદાશ્રમ.

આપને અવન્તીપુરથી સઘળી હકીકત જાણવામાં આવી હશે પણ હું જીવતો છું એ જાણી તમને આશ્ચર્ય અને આનંદ ઉપજશે. એક સદ્યહરથની કૃપાથી હું બચ્યો છું. હાલમાં મારી તબીબત સારી છે. અવન્તીપુરથી આવેલા એક

અહરથે ખબર આપી છે કે આવતી પરમ દિવસે વેણીના માધ-
વરાવ સાથે જખરીથી લગ્ન કરવામાં આવનાર છે. માટે જેમ
અને તેમ જલદી મને મળશો. રમા બહેનને મારા ધટીત કહેશો.
કમુને આશિર્વાદ.

લી૦ આપનો,

કૃષ્ણરાવ.

આ પત્ર વાંચી બન્નેની મનોવૃત્તિમાં જે ફેરફાર થયો તેનું
પ્રતિબિંબ પાડવાનું કામ અશક્ય છે. કેશવરાવે પેલા છોકરાને
પાંચ રૂપીયા બક્ષીસ આપ્યા. જાગીરદારની સખત ખબર
લેવાની ઇચ્છા તેના મનમાં પ્રદીપ્ત થઈ. તે દુષ્ટ ઉપર પુરે
પુરું વેર લેવાનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લેટ.

ઇશ્વરી ઘટના ચક્ર અત્યંત વીલક્ષણ છે. ઇશ્વરી સુત્ર
ચાલુ અગમ્ય છે તે માત્રવી દૃષ્ટીએ અગોચર છે. મનુષ્ય

ધારે કાંઈ અને ઇશ્વર. કરે કાંઈ. અવન્તીપુરના જાગીરદાર અને ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ વિશ્વનાથ મઝુ ભુમીને નંદનવન કરવાનો એક તરફ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો ત્યારે ખીજી તરફ ઇશ્વરે કાંઈ નિરાળી યોજના કરવા માંડી હતી. સન્તા, અધિકાર, પૈસા વીગેરેના અનેક પડજો તેની આંખ ઉપર ફરી વળેલા હોવાથી તેને ઇશ્વરી સન્તાની કંઈ કલ્પના આવી શકતી નહોતી, તેના હાથમાં ગમે તેટલી સત્તા હતી પણ ઇશ્વરી સત્તાને તે પહોંચી શકે તેવી નહોતી. તેનો અધીકાર ગમે તેટલો વિલક્ષણ હતો તોપણ ઇશ્વરી યોજના આગળ તે તદ્દન નીસ્તેજ અને ક્ષણીક હતો. પૈસાનું જે તેને અભિમાન હતું તે તેના મુખાપણાનો કુંગર હતો. વિશ્વનાથે જે પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો તેમાં મુખ્ય મુશ્કેલી કૃષ્ણરાવની હતી અને તેને રસ્તામાંથી દુર કરવાને તેણે કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો. જે દિવસે ખલાસીઓએ કૃષ્ણરાવને દરીયામાં ફેંકી દીધો તે દિવસે સચ્ચિદાનંદને દરીયામાંથી એક મનુષ્યે મળ્યો હતો તે વાંચનારાઓને યાદ હશે. સચ્ચિદાનંદને દરીયામાંથી મળેલો મનુષ્ય કૃષ્ણરાવ હતો. આ ઉપરથી ઇશ્વરી ઘટના ચક્ર કેટલું વિલક્ષણ છે તે કાંઈના પણ લક્ષમાં આવશે.

સુર્યોદય હમણાજ થયો હતો. આકાશ નિરબ્ર હોવાથી સવારના પહોરના સુર્યના મનોહર કિરણ સઘળે ગરમી ફેલાવી રહ્યા હતા. પક્ષી ફળપુષ્પ યુક્ત વૃક્ષ ઉપર ખેસી આનંદમાં કીલ કીલ કરી રહ્યા હતા અને એકંદર જનસમુહ પોતાના ઉદ્યોગમાં લાગી રહ્યો હતો. સવારનો વખત આખા દિવ-

સમાં ધણો અટહાદકારક લાગે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પછી તે સુખી હોય કે દુઃખી, રાજા હોય કે રંક હોય ગમે. તેટલી કાળજીવાળો હોય કે, પારકે પૈસે દિવાળું કરી ફરતો હોય તો પણ તેના મન ઉપર સવાર પડવાથી કંઈ અસર થાય છે.

સુખ્ય શહેરના ઉત્તર તરફના ભાગમાં એક નાનો પણ રમણીય ખાગ હતો અને તેમાં એક સુંદર આશ્રમ હતો. તે સમ્બિદાનંદનો શારદાશ્રમ હતો. આશ્રમની એક ઓરડીમાં એક તરૂણ ગ્રહસ્થ પથારીમાં સુતો હતો. તેના ઓશીકા પાસે એક તરૂણ અને સ્વરૂપવાન સ્ત્રી મોટા ભક્તીભાવથી ગીતા વાંચતી બેઠી હતી. પથારીમાં પડેલો તરૂણ ધણા દિવસથી આબરૂ હોવાથી તેનો ચહેરો તદ્દન નિસ્તેજ દેખાતો હતો. રોગી મનુષ્યને ક્યારે સવાર પડે એમ થઈ રહે છે. તેની ઉંઘ પુરી થતાં અજવાળું થયું કે નહિ તે જોવા લાગ્યો તે સુર્યના કીરણો ફેલાઈ રહેલા જણાયા તેણે પોતાનાં ઓશીકા આગળ બેઠેલી સ્ત્રીને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:—“મનોરમા બહેન આખી રાત તમે ભારી પાસે જાગતા બેસી રહ્યા હો એમ લાગે છે.”

હાથમાંની ગીતા આદર પૂર્વક ભીત ઉપર મુકી તે બોલી—“નહી. હું આખી રાત બેઠીનહોતી, થોડી ઉંઘ લીધા પછી તમારી પાસે આવી બેઠી છું. જતી વખતે તમારી તખીયત તરફ બરાબર લક્ષ આપવાનું કહી ગયા છે. તમારી તખીયત હવે સારી છે કે ની ?”

કૃષ્ણુરાવ ખીજાનામાં બેઠો થઈ બોલ્યો—“બહેન, તમારા આ અમાનુષી સ્નેહને હું મોટી સંપત્તિ સમજું છું. સચ્ચિદાનંદ અને તમારા પ્રયત્નથી હું બચ્યો નહિ હોત તો ક્યારનો એ મરી ગયો હોત. તમારો મારા ઉપર અગણીત ઉપકાર છે. તેનો બદલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ ? મારા ઉપર કેવો લયંકર પ્રસંગ આવી પડ્યો હતો ! તે વખતનો દેખાવ મારી નજર આગળ વારેવારે આવીને ઉભો રહે છે, તોફાની સમુદ્ર, તે લયંકર ખલાસીઓ, સળગાવેલો સઢ, એ સઘળું નજર આગળ દેખાયા કરે છે. તે નીચનું કેવું દુષ્ટપણ ! મારી ડોક ઉપર સખત ફટકો પડ્યા પછી હું બેશુદ્ધ થઈ ગયો અને ઘણો વખત સુધી અચૈતન્ય પડી રહ્યો હતો. ફક્ત તમારા બેના પ્રયત્નથી હું બચ્યો. મારે લીધે ખરેખર તમોને ઘણો ત્રાસ પડ્યો.”

મનોરમા શાંત ચિન્તે કૃષ્ણુરાવની હકીકત સાંભળી રહી હતી. તે બોલી— “કૃષ્ણુરાવ એમાં અમને શું ત્રાસ પડ્યો ? ઇશ્વરની દયાથી તમે બચ્યા તે માટે ઇશ્વરનો ઉપકાર માનો, એટલે થયું. તે દુષ્ટ ખલાસીઓનો તમે શું અપરાધ કર્યો હતો.”

કૃષ્ણુરાવ જરા ગુસ્સાથી બોલ્યો “દુષ્ટ, નીચ, અધમાધમ, રાક્ષસ અમારા ગામનો જાગીરદારનો છોકરો ગણુપતરાવ છે તેણે આ પ્રપંચ રચ્યો હતો. તે નીચે મને દાર મારવાની યુક્તી કરી હતી પણ ઇશ્વરે તે પ્રસંગમાંથી મને બચાવી

લીધો. તે અનિતીવાન કુળાંગારને શીક્ષા કરવાનું ઇશ્વરના મનમાં કેમ આવતું નથી તેથી મને અન્યયળી ઉપજે છે.”

નરપીશાચ ગણપતરાવનું નામ સાંભળતાંજ મનોરમા કાળી હીકકર થઈ ગઈ. તેના શરીરમાં કંપ છુટયો. તેના આખા શરીરમાં પશીનો છુટવા લાગ્યો. તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આંસુ પડવા લાગ્યાં. મનોરમાની આવી સ્થિતી થયેલી જોઈ કૃષ્ણરાવને અન્યયળી ઉપજી અને તે બોલ્યો—“મનોરમા બહેન તમને આમ એકાએક શું થયું? તમારી આંખમાં આંસુ કેમ આવ્યાં?”

મનોરમા ડોળા લુછતાં લુછતાં બોલી--“કૃષ્ણરાવ, શું કહું? જે-અંડાળ તમારા દુઃખનો કારણ ભુત થયો છે તે દુષ્ટને લીધે મારે પણ આંસુ પાડવા પડે છે. તે દુરાત્માનું નામ નિકળતાંજ મારી આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે છે. મારી આંખે અંધારા આવી જાય છે. કૃષ્ણરાવ, તમને તે સઘળી હકીકત કહી શું ફાયદો? તમે મારે માટે જે આદર ધરાવો છો તે મારી સઘળી હકીકત સાંભળતાંજ નાશ થશે.”

કૃષ્ણરાવ દિલસોજી પુવંક બોલ્યો--“જે સાધુ સત્ પુરૂષ હોય છે તેના ઉપર સંકટો આવવાના પણ તેથી તેને માટે મનુષ્યના મનમાં જે માનની લાગણી હોય છે તે ઘટવાને બદલે વધે છે. આપ આટલી બધી મારી ઘરદાસ કરો છો તે છતાં આપ કોણ છો તે વીધે મને માહિતી નહિ હોવાથી

મને દલગીરી લાગે છે. આજ સુધીના તમારા પરિચય ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ છે કે આપ અને સચ્ચિદાનંદ બન્ને સાધુ-સત્ પુરૂષ છો. સરળ સ્વભાવ, નિર્મળ અંતઃકરણ, પવિત્ર પ્રેમ, મીઠું ભાષણ, વિલક્ષણ સહનશીલતા, અસામાન્ય પરોપકાર બુદ્ધિ, સાદર સ્નેહતા, વીગેરે દેવતાને દુર્લભ એવા ગુણોથી તમે બન્ને અલંકૃત થયેલા હોઈ મને તમે દેવની જેમ પુજ્ય લાગે છે. તમારી પુણ્યમય કથાથી મારા મનનું સમાધાન થશે એમ મને લાગે છે. ”

મનોરમાએ દુઃખી સ્વરે કહ્યું-“કૃષ્ણુરાવ, તમે મને ભાઈ જેવા પ્રિય અને પુજ્ય છો. તમને બનેલી સઘળી હકીકત જણાવવામાં કાંઈ અડચણ નથી. પણ તે હકીકત કહેતા મારી જીભ ઉપડતી નથી એટલે શું કહું ? ”

કૃષ્ણુરાવ એક ક્ષણ સ્તબ્ધ રહ્યો અને બોલ્યો-“મનોરમા બહેન, જે વાતથી તમારા અંતરમાં દુઃખ થતું હોય તે વાત તમને પુછવા જેટલો હું નિર્દય નથી, પણ જેમણે મારા ઉપર આટલા અગણીત ઉપકાર કર્યા તેમના જીવનની માહિતી મેળવવાના હેતુથી મેં આપને આપનો વૃતાંત પુછ્યો હતો. મારી બેશુદ્ધિ દુર થઈ અને મેં મારી આંખ ઉઘારી ત્યારે મારા ઓશીકા આગળે તમે ઉભા હતા અને પગ આગળ સચ્ચિદાનંદ સચિંત મુદ્રે બેઠા હતા. તમોને મારે માટે ભારે ખટપટ કરતા જોઈને મારા મનમાં તમે બન્ને માટે જે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે તે કદી નાશ થઈ શકે તેમ નથી.

એક વખત તો મને એમ લાગ્યું કે આ બનાવ હું સ્વપ્નામાં જોઉં છું. હું ક્યાં હતો ? ક્યાં આવ્યો ? માઈ શું થયું છે તે કાંઈ મને સમજ પડતી નહોતી પણ તેવા ઘોંટાળામાં મને લાંબો વખત પડી રહેવું પડ્યું નહિ. મારા ચહેરા ઉપરથી હું શું જાણવા માંગું છું તે સચ્ચિદાનંદ સમજી ગયા અને ટુંકાણમાં સઘળી હકીકત મને જણાવી. મને તે દિવસથી આપ ધર્મચરણ મળ્યા છે એમ લાગે છે. સચ્ચિદાનંદે મને તમારી કેટલીક હકીકત કહી છે, પણ તમારો સઘળો વૃત્તાંત જાણવાની ઇચ્છા બતાવતા તમે આંસુ ગાળો છો એ જોઈ મને અન્યથા ઉપજે છે પણ તેથી તમારી હકીકત સાંભળવાની મારી જાણાસા કમી ન થતાં ઉલટી વધવા લાગી છે.”

મનોરમાથી કૃષ્ણરાવનો શબ્દ તોડી શકાયો નહિ. તે બોલી—“કૃષ્ણરાવ, તમારી પાસે આ અલાગણીની કહાણી કહી સંભળાવવાને કાંઈ હરકત નથી. મને લાગે છે કે મારી સઘળી હકીકત સાંભળી મારે માટેનો પુન્યભાવ નાશ પામશે કેમકે માઈ ચરિત્ર સાઈ નથી.”

મનોરમા બોલતી હતી એટલામાં કૃષ્ણરાવ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો—“મનોરમા બહેન, તમાઈ ચરિત્ર સાઈ નહિ હોય એમ હું માનતો નથી. વિધાતા તમારા જેવી સ્ત્રીને ખરાબ કાર્યમાં કદી પ્રવૃત્ત કરતી નથી. તમાઈ ચરિત્ર તદ્દન નિર્દોષ હોવા સાથે તે અનુકરણીય હોવું જોઈએ એમ મને લાગે છે.”

મનોરમાએ જવાબ આપ્યો:—“ગમે તે હો. અનુકરણીય હોય કે તાજ્ય હોય, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી હકીકત તમોને જણાવવી જોઈએ. કૃષ્ણરાવ, હું જન્મથી દરિદ્રી છું અને જન્મતા પહેલાંજ અભાગી છું. હું મારી માતાના પેટમાં હતી તે વખતે મારા પિતા ગુજરી ગયા હતા. મારી માતા તેથી મને જન્મથીજ ગાળો ભાંડતી હતી. સાધારણ કુટુંબમાં કુટુંબનો વડો મરણ પામતા કુટુંબની જે ખરાબ સ્થિતિ થઈ પડે છે તેવી સ્થિતિ અમારા કુટુંબની થઈ પડી હતી. તે બિચારીને મારા પિતા મરતાંજ બીજે દિવસથી પેટનો ખાડો કેવી રીતે પુરવો તેની તેને ચિંતા પડવા લાગી. કાંઈ પણ કામકાજ કરી પેટનો ખાડો પુરત પણ પોતે ગર્ભવંતી હોવાથી તે પણ થઈ શકે તેમ નહોતું. મારા પિતાએ પોતાનો જીંદગીનો વીરો ઉતરાવ્યો હોત અથવા બીજી કાંઈ વ્યવસ્થા કરી હોત તો મારી માતાને જે મુશીબત વેઠવી પડી તે વેઠવી પડત નહિ. પણ પોતાના પછી મારા કુટુંબનું શું થશે એ વિચાર મારા પિતાના મનમાં કદી ઉત્પન્ન થયા નહોતો. તેથી બીજા દિવસથી મારી માતાની સ્થિતિ આશીયાળી થઈ પડી. ગમે તેમ માંગી ભીખી મારી માતા પોતાના દિવસ ગુજારવા લાગી. તેને મોટી આશા હતી કે પોતાને પેટે છોકરો અવતરશે તો તે મોટો થઈ પોતાનું પુરું કરશે પણ મારો જન્મ થતાં તે તદ્દન નિરાશ થઈ ગઈ.

છોકરો ન આવતાં છોકરી આવી તેથી ગમે તેટલી તે નિરાશ થઈ તોપણ સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેના હૃદયમાં

મારે માટે વાત્સલ્ય ઉત્પન્ન થઇ તે મને હિતથી ઉછેરવા
લાગી. તેણે મને ઘણાં લાડ લડાવ્યા હોત પણ દરિદ્રતા
આગળ તેનું ચાલતું ન હોતું. હું પાંચ છ વરસની થતાં
અમારી જ્ઞાતીમાં કન્યાની અછત હોવાથી મોટી ઉમ્મરના,
ખોડખાપણવાળા, બુઢા શ્રીમંત વરો તરફથી મારી માંગણી
થવા લાગી. નાનપણમાં મારા લગ્ન કરવાની તેની ખીલકુલ
ઇચ્છા નહોતી. કોઇ બુઢાને ગળે મને બાંધી દેવાને તે સાફ
ના પાડતી હતી. પણ દરિદ્રતાને લીધે પૈસાના લોભને વશ
થઇ એક પંચાવન વરસના બુઢાને ગળે મને બાંધી દીધી.
માફ લગ્ન થયું કે નહિ તે મને ખબર નથી. ફક્ત મારા
ઘરે આગળ દોલ, તાસા વાગ્યા હતા અને સારા સારા જમણો
થયા હતા એટલુંજ લગ્ન સંબંધી મને યાદ છે, લગ્ન
પછી ચાર મહીના નહિ ગયા એટલામાં હું સધવાની વિધવા
થઇ. કુમારીકા, સૌભાગ્યવંતી, અને વિધવા એ ત્રણ અવસ્થા
મારી જેટલી ઝડપથી એક પછી એક કાઇએ મેળવી હશે નહિ.
હું જે દિવસે વિધવા થઇ તે દિવસે હું ખુશીથી રમતી હતી.
કારણ કે વૈધવ્ય એટલે શું અને જે મરણ પામ્યો તેની
સાથે મારો શું સંબંધ તેની મને ખબર નહોતી. આસપાસની
સ્ત્રીઓ મારી માતા પાસે રડવા આવતી હતી તે વખતે હું
ખુશીથી રમતી હતી. મારી માતા કેટલી વખત કહેતી હતી
કે કોઇ આવે ત્યારે મુંઝ રડતી પણ નથી. પણ કૃષ્ણરાવ,
અજ્ઞાનતાને લીધે મને રડવું ન આવે તો તેમાં મારો શો
દોષ? વખતો વખત ખાવાનું મળ્યું નહિ કે મારી માતા
મને રમવા જવા દે નહિ ત્યારે હું રડતી હતી પણ પતિ

માટે આજ સુધીમાં આંસુના એ ટીપા પણ મારી આંખમાંથી પડ્યા નથી. પડે ક્યાંથી? મારો પતિ કેવો હતો, તેનો સ્વભાવ કેવો હતો, સ્વરૂપે કેવો હતો, શરીરે કેવો હતો તે કાંઈ પણ યાદ નહિ હોય તો આંસુ ક્યાંથી પાડું?

હું વિધવા થવાથી મારી માતાને ઘણું દુઃખ થયું પણ તેને હવે દારીદ્રની કાળજી નહોતી. બુદ્ધિ વરને મને વેચવાથી તેને સારું નાણું મળ્યું હતું. તોપણ હું પેટમાં હતી અને મારા ખીતા મરણ પામ્યા, અને લગ્ન પછી હું તરત વિધવા થઈ એ બનાવો ઉપરથી તેના મનની એવી ખાત્રી થઈ હતી કે હું ખરાબ પગલાની હતી. મારો જન્મ આપનાર માતાજી મારે માટે આવો ખરાબ વિચાર ધરાવે તો ગામના બીજા લોક મારા તરફ કેવો તિરસ્કાર બતાવતા હશે તેનો વિચાર તમેજ કરી લો. જે ધર્મવરી બનાવો બન્યાં તેમાં મારો જરા પણ દોષ નહોતો તોપણ લોકો ખાત્રીથી માનતા હતા કે મારા પગલાં ઘણા ખરાબ છે. મારું મોઢું જોવું પણ તેઓ અપશુકન ગણતા હતા. કૃષ્ણરાવ, આ સમાજમાં ઘણા લોક શુદ્ધ બુદ્ધિના હોય છે તોપણ કેટલાક ઉદાર અંતઃકરણના મહાત્મા પણ હોય છે. અમારા ઘરની પાસે એક એવા ઉંચ્યા વિચારના ગ્રહસ્થ રહેતા હતા. મારી વૈધવ્ય અવસ્થાને લીધે તેમને ઘણી દલગીરી ઉપજતી હતી અને હંમેશાં દયાળુ અંતઃકરણથી મારી ખબર અંતર પુછતા હતા. મારા પગલાં ખરાબ હોવાથી લોકો પોતાની છોકરી સાથે રમવા દેતા નહોતા, તેમજ પોતાને ઘેર પણ રમવા તેડી જતા નહોતા.

પેલા ગ્રહસ્થે મારા તરફ તેવો તિરસ્કાર કદી બતાવ્યો નહોતો. હું તેમને ઘેર તેમના છોકરા છોકરી સાથે રમતી હતી, તેના કહેવા ઉપરથી હું તેમની છોકરીઓની સાથે નિશાળે જતી હતી. નિશાળમાં મારો અભ્યાસક્રમ જોઈ તેમને ઘણી અનન્યબી ઉપજતી અને લાલુવામાં મારી હુંશીયારી જોઈ તે ગ્રહસ્થ મારા ઉપર ઘણી મહેરબાની રાખતા. મારા લગ્નની શીકર નહિ હોવાથી મારી ચૌદ વરસની ઉંમર સુધી મેં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. મારો વધુ લાલુવાનો ધરાદો હતો પણ સ્કુલમાં તે સંબંધી સગવડ નહિ હોવાથી મેં ઘરે માહાભારત, રામાયણ, ગીતા વીગેરે ગ્રંથો વાંચવા શરૂ કર્યા. આ મહાન ગ્રંથો વાંચતા શરૂઆતમાં મને ઝાઝી મોજ પડતી નહોતી પણ ખરેખર પાછળથી મારો વખત પસાર થવા સાથે મારા વિચારોમાં ઘણો ફેરફાર થયો. મારી તો એવી ખાત્રી થઈ છે કે આ ગ્રંથો આપણા રાષ્ટ્રની અમુલ્ય રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ સ્વરૂપ છે અને આ ગ્રંથોનું જ્ઞાન પ્રત્યેક આર્ય ગૃહિણીએ મેળવવું જોઈએ.

કૃષ્ણરાવ, મારા તે ખરેખરા સુખના દિવસો જન્મદીથી પુરા થયા અને મને જીવાની પ્રાપ્ત થઈ. ઇશ્વરે મને જો સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું નહિ હોત તો જીવાનીની મને કાંઈ પણ શીકર લાગતે નહિ પણ ઇશ્વરે મને અપ્રતીમ સૌંદર્ય આપેલું હોવાથી જીવાની આવતાંજ મારી સાહેસાતીનો આરંભ થયો. ઇશ્વરે મને કદરૂપી બનાવી હોત, મારા તરફ જેતાં લોકોને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો હોત, એવા પ્રકારનું રૂપ મને જો ઇશ્વરે આપ્યું હોત તો હું ઇશ્વરની

ધણી આભારી થઈ હોત, પણ મંતે મોહક સૌંદર્ય આપી તેણે મોટી ભુલ કરી. હું પંદર વરસની થતાં ખીલતી જીવાનીને લીધે વધુ સુસ્વરૂપ જણાવા લાગી. જગતમાં કેટલા પ્રકારના લોક હોય છે તે તો તમે જાણો છો. સારા માણસો કરતાં દુષ્ટો અધીક દ્રષ્ટીએ પડે છે. સમાજમાં દુષ્ટ, નીંદક, મંદાધ, વ્યસની, અને દુરાચારી ઘણા જોવામાં આવે છે. આ લોકોના ત્રાસને લીધે જાહેર રસ્તામાં ફરવું મને ત્રાસરૂપ થઈ પડ્યું હતું. હું ધરમાંથી કાંઈ કામ માટે બહાર નીકળી તો કેટલાક આવટ લોક એકી નજરે મારી સામે જોઈ રહેતા, કેટલાક ઘોડાની જેમ મોટેથી ખંખારતા, કેટલાક પોતાના સ્નેહી સાથે હલકટ શબ્દોમાં હું સાંભળું તેવી રીતે વાતો કરતા. કૃષ્ણુરાવ આ મારી કેવી સ્થિતી! આ વખતે મને કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના તમે કરો.”

મનોરમાએ પોતાની આત્મકથા આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે “કૃષ્ણુરાવ, જેને સમાજ કહો છો, જે સમાજ વિષે તમે માન ધરાવો છો, તે સમાજ અમો અનાથ વિધવા તરફ આવોજ પ્રેમ ધરાવે કે? અમારા ઉપર ઇશ્વર કોપ્યો તેથી અજાણતામાં તેલ હોમવું એજ અમારા તરફ શું સમાજનું કર્તવ્ય છે કે? કૃષ્ણુરાવ, આ હિતધાતકી સમાજ અમો તરફ એક તલ્લભાર પણ દિલસોજી ધરાવતો નથી. કોઈ પણ સુસ્વરૂપ તરૂણ વિધવાનો અનુભવ મારા જોવાજ હશે. અમે અજાણા હોવાથી સમાજનો આ મર્મભેદક આઘાત મુંગા મુંગા સહન કરીએ છીએ; કેમકે અમારું કોઈ વાલી નથી. અમારે એક વખત

વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું એટલે ગમે તે ગમે તેમ જોલે, સવારમાં અમારું મોઢું જોવામાં આવે તો અપશુકન થાય એમ ટીકકા કરવામાં આવે, અમોને ગાળો દેવામાં આવે, અમારી ગમે તેવી નિંદા કરવામાં આવે અને ડગલે ને પગલે અમો તરફ તિરસ્કાર બતાવવામાં આવે એ શું સમાજનો ન્યાય કે? અમે વિધવા થઈ તેમાં અમારો શું અપરાધ? ઉલટું અમો વિધવા તરફ દયા અને દીલસોજી બતાવવી જોઈએ, પણ હિંદુ સમાજમાં એવો ન્યાય ક્યાં છે? ગમે તેવું ખરાબ કૃત્ય કરનાર પુરૂષ સમાજમાં ખુલ્લે ચહેરે ફરે અને ઇશ્વરી કોપથી અમે વિધવા થઈ તેથી અમારે ધરને ખુણે અમારા દિવસ ગુજરવા જોઈએ. કૃષ્ણરાવ, લોકો ગમે તેટલા મારી પાછળ લાગ્યા હતા તેની મને પરવા નહોતી. કારણ કે લોકો તરફથી થતી ટીકકા ઉપર ધ્યાન આપવું એ મારો સ્વભાવ નથી. પણ મને જે વિચાર આવે છે તે એજ છે કે મારા જેવી અનેક તરૂણ વિધવાઓના મર્મસ્થળો આ કુટીલ સમાજના મર્મ આઘાત કેમ સહન કરી શકતા હશે? આ પ્રમાણે હું મારું આધુન્ય ગમે તેમ ગુજરતી હતી એટલામાં મારા ઉપર એક પ્રસંગ ગુજર્યો કે જેથી નિંદાખોર માણસોને પોતાની ટીકકાના બાણ છોડવામાં જબરો ઉત્સાહ મળ્યો. મારા ઉપર લયંકર પ્રસંગ દુષ્ટ ગણપતરાવ તરફથી ગુજરવામાં આવ્યો હતો. તમે પુરૂષ જેવા પુરૂષ હોવા છતાં તમને પણ તેમણે ફસાવ્યા તો મારા જેવી અબળા ઉપર સંકટ ગુજરતા તેને કેટલીવાર? એક દિવસ હું દિગમ્બર સાધુના મઠ આગળથી મારે સાસરે જતી હતી તેટલામાં રસ્તામાં

તે મને મળ્યો અને મને કહ્યું કે મહામાં એક સાધુ આવ્યો છે. તે માહત્માના દર્શન કરવા સેંકડો લોક જાય છે. આ પ્રમાણે ઝોટી ખીના જળાવી મને મહામાં લઈ ગયો અને ત્યાં જઈ તો ન મળે ખરો સાધુ કે સન્યાસી! તે મહામાંનું તોફાન જોઈ મારી હિમ્મત ઉડી ગઈ! એટલામાં તે ચંડાળે મને એક ઝોરડીમાં કેદ કરી ત્રણ દિવસ પુરી રાખી. મેં મારા સતીત્વનું સંરક્ષણ કરવાને બનતી મહેનત કરી અને છુટવાનો કાંઈ પણ રસ્તો ન મળ્યો ત્યારે મહાના માળ ઉપરથી જમીન ઉપર નખાવી દીધું અને મને ઐશુર્ય હાલતમાં સચ્ચિદાનંદે પોતાના આશ્રમમાં આણી. હું શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી સચ્ચિદાનંદે પોતાની સંઘળા હકીકત મને જણાવી અને મારી હકીકત સાંભળી મને દીવાસો આપી મારી માતા પાસે મને પહોંચતી કરી.

હું ઐશુર્ય જમીન ઉપર પડી હતી તે વખતે મારા સતીત્વનો લંગ થયેલો હોવો જોઈએ એમ મને શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી લાગવા માંડ્યું. હું મારે ગામ ગયા પછી મારી સમજ વધુ દ્રઢ થવા લાગી; કારણ કે લોકોના વાગ્યાણુ જુદા સ્વરૂપમાં મારા હૃદય ઉપર ફેંકાવા લાગ્યા. તે દુષ્ટે મને ત્રણ દિવસ મહામાં પુરી રાખી હતી તેટલી ખીના ઉપરથી લોકોએ પોતાની અકકલ ખચી નાંખી જુદી જુદી કલ્પનાઓ ચલાવી હતી. લોક મારા તરફ આંગળી-ખતાવી ગમે તેમ ખેલવા લાગ્યા. જાણે કે મારી દયાબળને સ્થિતિનો વિચાર કરવાને લોકોને ધન્ય નહિ આપ્યા હોય! મારી

માતાના મનમાં મારે માટે પહેલેથીજ ખરાબ વિચાર હતો. તેમાં લોકોમાં ચાલતી વાતોથી તેમની ખાત્રી થઈ કે હું મારા કુળને કલંક લગાડવાનેજ જન્મી હતી. તે દિવસથી તે પણ મારા તરફ દીલસોજીની લાગણીથી વર્તી નહિ. કેટલા દીવસ પછી મારી માતાની બુદ્ધિ બગડવા લાગી અને મને તેના ઉપર ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. કૃષ્ણરાવ, આ વખતે મારી મનની સ્થિતિ ધણી ચમત્કારિક થઈ હતી. મને ખાવું, પીવું કાંઈજ સુઝતું નહોતું તેમ રાત્રે ઉંઘ પણ બરાબર આવતી નહોતી. જ્યારે માતાનીજ બુદ્ધિ બગડી ત્યારે હવે આ જગતમાં મારું કાણુ રહ્યું? આ વખતે મારી જીવાની મને વિપ કરતાં પણ વધુ ખરાબ લાગી. હું મારી ખુબસુરતી શ્રાપ સમાન ગણવા લાગી. છેવટે જે પુન્યવાન પુરૂષે મારો છુટકો કર્યો હતો તેના ચરણમાં જઈ માથું મુકવાને મેં ઠરાવ કર્યો અને મારી માતાને બંબર ન પડે તેવી રીતે ઘર છોડી હું સચ્ચિદાનંદના આશ્રમમાં જઈને રહી.

હું સચ્ચિદાનંદના આશ્રમમાં જઈને રહી તો પણ ત્યાં મારા મનનું સમાધાન થયું નહિ. મઠમાં બનેલો લયંકર પ્રસંગ વારે વારે યાદ આવી મારું હૃદય ભરાઈ આવતું હતું. કેટલીક વખત તો એવો વિચાર આવે કે તે દુષ્ટ ઉપર વેર લેવું અથવા તો જીવ આપવો પણ આ બંને વસ્તુ આ આશ્રમમાં મારા સ્વાધીન નહોતી. આશ્રમમાં સચ્ચિદાનંદના દર્શન તથા ભાષણ સાંભળવાને લોકોના ટાળેટાળાં આવતા હતા, તેથી આપઘાત કરવાનું તો

ત્યાં બની શકે તેમ નહોતું. તે છતાં આત્મહત્યા કરવાનો મારો વિચાર દ્રઢ થવા લાગ્યો. એક દિવસ ઝાડે દોરકું બાંધી ગળે ફાંસો દેવાનો વિચાર કર્યો અને તે પ્રમાણે ક્યુ અને કાંઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યું નહિ હોત તો મારો પ્રાણ નિકળી ગયો હોત. થોડા વખતમાં પાંચ સાત માણસો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેઓએ મારો ફાંસો છોડી નાંખ્યો. તે વખતે મારા મનની કેવી સ્થિતિ થઈ હતી તેની કલ્પના મને પોતાને પણ હાલ આવી શકતી નથી. મારા આ કૃત્યથી સચ્ચિદાનંદના મન ઉપર ઘણી સરસ અસર થઈ. તેણે મારા હિતની અનેક વાતો મને સમજાવી અને હું નિર્દોષ હતી એવી મારી ખાત્રી કરી આપી. કૃષ્ણરાવ, તમારા મત પ્રમાણે હું નિર્દોષ છું કે ?

કૃષ્ણરાવે પુનઃ બુદ્ધિથી જવાબ આપ્યો—“હા, મનોરમા ખૂંદેન, તમે તદ્દન નિર્દોષ છો એમ લાગે છે. તમને દોષીત કહેવા એ સમાજની બ્રાંતીકારક ભુલ છે. જે દુષ્ટ, નીચ નરાધમે તમોને વિનાકારણ ત્રાસ આપ્યો, તેને શિક્ષા કરવાનું સમાજમાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી, તે તમારી દુર્બળતાનો લાભ લઈ તમોને બદનામ કરે છે. તે નીચ પશુ સમાજમાં ખુશાલ ફરે છે અને આપમતલખી સમાજ નિઃશંકપણે જોઈ રહે છે, એ આ સમાજનું આંધળાપણાનું લક્ષણ છે. અને તેથીજ આપણી આંધળી હિંદુ સમાજની પ્રગતિ થતી નથી. શ્રીમંત અને સન્તાવાન લોકો તરફ ઉચ્ચી દ્રષ્ટીએ જોવાની સમાજમાં હિંમત નથી. શ્રીમંત લોકો ગમે તેવા ખરાબ કૃત્ય કરે તોપણ સમાજમાં તેનું માન છે તેજ રહે-

વાનું. મનોરમા જાહેન, સમાજે તમારી ગમે તેટલી નિંદા કરી તોપણ તેના તરફ લક્ષ આપવાનું તમારે કાંઈ પણ કારણ નથી. તમે ખાત્રીપૂર્વક નિદોષ અને નિર્મળ છો.”

કૃષ્ણરાવનું બોલવું પુરું થતા મનોરમા બોલી—“કૃષ્ણરાવ, સમ્યક્દાનદે, મને ગમે તેટલો ઉપદેશ કર્યો તોપણ જીવાની સંબંધી મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાક વિચાર નાશ પામ્યા નહિ. કેટલાક ગ્રંથોનું અવલોકન કરવાથી અને સમ્યક્દાનદે જેવા વિદ્વાનના ઉપદેશથી મારા મન ઉપર જે અસર થઈ તેથી નીચે પ્રમાણે મારો વિચાર નક્કી થયા છે:—

(૧) બારથી પંદર વરસની છોકરીને દેશસ્થિતી, તેનું શિક્ષણ અને શરીરસ્થિતી લક્ષમાં લેતા કુમારીકા સમજવી અને કુમારીકાનો વિવાહ કરવો એ શાસ્ત્ર વિરૂધ્ધ અને અમાનુષ્યજનનું કૃત્ય સમાજે ઠરાવવું.

(૨) તારૂંચ અવસ્થાનો આરંભ થતાં તેની સમંતીથી યોગ્ય પતી સાથે તેનો વિવાહ કરવો અને તે વિવાહ શાસ્ત્ર સંમત માની સમાજે કાયદેશીર ઠરાવવા.

(૩) કમ લાગ્યે ગર્ભ ધારણ કરવા પહેલા અથવા અસંતાન સ્થિતીમાં કોઈ જીવાન સ્ત્રી વિધવા થઈ અને તેની ઇચ્છા હોય તો તેના પુનર્વિવાહ કરવાની સમાજે પરવા નગી આપવી.

આ મારા મનમાં જે વિચારો નકકી કર્યા છે તે સંબંધી હું રોજ વિચાર કરું છું. મારા લગ્ન સંબંધી વિચાર કરે તો મને વિધવા માનવી એ પણ એક ભુલ છે. એટલુંજ નહિ પણ તે અશાસ્ત્ર અને અમાનુષ્યપણાનું કૃત્ય ગણાવું જોઈએ. હાલના વખતમાં તરણ વિધવાઓને બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ અત્યંત મુશ્કેલ કૃત્ય છે. બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું એમ ઘણાઓ ઉપદેશ કરે છે પણ તે શક્ય છે કે કેમ તેનો કોઈ વિચાર કરવું નથી. મનનું દુર્બળપણું, સ્વભાવિક અળખા-પણાને લીધે ક્ષણે ક્ષણે વિધવાઓ તરફથી કટલો અનાચાર થાય છે તે તરફ મુદામ આંખ મીચી દુર્લક્ષ બતાવવું તે એકલી સમાજની દ્રષ્ટીએ નહિ પણ રાષ્ટ્રની દ્રષ્ટીએ પણ મોટી અઘોગતીનું લક્ષણ છે. મારા લગ્ન, મારું વૈધવ્ય અને મારા ઉપર જે અનેક સંકટો ગુજર્યા તેથી મારા મનમાં નકકી થયું છે કે યોગ્ય પતિ સાથે લગ્ન કરી તેના સહેવાસમાં રહેવા શિવાય મારે મોટે અન્ય માર્ગ નથી. સચ્ચિદાનંદની વિદ્વતા, સમતા, ઉદાત્ત તત્વ અને ગંભીર મનોવૃત્તિ જોઈ મેં તેમની સાથે લગ્ન કરવાને નિશ્ચય કર્યો. સચ્ચિદાનંદ મારા તત્વો માન્ય કરે છે એટલુંજ નહિ પણ રાષ્ટ્રની દ્રષ્ટીએ આવશ્યક અને કટ્યાણકારક તેમને જણાયા છે. એક દિવસ મારો વિચાર મેં તેમને જણાવ્યો પણ માનસીક ધૈર્યની ખામીને લીધે મારી વિનંતી કબુલ નહિ કરતા તેઓ મુંબઈ આવવા નિકળ્યા. સચ્ચિદાનંદ રસ્તે પડ્યા કે મારા મનમાં આત્મહત્યાના વિચાર ચાલવા માંડ્યા અને મેં સમુદ્રમાં ફેંકાવી

દીધું, પણ સચ્ચિદાનંદે મને બચાવી અને મારી માંગણી સ્વીકારી. કૃષ્ણરાવ, આ માફ અલાગણીનું ચરિત્ર છે. ”

કૃષ્ણરાવે કૃતજ્ઞતાપુર્વક કહ્યું—“ખુદલા મને તમે તમારી હકીકત કહી તેથી હું તમારો ધણો આભારી થયો છું પણ મનોરમા બહેન, કેશવરાવ હજી કેમ આવ્યા નહિ. ”

કૃષ્ણરાવનું આ છેવટનું વાક્ય હજી પૂરું થયું નહિ તેટલામાં કેશવરાવ, રમાલક્ષ્મી અને કમ્બુ કૃષ્ણરાવ આગળ આવી ઉભા રહ્યા. રમાલક્ષ્મી પોતાના લાઇને મળી અને કમ્બુએ મામા, મામાના પોકારો કરી ખોલી ગળવી મુકી. ”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ખુશાલી.

જગીરદાર વિશ્વનાથના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. પોતે એક નાચીજ મનુષ્ય પ્રાણી છે એ તદ્દન ભસરી ગયો હતો. અભિમાનના અધાપાને લીધે પોતાનું વાહણ ક્યા ખડક તરફ ધસી જાય છે તે તેને દેખાતું નહોતું. પોતે જે

કામનો આરંભ કરે છે તેમાં પોતાને યશ મળવો જોઈએ એમ તે માનતો હતો અને આ યશનું કારણ પોતાની કાય કુશળતા શિવાય કાંઈ પણ બીજું છે એમ તેને લાગતું નહોતું. હવે તેને સ્વર્ગ દોઢ આંગળ દુર દેખાતું હતું. આ વખતે અવન્તીપુરમાં વેણીના લગ્નની ચર્ચા ચાલી રહી હતી. વિશ્વનાથ જગીરદાર તરફના લિક્ષુકોને ધણો આનંદ થયો હતો. આ આશાવંત ભુતો વારમવાર જગીરદાર પાસે આવી બોલતા કે “રાવ સાહેબ, તમને આ કામમાં જરા મહેનત તો પડી પણ છેવટે ઇશ્વરે તમને યશ આપ્યો એ ખુશી થવાજોગ બીના છે.” જગીરદાર જરા સ્મીતહાસ્ય કરી જવાબ આપતા— “એ સધજો કાશી વિશ્વેશ્વરનો પ્રભાવ! પ્રયત્ન મારો, યશ તેમનો?” જેઓ આ પ્રમાણે જગીરદારને ચણાના ઝાડ ઉપર ચઢાવતા તેઓની સાથે જગીરદાર ખુશાલીથી વાતો કરતા અને તેમને પાનસોપારી આપી પુરતો આદર સત્કાર કરતા હતા.

વેણીનાં લગ્નને હવે ઝાઝા દિવસ રહ્યા નહોતા. આજે સાંજના છ વાગતે ગોરજ મુહર્તે જગીરદારના શાળા માધવરાવની વેણી સાથે જન્મની ગાંઠ બાંધવામાં આવનાર હતી. જગીરદારને ત્યાં જખરી ગડબડ ચાલી રહી હતી. સગા સંબંધી, ઓળખીતા પાળખીતા જગીરદારને ત્યાં મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા હતા. જગીરદારનો મોટો વાડો માણસોથી ગાજી રહ્યો હતો. વાડની બાહર મોટો સુશોભિત અને લવ્ય મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. મંડપની ચારે બાજુ સુંદર કમાનો ઉભી કરવામાં આવી હતી

અને મંડપમાં ત્રણ ઠેકાણે રંગ ઘેરંગી ધુવારા ઉરાડવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. મંડપમાં સેંકડો હાંડી ઝુમ્મર ટાંગવામાં આવ્યા હતા. મુખ્યથી ખાસ ઇંજન મંગાવી વિજળીના દિવા કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તાલુકા તથા જીલ્લાના અમલદારો લગ્ન ઉપર આવવાના હોવાથી તેઓને માટે ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. અવન્તી-પુરમાં તેની સ-તા ચાલતી હતી અને તે વળી ઓનરરી મેજસ્ટ્રેટ હોવાથી લોકોએ પણ ગામમાં જાગીરદારને ખુશ કરવા શોભા કરી હતી. ટુંકમાં હાલમાં અવન્તીપુરમાં ગમે ત્યાં જાઓ વેણીના લગ્ન શિવાય બીજી કંઈ પણ ચર્ચા સાંભળવામાં આવે તેમ નહોતી.

જાગીરદારને પોતાના શાળા માધવરાવની ઘણી કિંમત નહોતી. તેના લગ્નમાં આટલો બધો ખર્ચ કરવાની તેની બીલકુલ ઇચ્છા નહોતી. પણ ફક્ત પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પોતે જે બોલે છે તે ખર્ચ કરી બતાવે છે એવી લોકો આગળ શેખાઈ મારવા માટે તેણે આ સંધળો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ખર્ચ પુછાવો તો માધવરાવના લગ્ન થવાનો બીલકુલ સંભવ ન હતો અને કદાચિત થાય તો વેણી જેવી રૂપાળી કન્યા સાથે થાય એમ લોકો માનતા ન હતા પણ જાગીરદાર સાહેબે તેના લગ્નનો સવાલ હાથ ધરવાથી સુંદર, સુસ્વરૂપ, સુશીલ અને શિક્ષીત મોટી કન્યા મળી હતી. લગ્ન માટે આવેલા લોકો છોકરી જોઈને ખુશ થયા હતા. જાગીરદારના રાણી સાહેબ રાધાબાઈના આનંદની તો સીમા રહી નહોતી. તે નાકમાં

સુંદર મોતીની વાળી પહેરી જ્યાં ત્યાં ખોલતી હતી કે “જેયું, મારા લાઇના લગ્ન તો સુંદર અપસરા સાથે કરી આપ્યા!!”

આ લગ્નમાં પોતાની ચાલાકીના વર્ણનોના બાંકા જગીરદારનો પુત્ર ગણપતરાવ જ્યાં ત્યાં પુક્યાં કરતો હતો. તેણે જોવેણીને ફસાવી નહિ હોત તો આ લગ્ન થતેજ નહિ એમ તે ખાત્રી પુવકે કહેતો. ગામના લોકો જોએને લગ્ન સાથે આજો સંબંધ નહોતો તેઓ પણ ખુશીમાં હતા કેમકે એક તો જગીરદાર તરફથી મુબંધથી ખેંડ અને કલકતેથી ગાનારીઓ ખોલાવવામાં આવી હતી તેનું ગાયન સાંભળવાને મળે અને ગામને જમાડવામાં આવનાર હોવાથી મીઠાન ઉડાવવાનું મળે તેમ હતું. શું આ લાલ કાંઈ થોડો હતો !!

આ પ્રમાણે સધળા આનંદમાં મગ્ન હતા પણ બિચારી વેણીની શું સ્થિતિ થઇ હશે? શિવ, શિવ! તેની પીડાની કાંઈ સીમાજ રહી નહોતી!! જગીરદારના મકાનના ભોંય તળાએ એક અંધારા ઓરડામાં-કહો કે તુરંગમાં તે બિચારી રડતી પડેલી હતી. તેને ત્યાં ખાવાપીવાની કે વસ્ત્રની તાણ હતી એમ કાંઈ નહોતું; પણ માધવરાવ સાથે પોતાના લગ્ન થશે એ કાળજીમાં તે હુબી ગઇ હતી. વેણી એક સરખી રડતી હતી તે તરફ કોઇનું લક્ષ નહોતું. “લલે રડે, અમારે તેના રડવાની શું દરકાર છે.” એમ ધરના સધળા ખોલતા હતા. જગીરદાર તો ખુલ્લું કહેતા હતા કે “લગ્ન સંબંધમાં છોકરીની અનુમતીની ખીલકુલ જરૂર નથી.” જ્યારે જગીર-

દારનો પોતાનો આવો મત હોય ત્યારે ખીજાઓ એ તરફ લક્ષ કેમ આપે? અરેરે!! હાલની હીંદુ સમાજમાં લગ્નની માખદમાં આ કેવડો મોટો અન્યાય ! આગલા વખતમાં તો સ્વયંવરો થતા હતા ! ત્યારે આજે તેને પોતાના હીતાહીતનું જ્ઞાન નથી, પતિ એટલે શું એ જોને સમજ નથી, પિયર અને સાસરું શું એ જોને કલ્પના નથી એવી અજ્ઞાન બાળકીઓના આગળ પાછળનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા શિવાય ગમે તેની સાથે લગ્ન કરવામાં આવે છે તે આખા સમાજને અને રાષ્ટ્રને અધોગતીમાં લાવી મુકે તેમાં નવાઈ શું ? રાષ્ટ્રની ખરી સંપત્તિ કહીએ તો સુમાતા એજ છે. સુમાતા રાષ્ટ્રની ખરી અને પવિત્ર શક્તિ છે. મોડરેટ અને એક્સ્ત્રીમીસ્ટોને આપણા રાષ્ટ્રની અધોગતીના કારણો ગમે તે જણાતા હોય પણ અમોને તો રાષ્ટ્રની અધોગતીનું ખરું કારણ સુમાતાનો અભાવ એજ લાગે છે. આપણા રાષ્ટ્રનો માનભંગ અને તેનો ભંગ જે ક્ષણે ક્ષણે થાય છે તેનું ખરું કારણ જો એકાદું હોય તો સુમાતાનો અભાવ એજ લાગે છે. આ અવનતીના મુળમાં વિશ્વનાથ જગીરદાર જેવા સમાજ કંટકો હોય છે. આ મુળમાંનોજ સડો કાઢી નાંખ્યા શિવાય આપણા રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ થઈ શકે તેમ નથી, હીંદુ સમાજમાંના દુરાચારી અને ગતાનુગતીક લોકોએ લગ્ન જેવા પરમ મંગળ અને પવિત્ર કાર્યમાં કેટલીક ખરાબ રીતી દાખલ કરી આખા રાષ્ટ્રને નુકશાન પહોંચાડ્યું છે; એમ વિચારવંત પુરૂષોને જણાયા વગર રહેતું નથી. છોકરા છોકરીની સંમતી તરફ દુર્લક્ષ, તેઓના કુળ શીળ તરફ દુર્લક્ષ, તેઓની શારીરીક પ્રકૃતિ

તરફ દુર્લક્ષ, તેઓના જ્ઞાન તરફ દુર્લક્ષ બતાવી સધળા હિંદુ સમાજની દુર્દશા કરી નાંખી છે. આપણો રાષ્ટ્ર પર-
દેશી સત્તાને લીધે દુર્બળ અને દરિદ્રી થતો જાય છે એવો
અડખડાટ કરવામાં જેઓ મોજ માને છે તેઓનો વિષમ લગ્નની
વખોડી કાઢવા લાયક રહીથી લોકો નિઃસત્વ અને
તેજોહીન થતા જાય છે એ દેખાતું નથી એ
મોટી આશ્ચર્યની ખીના છે. આપણો રાષ્ટ્ર જો કે
એવડા પેચમાં સપડાયો છે તોપણ પ્રથમ કયો પેચ છોડવો
સહેલો અને આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરવાની જવાબદારી
હું તો વાંચકનેજ સોંપી દઉં છું.

વિષમ લગ્નના દુષ્પરીણામ ડગલે ડગલે દ્રષ્ટીએ પડવા
છતાં તેના તરફ દુર્લક્ષ બતાવવું એ આપણી મુખ્યતા બતાવે
છે. સુમાતાનો અભાવ એજ આપણા રાષ્ટ્રના દુર્દૈવતું
કારણ છે તે કદી પણ વીસારી શકાય તેમ નથી. સુમાતાની
પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યેક ભારતવાસીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
નિર નિરાળા દેશના ઇતીહાસ, આપણો પ્રાચીન ઇતીહાસ એજ
તત્વ સાખીત કરે છે. તને, મને બળવાન પુત્રોનો લાભ
સુમાતા શિવાય ભારતને મળી શકે તેમ નથી અને
વિષમ લગ્ન બંધ પડ્યા શિવાય સુમાતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે
તેમ નથી. તે પ્રાપ્તિ માટે સમાજની પુખ્તવાદીકામાંથી સમાજ
કંટકો દુર કરવા જોઈએ, અને તે શિવાય સમાજ સુધારે,
થઈ શકે તેમ નથી. વિષમ લગ્નને લીધે આપણી આટલી
બધી અધોગતી થયા છતાં કેટલાક દુરાગ્રહી લોક પોતાની
હઠ છોડવા કબુલ થતા એ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે.

ખીજે દિવસે માધવરાવ સાથે પોતાના લગ્ન થવાથી પોતાની કેવી સ્થિતિ થશે તેના શોકાંતુર વિચારમાં વેણી દીવાના સરખી થઇ ગઇ હતી. તેના મનમાં આવતા ભયંકર વિચારોને લીધે તેના બાહ્ય શરીરની પણ તેને શુદ્ધી રહી નહોતી. તેના ડાળામાંથી એક સરખા આંસુ ટપકતા હતા, શરૂઆતમાં તો તેણે તદ્દન 'ખાવું પીવું છોડી દીધું હતું' પણ ખાવા માટે તેના ઉપર સખ્તાઇ કરવામાં આવ્યાથી તે ગમે તેમ એક એ કાળીયા ખાતી હતી. લગ્નની ચિંતામાંજ તે ક્ષયરોગીની જેવી પીકડી અને શકતી હીન થઇ ગઇ હતી.

લગ્નને આગલે દિવસે વાજતેગાજતે જગીરદાર સાહેબ લગ્નના નોતરા કરવા નિકળ્યા હતા. મોટું ભપકાભેર સરઘસ આગલે દિવસે કાઢ્યું હતું. ગામને એકદમ આંજી ત્રાંખવા માટેજ તેણે સઘળી ગોઠવણ કરી હતી. લગ્નના નોતરા દેવા જેંડ વાજ સાથે પોતાની મિત્ર મંડળી સાથે તેઓ નિકળ્યા. જગીરદારે વરઘોડાના નોતરા દેવાને જે સરઘસ કાઢ્યું તે ખાસ ઇંદીરાબાઇના ધર આગળથી લઇ જવાની ગોઠવણ રાખી તેમજ ખીજે દિવસે વરઘોડો પણ ત્યાંથી લઇ જવાની ગોઠવણ રાખી હતી. આ વખતે ઇંદીરાબાઇના ધરમાં કૃષ્ણરાવના માતા પીતા અને શ્રીપાદ એટલા હતા. પોતાના બારણા આગળ જેંડ વાગવા માંડ્યું એટલે તે જેંડ શેતું વાગે છે તે નાદાન શ્રીપાદ શિવાય સઘળા સમજ્યા. શ્રીપાદ જેંડ સાંભળવાને ધરની બાહર નિકળ્યો. વિશ્વનાથ જગીરદારે ઇંદીરાબાઇનું ધર ઉઘાડું જોતાં તે પોતાની સાથના જે ચાર માણસો લઇ તેમાં દાખલ થયો. અહંકારની

કાંઈ સીમા છે ! ગોવીંદરાવે તેને અંદર આવેલો જોઈ ખેસવાને કહ્યું. જગીરદારે જણાવ્યું કે આવતી કાલે અમારા શાળા માધવરાવના લગ્ન છે માટે તમે સહકુટમ્બ પધારજો. ઇંદીરા બાઈ અને ગોવીંદરાવને આ કેટલો દુઃખ ઉપર ડામ ! પરંતુ તેઓ ધૈર્યના કુંગર, શાંતિના પુતળા, હૃમતાના સાગર હોવાથી જગીરદારની નફ્ટાઈ સામે કાંઈ ગુસ્સો બતાવ્યો નહિ. તેઓ કાંઈ પણ નહિ બોલ્યા એટલે પોતાની ફતેહ માટે મુજબ આમળતો દુષ્ટ, ચાંડાળ, પશુ કરતાં પણ હલકટ જગીરદાર છાતી કાઢી બોલ્યો—“અરે ઇંદીરા બાઈ, તમારે તો લગ્નમાં આવવું જોઈએ. જે માધવરાવને તમે વેણી આપવાના નહોતા તેની સાથે લગ્ન થનાર છે માટે તે જોવા તો તમારે આવવું જોઈએ. મેં જ્યારે વેણીની માંગણી કરી ત્યારે તમે હસી કાઢી મારી માંગણી નહીં સ્વીકારી અને “અમારી સોના જેવી છોકરી શું કાળા સીધીને આપીશું ?” એમ કહેતા હતા પણ તેજ કાળા સીધી સાથ તમારી સોનાની પુતળીના લગ્ન થનાર છે માટે તમારે તો લગ્ન જોવા ખાસ આવવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે જગીરદાર જેમ આવ્યું તેમ ફાટુફાટુ બોલ્યો પણ ગોવીંદરાવ અથવા ઇંદીરાબાઈ તરફથી કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. આથી જગીરદાર વધુ ગુસ્સે થયો, પણ વધુ નહિ બોલતા તે ત્યાંથી નિકળ્યો અને વાજતેંગાજતે આખા ગામમાં નોતરાં દઈ આવ્યો.”

પ્રકરણ ૧૯ મું.

લગ્ન.

લગ્નને આગળે દિવસે ગામમાં વરઘોડાના નોતરા પુરાં થયા પછી તે સરઘસ મંડપમાં આવી પહોંચ્યું. મંડપ વિજળાની બત્તીથી ઝળહળી રહ્યો હતો. રાતના મંડપમાં નાચ કરાવવામાં આવ્યો હતો. મોડી રાતના સઘળાઓએ સુંદર પકવાન ઉપર હાથ માર્યો અને સુઈ ગયાં.

સઘળાં ભર નિંદ્રામાં ઉંઘી ગયા હતા. અડધી રાત થઈ ગઈ હતી. અંધકાર સર્વ ત્રસરેલો હોવાથી વસુંધરાએ કૃષ્ણવસન પરિધાન કર્યા હોય એમ જણાતું હતું. આકાશમાં તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા. દિવસે થાકેલા લોક નિંદ્રાદેવીને વશ થયા હતા. સર્વ પ્રાણી વિશ્રાંતિ સુખનો લાભ લેતા હતા. અહોહો, વખત કેવો શાંત હતો ! પણ બિચારી વેણીને શાંતિ નહોતી. તે બિચારી આવી શાંત વખતે પણ પોતાના ઉપર આવી પડેલી વિપત્તીનો વિચાર કરતી ખેડી હતી. તેની અવસ્થા ઘણી કઠણ થઈ પડી હતી. તેના ડોળામાંથી એકસરખાં આંસુ વહેતા હતા. આવડું મોટું જગત પણ તેને માટે નકામું

હતું. તેની સઘળી આશાઓ નાશ પામી હતી. તે પોતાના કેદખાનામાં રહી પેઠી હતી. તેની પાસે કોઈ ખેસતું નહોતું તેમ તેના તરફ કોઈ ધ્યાન પણ આપતું નહોતું, તેની આગલી ભુવનમોહની અને સૌંદર્ય નાશ પામ્યાં હતાં. તે નિસ્તેજ દેખાતી હતી. જગીરદારને ત્યાં કેદ પડ્યા પછી પંદર દિવસમાંજ તેનું રૂપ, તેજ અને શક્તિ નાશ પામ્યાં હતાં. પોતાની માતા ક્યાં હશે? શ્રીપાદ કેમ હશે, કૃષ્ણરાવ શું કરતા હશે તે વિચાર ઢાળે ઢાળે તેને આવતા હતા. આ ઉપરાંત પોતાના લગ્નના વિચારથી તેનો જીવ બળી જતો હતો. જોરાવરીથી જીવ કરી દુષ્ટો પશુના ગળે આવતી કાલે મને બાંધશે ત્યારે મારે શું કરવું એવો પ્રશ્ન તે દયામય પરમેશ્વરને અંતઃકરણ પુર્વક પુછતી હતી. તે ભયંકર પ્રસંગ ટાળવા માટે કૃપાનિધાનની અનન્ય ભાવે પ્રાર્થના કરતી હતી. હરિ, હરિ! ગરીબ બિચારી નિષ્પાપ વેણી ઉપર આ કેવો ભયંકર પ્રસંગ!

આ પ્રમાણે તે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતી હતી તે વખતે એકાએક વિશ્વનાથ જગીરદાર પોતાની પત્ની સાથે તેની ખોલીમાં દાખલ થયો. આ બંનેના દર્શન થતા વેણી થરથર કંપવા લાગી. આ બંને રાજરાણી પોતાની ખોલીમાં કેમ આવ્યા હશે તેનો તે બિચારી તક કરી શકી નહિ. બંને વેણીની સામે આવી એકા તોપણ વેણીએ પોતાની દ્રષ્ટી જે જમીન તરફ રાખી હતી તે ઉંચી સુધ્ધા કરી નહિ.

જગીરદાર પોતાની સાથે દાગીનાનો દાખડો લાવ્યો હતો તે વેણીની આગળ મુક્યો અને પોતાની પત્નીને કહ્યું—“આ સઘળા દાગીના વેણીને પહેરાવી જો, ક્યા નાના પડે છે, ક્યા મોટા પડે છે તે તપાસ એટલે સોનીને ખોલાવી તેમાં ફેરફાર કરાવી શકાય.”

વેણી ચૈતન્ય સુન્ય ખેડી હતી, તેનું સઘળું ધ્યાન કૃષ્ણરાવમાં હતું. જગીરદાર એમ માનતો હતો કે આ કીમતી દાગીના જોઈ વેણીનું મન લલચાશે પણ મોટા મનની વેણીએ શુદ્ધ દાગીના તરફ જોયું પણ નહિ. દાગીનાના દાખડામાંથી ચાંદીના નવી ફેશનના સાંકળા કાઢી રાધાબાઈ ખોલી—“વાહ, કેવા સરસ સાંકળા છે ! અમારા વખતમાં તો આવા સાંકળા સોનીને ધડતા આવડતા નહોતા. જોઈ વેણી, તારા પગમાં કેવા લાગે છે ?”

વેણી કાંઈ પણ ખોલી નહિ તેમ સાંકળા પહેરવા માટે પોતાનો પગ પણ લાંબો કર્યો નહિ. રાધાબાઈએ ફરી કહ્યું—“વેણી, આ તારો કેવો હઠી સ્વભાવ ! સારું સોના જેવું સ્થળ મળ્યું તે જતાં આવી રીતે રડતી ખેસે છે એ તે શું કહેવાય ? અમારું લયું ભાદરું ઘર ! અહિંયા એવી રીતે રાતને દિવસ રડતી ખેસ નહિ. પાણીની જેમ પૈસા ખચી દાગીના તૈયાર કરાવ્યા તોપણ તું તો દુઃખીને દુઃખી !”

વેણી આટલો વખત સ્તબ્ધ ખેસી રહી રાધાબાઈનું ખોલવું સાંભળતી હતી. પણ હવે તેનાથી રહી શકાયું નહિ.

તે પોતાના લુગડાંના છેડાથી આંસુ લુછતી લુછતી બોલી—
 “રાધાબાઈ, તમે મારો આ પ્રમાણે જી શા માટે
 કરો છો? તમારા પેટી ભરીને દાગીનાને મારે શું
 કરવા છે? મારું ખર્ચું ભુષણ કૃષ્ણરાવ છે તે મને
 આપો એટલે થયું! એક કૃષ્ણરાવ શિવાય સઘળા પુરૂષ મને
 ભાઈ સમાન છે. માધવરાવને હું મારા ભાઈ સમાન ગણું
 છું. હું કાયા વાચા મને વતી કૃષ્ણરાવને વરી ચુકી છું. હવે
 મારા બીજા સાથે લગ્ન કેવી રીતે થઈ શકે? આ દાગીનાથી
 તો મારા કરતાં સુંદર છોકરીઓ માધવરાવ માટે મળી શકશે.
 આ પેટી ભરીને દાગીના કરતાં એક વાડકીમાં મને વીધ
 આપશે તો મારા ઉપર ઉપકાર થશે. આવા વિષમ લગ્નથી
 શું ફાયદો થશે?”

વેણીનું બોલવું સાંભળી જગીરદાર જરા હચમચો અને
 બોલ્યો—“જોયું કે એની ભાવણ કરવાની કેવી જટિલ છે? તને તો
 પુરું બોલતા પણ આવડતું નથી. અરે વેણી, માધવરાવ સાથે
 તારા લગ્ન કરવાના છે તે તારા ફાયદા માટે નહિ પણ તેના
 ફાયદા માટે છે સમજી કેની?”

વેણીએ જવાબ આપ્યો—“મારાથી તેને શું ફાયદો
 થનાર છે? હું તદ્દન અશક્ત, દુબળી અને હંમેશા રોગથી
 પીડાઈ છું. મારો પ્રાણ ક્યારે જશે તેનો કાંઈ નિયમ નથી.
 મારાથી માધવરાવને શું સુખ મળશે? મારા કરતાં કોઈ
 બીજો છોકરી શોધશે તો તમને મળી શકે તેમ છે. મારી
 સાથે લગ્ન કરાવી તેને પાછો રંગાવો છો શું કરવા?”

વેણીના આ યોલવાથી રાધાબાઈને ચટકા ચડ્યો અને તે બોલી—“છોકરી, તને મરવું કેમ ગમે છે ? મરવું હોય તો ખુશીથી મર ! અમે તારા પ્રેત સાથે માધવરાવના લગ્ન કરીશું પણ તારા માબાપે દમામથી કહ્યું હતું કે અમારી સુંદર છોકરી કાળા સીધીને આપીશું નહિ. હવે તારી માતાને કહેજે કે છેવટે સીધી સાથેજ પરણી. અમે કાંઈ લગ્ન કર્યા વગર રહેવાના નથી. માટે ફેગટ હઠ કરી ફેજોતો શું કામ કરે છે, લોકો અમોને હસશે નહિ પણ તનેજ હસશે. એટલા માટે ગાંડપણ છોડી દઈ ક્યા દાગીના નાના મોટા પડે છે તે કહે એટલે સોની પાસે સુધરાવાય. ”

પોતાના માથા ઉપર હાથ અકાળી વેણી હતાશ થઈ બોલી—“રાધાબાઈ, મારી પાસે તમે લગ્ન અને દાગીનાની વાત કાઢતા નાહ. મેં તમને એકવાર કહ્યું કે હું મારા મનથી કૃષ્ણરાવ સાથે વરેલી છું. માટે વારંવાર લગ્નની વાત કાઢી મારો છળ શું કામ કરો છો ? તમે મારા ધર્મના માબાપ છો, મારા ઉપર એટલી દયા કરો. માધવરાવને હું મારા ભાઈ જેવો ગણું છું. તેની સાથે મારા લગ્ન કરો નહિ. હું તમારે પગે પડું છું; હું તમારી પાસે મારો બોલો પાથરું છું, મારા ઉપર એટલો ભુલમ કરો નહિ. મારા માબાપ તમારી પાસે કાંઈ બોલ્યા હોય તો તેની હું તમારી પાસે ક્ષમા માંગું છું. આવી બળબળરીથી કરવામાં આવેલા લગ્ન શું લગ્ન કહેવાય કે ? જેને શાસ્ત્રની સંમતી નથી તેવા લગ્ન શા માટે કરો છો ? ”

પાપાણુ, પિશાચ અને રાક્ષસને કાંઈ દયા હોય છે કે ? તેઓને કાંઈ વિચાર શકતી હોય છે કે ? તેઓને કાંઈ હૃદય હોય છે કે ? તેઓને કાંઈ ઇશ્વરની ખીક લાગે છે કે ? આ બંને પરુ જોવા અંતઃકરણ ઉપર વેણીની કંડુનાજનક વાણીની કાંઈ અસર થઈ નહિ. ઉલટો જગીરદાર ગુસ્સે થઈ બોલ્યો—
 “વેણી, ઇશ્વરની અને શાસ્ત્રની ખીક તું કેને દેખાડે છે ? હું શાસ્ત્ર તથા દેવને વધુ માનું છું સમજ કેની ? તારા લગ્ન માધવરાવ સાથ થાય એ ઇશ્વરી સંકેત હોવાથી તે શાસ્ત્ર અનુસાર છે. તારા અને માધવરાવના જન્મભક્ષર જોષીને બતાવ્યા હતા અને તેણે બરાબર તપાસી આવતી કાલનું લગ્નનું મુહૂર્ત આપ્યું છે અને તે લગ્નથી તું જરૂર સુખી થઈશ. તું સુખી થાય તેમાં નવાઈ પણ નથી. આવતી કાલે લગ્નની ભેટ તરીકે દશ હજાર રૂપિયા હું માધવરાવને આપનાર છું. આટલો બધો તારો ફાયદો છતાં તારા ભીખારી ડોળા ઉઘડતા નથી. તું કહે છે કે તું મારી છોકરી છે, તને હું પણ તેમ કહું છું. મને કન્યાદાન કરવાનું મળે તેટલા માટે મેં આટલી ખટપટ કરી છે.”

વેણી રડતી રડતી બોલી—“છોકરીની સંમતી હોય તો નહિ હોય પણ જન્મભક્ષર મળ્યા એટલે ખુશીથી લગ્ન કરી નાંખવા એ કાંઈ ખરી શાસ્ત્રની રીતી નહિ કહેવાય. આપણા હિંદુઓના સઘળાજ લગ્નો જન્મભક્ષર મેળવીને કરવામાં આવે છે તે છતાં જીવાન વિધવાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે એ

કરવાને બીલકલ કબુલ રાખતી નથી. મારા માઆપ તેને કાજે સીધી કહેતા હતા તેમ હું પણ તેને તેજ કહું છું. તમારામાં જેટલી કુસ્તા હોય તેટલીનો ઉપયોગ કરો તો પણ હું ડરતી નથી. મારો જીવ લેશો તો પણ હું તે સીધી સાથે લગ્ન કરવા કબુલ કરતી નથી. સન્તાના જોરથી ગમે તેટલો જીલમ કરવો સહેલો છે પણ તે સત્તા નાશ પામતા બારે પડશે. તમારા આ ઘોર કૃત્યનું ફળ મળશેજ મળશે. વખત આવતાં રાવણુ જોવાની પણ દુર્દશા થતા વાર લાગી નહિ તો તમારી શું ગણત્રી! તમારી સત્તાનું તમને ગમે તેટલું અભિમાન હશે પણ તે સત્તા જે દિવસની છે એમ માફ મન ખાત્રી પુરે છે. મારો ભરોસો દયામય ઇશ્વર ઉપર છે. તે મારો વાલી છે. તે મને સુખનો દિવસ દેખાડવા શિવાય રહેનાર નથી.”

વિશ્વનાથ જગીરદારે ગુસ્સે થઈ પોતાની અર્ધાંગીને કહ્યું—“અરે, એ ભીખારડી આપણું એમ સાંભળે તેમ નથી. આવતી કાલે ફડફડ લગાવી લગ્ન કરી નાંખ્યા એટલે થયું? ચલ ઉઠ, દાગીનાનો દાખડો લેઈ લે. ઇશ્વર આવતી કાલે તેનો કેમ વાલી થાય છે તે જોઈં છું?”

જગીરદાર આ પ્રમાણે બોલી પોતાની પત્નીને લઈને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

રાત્રી પુરી થવા આવી હતી, ક્રમે ક્રમે એક વાગ્યો, બે વાગ્યા અને ત્રણ વાગ્યા. સવારનો ઠંડો

પવન પુકાવા લાગ્યો. કણુખીની સ્ત્રીઓ સવારના પોતાના ધણીઓને ખેતીના કામે જવાનું હોવાથી વહેલી ઉઠી ધર કામે લાગી હતી. ઘડીયાળમાં એક કલાક પછી ચારનો ટકારો પડ્યો. ચાર વાગ્યા એટલે વિશ્વનાથ જગીરદારના માણસ ચાકરો પણ હોળા ચોળતા ખેડા થયા. રાત્રે જોઓએ જમણ ઉપર સારો હાથ માર્યો હતો તેઓ અજીણને લીધે વહેલા ઉઠ્યા. ગામડા ગામમાં દિશાએ જવા માટે દરેક ઘરમાં સગવડ હોતી નથી તેથી જગીરદારે પોતાના ધરથી થોડે દુર ખાસ સગવડ કરાવી હતી. સવારના વહેલા ઉઠી કેટલાકો તે તરફ જવા લાગ્યા એટલે કાળા ડગલા પહેરેલા સીપાઇઓએ તેઓને દમ મારી કહ્યું:—“એઓ, ક્યાં જાઓ છો? ચલો પાછા જાઓ.”

આ ડરાવણી સાંભળી કેટલાક તો ગભરાઇ ગયા. અને જરા હિંમતવાળા હતા તે આગળ આવી પોહ્યા—“અરે સીપાઇ દાદા, અમને જવા શા માટે દેતા નથી?”

આ પ્રશ્નનો સીપાઇઓએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. જગીરદારના મકાનની આસપાસ સીપાઇઓએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. સો પોલીસ સીપાઇ, આઠ દશ સ્વાર, જમાદાર, ફોજદાર વીગેરે ઘેરો ઘાલવામાં હતા. સીપાઇઓ જગીરદારના વાડાની અંદરના મનુષ્યને બહાર જવા દેતા નહોતા તેમ બહારનાને અંદર જવા દેતા નહોતા.

દિશાએ જવા માટે નિકળેલા ઘોડાને એમ લાગ્યું કે જગીરદાર સાહેબને ત્યાં લગ્નની ધામધુમમાં બંદોબસ્ત રાખવાને આ સીપાઇઓ આવ્યા હશે તેથી કેટલાકેએ સીપાઇઓને કહ્યું—
“અરે, અમે જગીરદાર સાહેબના ધરના માણસો છીએ. અમને જવા દેવામાં કાંઈ હરકત નથી.”

આ પ્રમાણે તકરાર કરનારાઓ તરફ સીપાઇઓના જમાદારે ચાલુક ઉગામી કહ્યું—“જાઓ, સઘળા પાછા ફરો. જગીરદારના ધરમાં જોઈએ તો જંગલ જાઓ. અમે કોઈને જવા દઈશું નહિ. જાઓ સઘળા, એકદમ પાછા જાઓ.”

બિચારાઓ નિરાશ થઈ સઘળા પાછા ફર્યા. શિવ, શિવ, આ કેવી ફળેતી ! દુકાળીયાની જેમ રાતના ખાધેલું અને સવાર પડતા બાહર જવા ન દે તે કેવી ફળેતી ! જગીરદારના વાડામાં એકદમ ગડબડ થઈ રહી. નાના, મોટા, સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષોમાં ભારે ચર્ચા ચાલી. જગીરદાર પોતે ઉઠી તપાસ કરવા લાગ્યા. પોલીસના સિપાઇઓ આવ્યા છે એ સાંભળી એકદમ તેઓ પોતે પણ ગભરાટમાં પડ્યા. શું કરવું તે તેને સુજ પડતી નહોતી. ગમે તેમ ઘૈય ધરી, માધવરાવ તથા ગણપતરાવને પોતાની સાથે લઈ તેઓ ઇનસ્પેક્ટરને મળવા આવ્યા, નમસ્કાર કરી તેઓ બોલ્યા—“મારે ઘેર આજે લગ્ન છે, શુભ કાર્ય છે, તમે આવ્યાં તે ધણું સાફ કયું. કલેક્ટર સાહેબ પણ આવવાના છે. આપ વાડામાં ચાલો. હું તમારી

ઉત્તરવાની વ્યવસ્થા કરે. આપ સધળાંની ભાજનની ગોઠવણ કરે. લગ્ન ખલાસ થતાં સુધી રહેશે તો આપને ખુશી કરી વિદાય કરીશ.”

જંગીરદારે છેવટનું વાક્ય ઘણી ખુબીથી ઉચ્ચાતું હતું, પણ તે ધનરૂપેક્ટર લાંચ ખાઉ નહિ હોવાથી તે તરફ દુર્લક્ષ ખતાવી ખોટયો—“આપનું નામ વિશ્વનાથ જંગીરદાર કે ? આપને ત્યાં કેના લગ્ન છે ?”

જંગીરદારે જવાબ આપ્યો—“હા, મારા સાળા માધવ રાવના લગ્ન છે.”

“ગણપંતરાવ નામનો આપનો છોકરો છે તે ક્યાં છે ?”

“આ તમારી સામે ઉભેલો છે, સાહેબ.”

ત્રણેની બરાબર ઓળખ થતાં ધનરૂપેક્ટરે જમાદારને કહ્યું—“જમાદાર, આ ત્રણે આરોપી હાજર છે. તેઓને પકડી ખોટ ઉપર લઇ જાઓ.”

હુકમ પ્રમાણે જમાદારે ત્રણેને કેદ કરી રસ્તો ખુલ્લો કર્યો. પોલીસે પોતાનું કામ પુરું થતાં ખોટેથી બચુગલ પુક્યું. એટલે બીજા સીપાઇઓ જે મકાનની આસપાસ ઉભા હતા તે ત્યાંથી નીકળી એકઠા થઇ ગયા. જંગીરદાર પકડાયાની ખબર મળતાં તેને ત્યાં આવેલા પંચાણાઓએ એકદમ વીખરાવા માંડ્યું. બાહિણી તથા બીજાઓ જોઈ બે પૈસા

ક્રમાવાની આશાએ આવ્યા હતા તેઓ નીરાશ થઈ ચાલતા થયા. થોડા વખતમાં લગ્નની ધમાલથી ગાજી રહેલું મકાન શુન્ય થઈ ગયું. રાધાબાઈએ પોલીસ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

સુર્યોદય થયો. સુખના કીરણો સર્વત્ર પ્રસરી જ્યાં ત્યાં આદિહાદકારક પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. વણી પોતાની ખોલીમાં ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરતી બેઠી હતી. બહાર પોલીસનું ઘ્યુગલ વાગ્યું એટલે એકદમ તેની છાતી ગભરાઈ. લગ્ન માટે સુખ- ઇતું લશ્કરી બેંડ આવવાનું હતું તે આવ્યું એમ તેને લાગ્યું. એકદમ ગભરાટને લીધે તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. આ વખતે આ તરણીની સ્થિતિ ધણી કષ્ટકારક થઈ પડી હતી. રડી રડીને તેના ડોળા લાલ થયા હતા. શરીર નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું અને વસ્ત્ર મેલાં થયાં હતાં. દુઃખનો એક મોટો નિસાસો નાંખી તે ખોલી:-હે કણ્ણાનીધી, દયાધના, આ કષ્ટમય જીવનને હું શું કરું? જે શરીરને પવીત્ર સુખની પ્રાપ્ત થતી નથી તે શરીર રાખીને હવે શું કામ છે? સઘળી આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ. આજે છુટકો થશે, કાલે છુટકો થશે એમ કરતા લગ્નનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. બહાર વાજાંત્ર પણ વાગવા લાગ્યા. હવે મારે શું કરવું? હે દેવ, આવોજ તારા ધરતો ન્યાય! આ અનાથ ગાય ઉપર જે જીલમ થાય છે તે તું જોઈ કેમ રહ્યો છે! કૃષ્ણરાવ, તમે ખરેખર મૂરણ પામ્યા છો કે? ખરેખર એવુંજ કાંઈ અશુભ થયું હોવું. જોઈએ નહિ તો તે મારો છુટકો કરાવ્યા વગર રહે નહિ. નહિ તો.

મારી જેમ તે દુષ્ટે તમોને પણ કેમ કાઢ તુરંગમાં નહિ નાંખ્યા હોય? ધશ્વર! મારા કૃષ્ણરાવને સુખી રાખ. તેમનાથી હું વીખુટી પડી તે છેવટ પર્વતજ પડી. તેમના પવિત્ર ચરુના ફરી દર્શન મારા નશીબમાંજ નહિ હશે. કૃષ્ણરાવ, આ યોદ્ધામાં નહિ તો પરયોદ્ધામાં મારો સ્વિકાર કરજો. તમારી સર્વાંગ સુંદર મૂર્તિ અંતઃકરણમાં રાખી, તમારા ચરણમાં લીન થઈ, હું આ કષ્ટમય જગતનો ત્યાગ કરું છું.”

આ પ્રમાણે યોદ્ધા તે યોદ્ધામાં એક પથ્થર ઉપર વેણીએ ‘યોતાનું’ માથું પછાડ્યું. તે તરતજ મુર્છા પામી, પ્રેતની જેમ જમીન ઉપર પડી. તે યોદ્ધામાં તરતજ કૃષ્ણરાવ શોધતો આવ્યો પણ વેણીને પ્રેતવત પડેલી જોઈ તે મોટેથી “હાય, હાય,” એટલા શબ્દો યોદ્ધા જમીન ઉપર બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો.

પ્રકરણ વીસમું.

યમુના.

સંધ્યાકાળનો મનોહર વખત હતો. સુર્ય અસ્તાચળ તરફ જતો હતો. વસુંધરા ઘણી રમણીય જણાતી હતી. પક્ષી આડ પર બેસી મધુર સ્વરે ગાતા હતા. પશ્ચીમ દિશા તરફ આકાશે

વિસ્તૃત વજ્રે લાલ રંગ ધારણ કર્યો હતો. સુર્ય તદન ક્ષિતી-
જમાં ગયેલો હોવાની હમણાજ સમુદ્રમાં હુબકી મારશે કે
કેમ એમ લાગતું હતું. આવી રમ્ય વખતે વિશ્વનાથ જગીર-
દારના વાડાના ઓટલા ઉપર એ તરણ સ્ત્રી સમુદ્ર
તરફ નજર કરી બેઠી હતી. આમાંની એક સ્ત્રી
વાંચકની પરિચીત યમુના હતી. તેથી પાસે બેઠેલી ગંગા
નામની તેની બેહનપણી હતી. યમુનાનું મુખાવીંદ ચિંતામાં
હુબી ગયેલું જણાતું હતું. તેના ચહેરા ઉપર તેજ નહોતું.
તેના ડોળા આંસુથી ભરાયલા હતા. માથાના બાળ અવ્યવ-
સ્થિત સ્થિતિમાં હતા. તે સૌંદર્ય હીન દેખાતી હતી. નિરા-
શામય દ્રષ્ટીએ તે જગત્ તરફ સુન્ય દ્રષ્ટીએ જોતી હતી.
આ સધળાનું કારણ તેનો દુષ્ટ પતિ ગણપતરાવ હતો.

વેણીને ધરમાં લાવી પુર્યા પછી યમુનાએ પોતાના પતિ,
સાસુ અને સસરાને વિનવી વિનવીને સમજાવ્યું હતું કે “આ
સાધ્વીનો વિના કારણ છળ કરો નહિ. તેને ઘેર તેને પહોં
ચતી કરો. નહિ તો તે સાધ્વીના આપણે ભોગ થઈ પડશે.”
આ પ્રમાણે વખતો વખત યમુના કહેતી હતી પણ તે બિચા-
રીનું કાણ સાંભળે? સત્તાનું અભિમાન, પૈસાના મદથી જ-
ઓના ડોળા જવાબ ગયા હોય તેઓને સદ્ બુદ્ધિ ક્યાંથી
સુજે? ઉલટાં તેઓ યમુનાને વધુ હેરાન કરતા હતા.
હવે તેનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો હતો. સંસાર
સુખની તેને ખીલકુલ આશા રહી નહોતી. પોતાના
કપાળમાં કંકુનો ચાંદલો કાયમ રહેશે કે કેમ તેની પ્રીતરમાં
તે દિવાની બની ગઈ હતી. તેનું સધળું લક્ષ ગણપતરાવમાં હતું.

જ્યાં સુધી વિશ્વનાથનું ચલણ હતું ત્યાં સુધી તે-
 જગીરદાર સાહેબ, જગીરદાર સાહેબ કહી તેઓનું થુકથું
 ચાટવાને ધણાઓ તૈયાર હતા પણ હવે વખત ફર્યો એટલે—
 “નવાખી લાંબો વખત ટકતી નથી.” એમ તેઓજ કહેવા
 લાગ્યા. જેઓ જગીરદાર જે કાંઈ કરતો તે “યોગ્ય, યોગ્ય”
 એમ કહેતા હતા તેજ હવે કહેવા લાગ્યા કે “પાપનો ધડો
 કદી પણ પુટ્યા વગર રહેતો નથી.” હાલમાં આખા ગામમાં એજ
 વિષયની ચર્ચા ચાલતી હતી. ખેત્યાર જણાએકઠા થતા કે ગામમાં
 એજ ચર્ચા ચાલતી હતી. પોલીસે પહેલાં ત્રણ જણને પકડ્યા હતા.
 પાછળથી જગીરદારે પશ્ચાતાપ કરી સધળું કથુલ કરવાથી
 સરકાર તરફનો શાક્ષી બનાવી તેને છોડવામાં આવ્યો હતો.
 કૃષ્ણરાવે પણ તેના તરફ દયા બતાવી. ગણપતરાવ અને
 માધવરાવ બંનેને મુકદ્દમો ચાલી સેશનસમાં કેટલાકે વાંકે મારે
 સાત વરસના કેદખાનાની સજા થઈ હતી. અપીલમાં કાંઈ
 વળે તેવું નહિ હતું તે છતાં રાધાબાઈની હઠને લીધે અપીલ
 કરવામાં આવી હતી. અપીલ નીકળતા કેટલીક મુદત ડોવાથી
 તેઓને જમીન ઉપર છોડવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો
 તેમાં મહા મહેનતે ભારે રકમના જમીન લઈ ગણપતરાવને
 જમીન ઉપર છોડવામાં આવ્યો હતો, આ વખતે જગીરદારના
 પૈસા પાણીની જેમ ખર્ચાતા હતા, આઠ દિવસ તપાસ ચાલી
 તેમાં વકીલ ખેરીસ્ટરોના ખીરસામાં દશ પાર હજાર
 રૂપિયા પહોંચી ગયા હતા. રાધાબાઈ જ્યારે પોતાના વૈલવમાં
 હુબતી હતી ત્યારે તે ધન્યરને કદી યાદ કરતી ન હોતી પણ
 હવે તે એક પછી એક દેવોની માનતા માનવા લાગી. તે

એમ ધારતી હશે કે દેવાને લાંચ આપવાથી દેવો એનું કાંઈ સાંભળે. ફક્ત ગણપતરાવના ભારે પાપો માટે દેવ પાસે દયા કેવી રીતે માંગવી તે યમુનાને સુઝતું ન હોતું. જોવા કમ તેવા ફળ એવો ધર્મશ્રનો નિયમ તે જાણતી હતી. આજે પોતાનો પતિ જમીન ઉપર છુટી આવશે તેની તે રાહ જોતી ઓટલા ઉપર ઉભી હતી. ગણપતરાવ રાક્ષસની જેમ તેની સાથે વર્તતો હતો પણ તે સાધ્વી તેને પોતાના પરમ પ્રિય દેવત પ્રમાણે સમજતી હતી. પતિ તરફથી એક તલભાર તેને સુખ મળે તેમ ન હોતું, તે છતાં તે પોતાના પતિના સુખ માટે અહનીશ કાળજી કરતી હતી. કેવી વિલક્ષણ પતિ પરાયણતા! રાક્ષસ કરતાં પણ નિર્દય પતિ માટે અગાધ પ્રેમ, પશુ કરતાં પણ નિર્દય પતિ માટે નિરંતર મંગળ કામના, પોતાને થતો અસાધારણ કલેશ બાળુએ રાખી પતિ સેવામાં સદા તત્પરતા, પતિ એજ દેવત, પતિ એજ સર્વસ્વ, એમ સમજનારી સ્ત્રી ખરેખર એક યમુના હતી. પોતાના પતિનું શું થશે એ વિચારથી તે વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. લાંબો વખત જોવા છતાં સમુદ્ર તરફ એક પણ મછવો આવતો જણાયો નહિ એટલે તેની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યા. તેને રડતી જોઈ ગંગા બોલી—“યમુના, આ પ્રમાણે શરીરને કબૂત આપવાથી તને શું ફાયદો થશે? આજ સાત દિવસથી તું નાહી નથી, અન્નને અડકી નથી તો આવી રીતે તને જીવી કેમ શકીશ? ચલ થોડું ખાઈ લે.”

યમુના કાંઈ પણ નહિ બોલતાં ગંગાની ખાંધ ઉપર ડોકું નાંખી દધ વધુ રડવા લાગી. ગંગા ફરી બોલી—“યમુના, આ પ્રમાણે રડી રડી તું તારો જીવ આપવા માંગે છે ?”

યમુનાએ રડતા રડતાં કહ્યું—“ગંગા, એવું માફ નશીય ક્યાં છે ? હું મરવાને તૈયાર છું પણ મુવું મૃત્યુ મારાથી દુર દુર નાસે છે.”

યમુનાના આવા જવાબથી ગંગાને દીલગીરી ઉપજી અને તે બોલી— “યમુના, તારી સ્થિતિ ધણી ખરાબ છે, પણ તેથી કરવું કેમ ? સઘળી બીના લુલી ગયા વગર તને છુટકો નથી.”

યમુના બોલી—“ગંગા, હું મારા સુખને માટે રડતી નથી. મને હાલ જે દુઃખ પડે છે તેના કરતા વધુ દુઃખ પડે તો હું સૌશવા તૈયાર છું પણ મારા પતિ સુખી થાય એટલે અસ, પણ તે આશા હવે ક્યાં રહી છે ! તુરંગમાં તેઓને પુરૂં ખાવા પીવાનું પણ મળતું નહિ હશે. મારા મૃત્યુથી જો દેમનો છુટકો થાય તેમ હોય તો હું મરવા તૈયાર છું.”

“યમુના, તું તદ્દન ગાંડી છો, તારા મરણથી ગણપત-રાવનો થોડો છુટકો થાય તેમ છે ? જો તેમ હોત તો આ ધરમાં તું જીવવા પામત નહિ.”

વવાનો છે? જો હું પતિને ઉપયોગી થઈ નહિ પડું તો લોક નિંદાને હું પાત્ર થઈશ. હમણાજ સાસુજી એમ કહેતા હતા કે ધણી કેદમાં દુઃખ ભોગવે છે અને સ્ત્રી ધરમાં સુખે રાજ કરે છે.”

યમુનાના આ વાક્યોથી ગંગાની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યા. તે ખોલી—“બહેન, જે બનવાનું હતું તે બની ગયું તેને હવે તું શું કરનાર! તેણે ભયંકર અપરાધ કર્યા તેનું પ્રાયશ્ચિત મળ્યા શિવાય કેમ રહે? તેમણે નીચ કૃત્ય ગમે તેટલા કર્યા તેમાં તારો શું દોષ?”

“પણ લોક એમ કહે કેની કે આવી શાણી વહુ ધરમાં હતી અને ધણીને ઠેકાણે લાવી શકી નહિ. લોકો મારે માટે ગમે તેવી વાત ફેલાવશે તે હું કેમ સહન કરી શકું? એક વખત હું મારી નિંદા થતી હશે તે સહન કરી શકીશ પણ મારા પતિની નિંદા મારાથી કેમ સહન થઈ શકે?”

“યમુના, પતિની નિંદા થાય તેમાં તારો શો અપરાધ? આપણું માણસ બરાબર નહિ તેમાં લોકોને દોષ દેવાથી શું ફાયદો?”

“ગંગા બહેન, આ મોંઢા ઉપર લાગેલી મેષ છાંદગી સુધી કાયમ રહેવાની—આ કાળું મોઢું સાફ કરવા માટે આખી દુનિયાનું પાણી વાપરીએ તો થોડું છે.”

“યમુના, તું તો ગાંડી છો. લોકો તારા પતિની ગમે તેટલી નિંદા કરે છે પણ તેઓને તારી તો સ્તુતી કરવી પડે છે.”

“મારી સ્તુતીની મને ક્યાં જરૂર છે! સ્ત્રીઓને પોતાની સ્તુતીથી આનંદ થતો નથી. પતિની સ્તુતી સાંભળી તેઓને આનંદ થાય છે. પતિના ગુણાનુવાદ સાંભળી સ્ત્રીઓના મનનું સમાધાન થાય છે. પતિની કિર્તી તેજ સ્ત્રીની કીર્તી, પણ તેવું સૌભાગ્ય મારા નશાળમાં ક્યાં છે? મને મારા પતિ માટે અભિમાન લેવા જેવું જ ક્યાં છે? આવી અપમાનકારક સ્થિતિમાં જીવીને શું કામ? લોકો મને પણ ફલાણુની સ્ત્રી એમજ કહેશે.”

“ધૃશ્વરે તારા પતિને ખરાબ મતી આપી તેમાં તું શું કરી શકનાર?”

“એમાં ધૃશ્વરનો દોષ શા માટે કાઢવો જોઈએ? નાનપણમાં છોકરાઓને જેવું શિક્ષણ મળે છે તેવાં મોટપણે તેઓ થાય છે. મન ઉપર નાનપણમાં સંસ્કાર પડે છે તેવી મોટપણે છાપ ઉપડે છે. આ સઘળું ખરાબ શિક્ષણનું પરિણામ છે. તેમ જતાં સાસુજી કહે છે કે હું ધરમાં આવી ત્યારથી ધરનો નાશ થવો શરૂ થયો. ગંગા, શું હું એવા ખરાબ પગલાની છું?”

“યમુના, તને તારી સાસુનો સ્વભાવ ખરાબર ખબર છે. તો તેના બોલવા તરફ ધ્યાન શું કામ આપે છે?”

“મારી સાસુ ગમે તેવી હોય પણ મને તે પુજ્ય છે. હું તેમને વારમવાર કહેતી હતી કે આવા ભયંકર કૃત્યો કરે નહિ. પણ વૈભવ અને સન્તાના ઘેનમાં મને મુખ્ય ઠરાવી ન કરવાના કામો ક્યાં અને તેતું આવું ભયંકર પરિણામ આવ્યું. માફ તો સાલજ્યું નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિ ચલાવવી હતી કેની? મામાજી કહે તે પ્રમાણે હંમેશા વર્તતા હતા.”

“હા, તેના કહેવા પ્રમાણે ચાલવાથી આ પરિણામ આવ્યું.”

“ગંગા બહેન, મામાજી સાસુના કાન ભંભેરે, અને સસરાના કાન તેઓ ભરતા હતા અને તેના પરિણામમાં આ સધળાનો નાશ થયો. તેમના કૃત્યોતું આ સધળું ફળ હોવા છતાં મારે માથે સધળો ટોપલો ચઢાવવામાં આવે છે.”

યમુનાના મોઢાંમાથી આટલા શબ્દો નિકળ્યા કે તેની સાસુ રાધાબાઈ આટલા ઉપર આવી પહોંચી. ગામમાં સધળા લોક થુ, થુ કરતા હતા તેની તેને શરમ લાગતી ન હોતી. યમુના પોતાની નિંદા કરે છે એ જોઈ તેને પગના તળીયાથી માથા સુધી આગ લાગી. એકદમ પોતાનો પગ પછાડી, યમુનાનો કાન પકડ્યો અને બીજે હાથે તેની પીઠ ઉપર બેચાર મુકકી લગાવી દીધી અને બોલી—

“અવદશા, આટલું સત્યાનાશ કાઢ્યું તોએ હજી બીજાના નામ દે છે કે? આટલા દિવસ ઘરમાં બબડતી હતી તે હવે

ખીજી લોકો આગળ અમારી નિંદા કરે છે કે? આજ કાલની છોકરીઓના માથા કેવા ફરેલા હોય છે? ઘણી તુરંગમાં સહે છે અને બાઈને તેની લાજ પણ લાગતી નથી. ખુશાલ ખીજીની સાથે ગપ્પાં મારે છે. આ સઘળું મારી શીખવણીથી થયું એમ કહે છે કે? હું તો ખરાખ હતી, પણ તારા સારા ગુણ બતાવવા હતોને? હું હંમેશા કહેતી હતી કે આ ભીખારીની છોકરી કદી સારા પગલાની નીકળવાની નથી અને અમારા ઘરમાં તેનો પગ મુકાયો ત્યારથી અમારી પડતી શરૂ થઈ.”

રાધાબાઈની મુકકીઓથી યમુના અધમુઘ થઈ ગઈ હતી પણ શું કરે ખીચારી! મુંગી મુંગી આંખમાંથી નીકળતાં આંસુ લુગડાના છેડાવતી લુછતી હતી. ગંગાને તેની ઘણી દયા આવી; પણ તે બિચારી શું કરે? તે છતાં તે ડરતી ડરતી બોલી—“રાધાબાઈ, આ ગાયનો વીનાકારણ શું કામ છળ કરે છે? આજ સાત દીવસમાં તેણે અન્નનો એક દાણો ખાધો નથી. થયું-તે થયું. હવે આ સામ્બીની હત્યા માથા ઉપર ન લેતા. આ ઘરની લક્ષ્મી સાથે ખરાબર વત્તવામાં આવ્યું હોત તો આવો વખત નહિ આવતે. માધવરાવની શીખવણીથી તમે તમારા ઘરખારનો નાશ કર્યો.”

ત્રાહિત માણસ આ પ્રમાણે પોતાના મોઢા ઉપર બોલે તે રાધાબાઈને ગમ્યું નહિ. તે એકદમ સંતાપથી લાલ થઈ બોલી—

“ગંગા, તારે ઘેર કાંઈ કાંમ હોય એમ જણાતું નથી. ચોનાના ધરતું ખાઈ, ખીજ લોકોની નીંદા કરવી એ કુટલીક સ્ત્રીઓને ટેવ હોય છે. તારે કાંઈ મારા ધરની બાબદમાં વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી. તે મારી વહુ છે અને હું તેની સાસુ છે. હું તેને ગમે તે કહીશ, મને લાગશે તો હું તેને મારી પણ નાંખીશ તેમાં તારે વચ્ચે બોલવાની જરૂર નથી. તેના પગલા કેવા ખરાબ છે તેની તને શું ખબર? આવો સ્નાના જવો ધણી હતો અને તેની સાથે એક દિવસ ખુલ્લા મને બોલી નથી અને હવે જ્યારે ડાળા ઉઘડ્યા ત્યારે રડતી બેઠી છે. તેને રડતી જોઈ તને દયા આવતી હોય તો તે તદન ખોટી છે. કરવું કાંઈ અને બતાવવું કાંઈ એ તો તેનો સ્વભાવ છે. અમારા ધરમાં તેના પગલા થયા તે દિવસથી અમારી પડતી શરૂ થઈ છે. આવી વહુ મરે તો હું સત્ય નારાયણની પૂજા કરીશ. મારા છોકરાને વહુ મળશે નહિ એમ તો કાંઈ નથી કેની?”

ગંગાને બોલવાનું કાંઈ કારણ નહોતું પણ યમુના માટે તેનું અંતઃકરણ બળતું હતું તેથી બોલ્યા શિવાય તેનાથી રહી શકાયું નહિ. રાધાબાઈનો ગડગડાટ બંધ પડ્યો એટલે તે બોલી—“રાધાબાઈ મને તો લાગે છે કે તમે આ ધરનો સંધળો નાશ કર્યો—તમારા શત્રુ પણ યમુનાની સ્તુતી કરે છે. આખા ગામના લોક યમુનાને તમારા ધરની લક્ષ્મી સમજે છે. તમારા છોકરાએ સુશિક્ષણ સંપાદન કર્યું નહિ એ શું યમુનાનો દોષ છે? ધરમાં

લક્ષ્મી જેવી સુશીલ, સુશક્ષીત સ્ત્રી જતાં તમારા છોકરાને
કદરૂપી રંગુ પસંદ પડી તેમાં પણ યમુનાનો દોષ કે? ઘરમાં
સોના જેવું ખાવાનું છોડી આઠે પહોર માંસ અને દાઢ પી
રસ્તાઓમાં ફર્યા કરવું એમાં પણ યમુનાનો દોષ કે? પાર-
ની છોકરી વેણી, જેના ઉપર તમારો તલભાર પણ હક
હોતો તેનો જળ ક્યો તેમાં પણ યમુનાનો દોષ કે? તેની
પરજી વિરૂધ્ધ માધવરાવ સાથે તેના લગ્ન કરવા નિકળ્યા
હતા તે પણ શું યમુનાએ નકકી કયું હતું કે? બિચારા
ગોવીંદરાવે, જે શિખામણની વાત કરી તે માટે તેના ઘરને
આગ લગાડી તે પણ યમુનાએ કે? તમારી સામે કદી જણે
કુંકારો કાઢ્યો નહોતો તે કૃષ્ણરાવને તમે દરીયામાં ધકેલાવી
દીધો, તે પણ યમુનાએ ભુલ કરી કે? રાધાબાઈ તમને તો
એમજ લાગ્યું કે આપણું રાજ્ય છે! પણ ઇશ્વરને ઘેર
પણ કાંઈ ન્યાય હોય છે, સારાને સારા અને ખરાબને
ખરાબ લોક કહેવાના. યમુના જેવી સુશક્ષીત અને સુશીલ સ્ત્રી તે
લાગ્યેજ મળે છે. ઘણી તરફથી આટલો ત્રાસ તોપણ તેના
ચરણમાં સદા લીન રહેતી હતી. સામું સસરાની આજ્ઞા માથે
હિંમતવા સદા તત્પર રહેતી હતી. યમુના મનુષ્ય નહિ પણ
ખરેખર દેવ છે. તેના પગ ઘોષને રોજ આર્થ મહિલાએ
પીવા જોઈએ. દેવ લોકની લક્ષ્મી તમોને મળી પણ તમે તે ધુળ-
ધાણી કરી નાંખી. તમે હમણા કહ્યું કે મારે વચ્ચે જોલવું
નહિ, પણ હું શા માટે જોલું નહિ? શું હું સ્ત્રી નથી?

શું હું હિંદુ નથી? સાસરામાં પડતી અડચણો શું મને ખબર નથી? વહુ તરીકે શું મને અનુભવ મળ્યો નથી? સાસુ કેવી હોય છે તે શું મને ખબર નથી કે? મને શું દયા માયા નથી? યમુના જેવી નિષ્કલંક, નિષ્પાપ, પવિત્ર સ્ત્રી માટે શું મને અભિમાન નહિ હોવું જોઈએ? હિંદુ સમાજમાં સાસુ શબ્દ ઉચારવામાં આવતાં શરીર ઉપર કાંટા હિલા થાય છે તેથી શું રીસ મને નહીં આવે? યમુના જેવી સાધ્વી સ્ત્રી માટે જેના હૃદયમાં દયા હોય તેવી સ્ત્રી તમારી સાથે વંઢયા વગર રહેજ નહિ. આવી અભાગીણીની દયા રાખવી તે પ્રત્યેક સમન્વૃત્તદાર સ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે. રાધાબાઈ, તમને ગુસ્સો ઉપજ્યો હોય તો મને દશ ગાળ ખુશીથી દો, પણ તેથી હું માફ કર્તવ્ય બજાવવામાં કદી ચુકવાની નહિ. હમણાજ તમે તેને પશુની જેમ નિર્દયપણે મારી એ તમે સાફ કયું નહિ. આ માટે પશ્ચાતાપ કરવાનો વખત તમારે માટે ધૈર્ય જલદી લાવશે. રાધાબાઈ, તેને માટે હું તમારા પગે પડી માગુ છું કે તમે તેનો છળ કરો નહિ.”

એટલું બોલીને ચાલતી થઈ. તે ગઈ એટલે રાધાબાઈ બોલી—“ડાકણ, તારું મોહું છે કે તોપખાનું! અરે રાંડે કેવા તોપના ગોળા છોડ્યા હતા!”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

માતા.

અહાહા માતા, માતાની મોટાઇતું વણુંન કરવામાં મનુષ્યની જીલ તદન અસમર્થ છે. મુમાતાની યોગ્યતાનું પુરેપુરું વણુંન કરવાને ઇશ્વરી પ્રસાદ મેળવેલી કલમજી જોઇએ. તો પછી માતાની મોટાઇતું વણુંન કરવામાં આ નયની કલમ કાંઇ પ્રયત્ન કરે તો તે હાસ્યારૂપદ ગણાય. મોટા મોટા સંતો, કવીઓ માતાની મોટાઇ વીધે વણુંન કરી. ગયા છે.

આજે આપણી વેણીને અત્યંત આનંદ થયો હતો. તેના મનને ભારે સમાધાન લાગતું હતું. તેના કેદખાનામાંથી છુટકો થયો તેથી જ આનંદ થયો હતો તેના કરતાં પણ આજે તેને વધુ આનંદ લાગતો હતો. કૃષ્ણરાવને જીવતો જોયાથી તેને જ આનંદ થયો હતો તેના કરતાં આજનો આનંદ જીલ પ્રકારનો હતો. વેણીનો છુટકો થયા પછી કેટલેક વખતે કૃષ્ણરાવ અને તેના લગ્ન થયા હતા. લગ્ન જગીરદારને ત્યાંના જેવા ધામધુમીયા નહોતા અને ધણુ થોડા માણસોએ હાજરી આપી હતી તેથી તેવા સાદા લગ્નમાં વાંચકને પણ રસ પડતે કે

કેમ એ શક છે. લગ્નની ધામધુમ જે એ ગરિબડા ઘરમાં થઇ હતી તે પુરી થયા પછી આજે મા દીકરી ધણા વખતે એકાંતમાં વાતચીત કરતા બેઠા હતા અને આ મા અને દીકરી એકાંતમાં મળવાથી જે આનંદ થયો હતો તે તેનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી.

વેણીના કૃષ્ણરાવ જોડે લગ્ન થયાને બે દિવસ થઇ ગયા છે. લગ્ન સભારંભ મુખ્યમંત્રીના ચોપાટી ઉપરના કેશરાવના બં ગલામાં કરવામાં આવ્યો હતો. વેણી કેટલાક દિવસ પોતાના છુટકા પછી ખીછાના વશ રહી હતી અને તે પછી લગ્નની ગડબડમાં પડવાથી તેની માતાને તેની સાથે બે ઘડી વાત કરવાની પણ તક મળી નહોતી. મો દીકરી એક કાચ ઉપર એકાંતમાં બેઠા હતા એટલે વેણી બોલી—“આ, આવો સુખનો વખત આવશે એવી મને ખીલકુલ આશા નહોતી. પણ ઇશ્વરની કૃપાથી આજનો આનંદનો દિવસ ઉગ્યો.”

વેણીના ડોળા આંસુથી ભરાઇ આવ્યા. પાછળ બનેલા બનાવોથી તેની આવી સ્થિતિ થાય તેમાં કંઈ નવાઇ જેવું નથી. ઇદિરાબાઈએ પોતાના લુગડાના છેડાથી તેના આંસુ લુછતા લુછતા કહ્યું—“વેણી, હવે શા માટે ડોળામાં આંસુ લાવે છે ? જે થઇ ગયું તે થઇ ગયું. સધળું વીસરી જા. તારામાં હજી પુરી શક્તી આવી નથી. માથા આગળનો જખ મ જોડે પુરાવા આવ્યો છે તોપણ હજી નવું લોહી આવવાનું છે. ડોક્ટર કહે છે કે તારે હજી કેટલાક દિવસ સંભાળીને રહેવું જોઈએ.

પોતાનું માથું પોતાના માતાના ખોળામાં મુકી વણી ખોલી—“આ, હવે કાંઈ શીકર કરવા જેવું નથી. આવડો મોટો જખમ પણ ડોક્ટરે કેટલો જલદીથી સારો કર્યો.”

વણીના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા તેની માતા ખોલી—“વણી, ડોક્ટર કહેતો હતો કે હવે કાંઈ કાળજી રાખવા જેવું નથી. આવડો મોટો જખમ પણ ડોક્ટરોએ કેટલો જલદીથી ભરી નાંખ્યો.”

વણીના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા તેની માતા ખોલી—“વણી, ડોક્ટર કહેતો હતો કે આ જખમ ભરતા એ મહીના લાગશે પણ એ અઠવાડીયામાં તારો જખમ ભરાવા આવ્યો ત્યારે તે પણ અન્યથા થઈ ગયો. તે પથ્થર સાથે માથું અડાવી ઘણું અવિચારી કૃત્ય કર્યું. ઇશ્વરની મહેરબાનીથી તું બચી ગઈ, નહિ તો અમને સંઘળાને દુઃખના હુંગરમાં દાટી જતે.”

“આ, હું તે કેદખાનામાં ખીણું શું કરી શકું તેમ હતી? મરણ શિવાય મારે માટે ખીજો રસ્તો નહોતો. મને તે વખતે એટલુંજ લાગતું હતું કે હું તેમના ચણના છેવટ સુધી દર્શન કરી શકી નહિ, પણ ઇશ્વરની કૃપાથી સંઘળું બરાબર પાર પડ્યું. આ, તે નીચ ગણપતરાવે બિચારી મનોરમા ઉપર પણ તેવોજ પ્રસંગ ગુબ્બરો હતો અને છેવટે તેણે પણ બારીએથી ફેંકાવી દઈ આપઘાત કરવાને નકકી કર્યું હતું. તેને સચ્ચિદાનંદે બચાવી હતી. આ, તે

બન્ને કેવાં ભલાં છે. હું તેનું શું વર્ણન કરું? મને તો તે લોકો દેવલોકના મનુષ્ય જેવા દેખાય છે. મનોરમા તો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે. કેટલો ભલો સ્વભાવ અને કેવો પવિત્ર પ્રેમ ! મને તો એમ લાગે છે કે બન્નેની હંમેશા દેવની જેમ પુંજ કરું. સચ્ચિદાનંદ અને તેના થોડા વખતમાં પુનર્લગ્ન થનાર છે. મનોરમાએ જ્યારે તેની પાસે વાત કાઢી ત્યારે તેણે પણ પહેલા અનુમતી આપી નહોતી.”

“એ દોષ કાંઈ સચ્ચિદાનંદનો નથી. લોકોમાં એક રીવાજ ૩૯ થયો હોય તેથી એકાદ સારો અને નવો રીવાજ દાખલ કરવાને નિતી ધેંધેથી પુણું મનુષ્ય ઘણી વખત ડગમગી જાય છે. ઠીક પણ સચ્ચિદાનંદ લગ્ન કરી ગ્રહસ્થાશ્રમી થયા પછી શું કરનાર છે?”

“આ, તેની પાસે પુષ્કળ પૈસો છે. આ દરિદ્રી હિંદુસ્તાનની ઉન્નતી થવા માટે તે પ્રયત્ન કરનાર છે. તેમણે જુદા જુદા દેશોમાં પ્રવાસ કરેલો છે. જાપાન, જર્મની, અમેરિકા, ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ વિગેરે દેશોમાં જઈ તે દેશોની ચડતી સ્થિતિ કેવી રીતે થઈ તેનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. સ્વતંત્ર દેશોના શિક્ષણ, આચાર, વિચાર અને પદ્ધતિ આ દેશમાં શરૂ થયા શિવાય આ દેશને રાષ્ટ્રીયત્વ આવશે નહિ એવું તેમનું મજબૂત માનવું છે. લોકોને ખરૂં શિક્ષણ આપવા માટે તેઓ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય સ્થાપનાર છે અને તેમાં પોતાના પૈસા તથા વખતનો ભોગ આપનાર છે. જીવાન પ્રજાના મન સારા સંસ્કાર પામે અને તેઓ પોતાના દેશને સર્વસ્વ સમજે તે માટે તેઓ ખટપટ કરે છે.

મનોરમા પણ સચ્ચિદાનંદ જેવી વિદ્વાન અને ઉદાર વિચાર
ની છે. છોકરીઓને નિશાળમાં મુગલ બાદશાહની વંશાવળી
મોઢે કરાવવામાં આવે છે પણ રામાયણમાં સતી સીતાનો
ઇતિહાસ છોકરીઓ જાણતી નથી તેથી તેઓ ધણા દલગીર
થાય છે. જે શિક્ષણની આવશ્યકતા નથી એવું શીક્ષણ
શાળામાં છોકરીઓને આપવામાં આવે છે તેથી હાલ સમાજને,
અને કુટુંબને, હાલના સ્ત્રી વર્ગથી કાંઈ પણ ફાયદો થતો
નથી, એ ખામી દુર કરવા માટે પણ મનોરમા કાંઈ પ્રયત્ન
કરનાર છે. મનોરમાને આવા ઉદાત્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ રામાયણ,
ભારત, વિગેરે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો વાંચવાથી થઈ છે એ સાંભળી
એ ગ્રંથો નહિ વાંચવા માટે મને દલગીરી થવા લાગી હતી.
પણ જ્યારથી આ ગ્રંથો વાંચવાનું શરૂ કર્યું છે ત્યારથી
મારા મનને ધણું સમાધાન થયું છે.”

“સ્ત્રીઓને જે શિક્ષણ મળવું જોઈએ તે મળતું નથી
એ ખરેખર મોટી ખામી છે. સંસારમાં પડતી મુશ્કેલી કેમ દુર
કરવી તે આપણે સમજી શકતા નથી પણ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ મોઢે
ખોલી જઈએ છીએ અને તેથીજ ડગલે ડગલે આપણને સુખને
અદલે દુઃખ મળે છે. ઇશ્વર, મનોરમાના પ્રયત્નને યશ આપો.”

આ પ્રમાણે બન્ને વચ્ચે વાત ચાલતી હતી. એટલામાં
રમાલક્ષ્મી ત્યાં આવી પહોંચી અને વેણીએ કૃતજ્ઞતા બતાવી
કહ્યું—“બા, મારે ખાતર રમાલક્ષ્મી અહીંને ધણી મહેનત
કરી છે. હું તેમનો પાડ કેવી રીતે વાળી શકીશ?”

રમાલક્ષ્મી બોલી—“ભાભી, મેં એમાં શું માદું ક્યું છે? મારી ફરજ મેં બજાવી છે, તેમાં વળી મારા કૃષ્ણરાવનું હિત હોવાથી અમે તો અમારો સ્વાર્થ સાંધ્યો છે. એમાં મને મોટાઇ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી.”

ધંદીરા બોલી—“જગીરદારે અમારા ઉપર આટલો જીલમ કર્યો પણ તેનું પરિણામ કાંઈ ખરાબ આવ્યું નહિ. તારી અને મનોરમા વચ્ચે ઓલખાણ પડી તેનું કારણ પણ જગીરદાર છે. આપણે તેના પણ તે બાબદમાં આભારી છીએ.”

એટલે વેણી બોલી—“બા, હવે ગણપતરાવનું શું થશે?”

“તેને સાત વરસના કેદખાનાની સજા કરવામાં આવી છે. તેના બાપે અપીલ કરી છે. હવે અપીલમાં શું થશે તે જણાશે.”

“બા, કેદીઓ સાથે તુરંગમાં કેવી રીતે વર્તતા હશે?”

“વેણી, તુરંગ આ લોકનું નક છે. ત્યાં કેદીઓ સાથે ઘણી સખ્તાઇથી કામ લેવામાં આવે છે. પથ્થર ફેંડાવે છે, દગાવે છે, અને ઘાણીએ બળદની જેમ જોડી તેલ કઢાવે છે. જાડું અન્ન ખાવા આપવામાં આવે છે, જાડા કપડા પહેરાવવામાં આવે છે, અને અનેક રીતે તેઓ ઉપર સખ્તાઇ કરી તેઓ ભવિષ્યમાં સુધરે તે માટે સખ્તાઇ કરવામાં આવે છે.”

“બા, તે શ્રીમંતનો છોકરો છે અને આવા દુઃખ કેમ

સહન કરી શકશે ? આપણે જો તેને માફ કરીએ તો નહિ આવે ?

“વેણી, તેણે કેવા ભયંકર અપરાધ કર્યા છે તેની તને કલ્પના નથી. જેવું કર્મ કરવું તેવું ફળ ભોગવવું. આ દુનિયાનો તે ન્યાય છે.”

“મારાથી ક્ષમા આપી શકાતી હોય તો હું તેના સઘળા અપરાધોની ક્ષમા આપવા તૈયાર છું.”

“પણ તેથી તેની સજામાં ઘટાડો થઈ શકે તેમ નથી.”

“બા, ગોવીંદરાવના મકાનને આગ લાગી હતી તેનું શું થયું.”

રમાલક્ષ્મી વચ્ચે ખોલી “ભાભી, ગોવીંદરાવનું મકાન એમ શું કામ કહો છો ? તમારું પોતાનું મકાન કહોને. જાગીરદારે પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા તુકશાનીના આપવા કબુલ કર્યાથી તેની સામેની ફરીયાદ ખેંચી લેવામાં આવી છે.”

વેણી ખોલી—“રમા બહેન, આ કામમાં કેશવરાવે પણ પણ ધણો શ્રમ લીધો છે. અમે તેના જન્મો જન્મ આભારી થયા છીએ. કમુ પછી તમને છોકરો આવે તો અમે ધણા ખુશી થઈશું.”

“વેણી તારે લીધે મારા પીતૃવંશની વૃદ્ધી થશે તેથી હું પણ ખુશી થઈશ.”

ઇંદીરા બાઈએ વેણીની પીઠ ઉપર હાથ મુકી તેને કહ્યું.
 “વેણી, તારા કરતા ઉમ્મરમાં આ રમાલક્ષ્મી મોટી છે તેથી તેમની
 સાથે તેમનું માન સાચવી વર્તજે. ગોવીંદરાવના કુટુંબમાં
 એક છોકરીની જેમ તું ઉછરી છે તેથી એક વહુ તરીકે વર્તતા
 તને મુશ્કેલી પડશે. કૃષ્ણરાવ સાથે પહેલા તું રમતી હતી
 પણ હવે તે મારા પતિ થયા છે તે ધ્યાનમાં રાખ. સાસરામાં
 કવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ મારે તને શીખવવું પડે તેમ
 નથી; પણ મને કહ્યા વગર ચાલતું નથી. પતિ એજ સ્ત્રીનું
 મુખ્ય લુપણ છે; પતિ એજ સ્ત્રીનો દેવ છે; પતિની હમે
 શા સેવા કવી જોઈએ. આપણી લુલથી પતિ અસંતુષ્ટ થાય
 એવું કદી આચરણ કરવું નહિ. પતિ અને પત્ની જ્યાં
 આનંદમાં રહેતા હોય ત્યાં હંમેશા સુખ રહે છે. શાંતી પણ
 તેજ કુટુંબમાં દ્રષ્ટી પડે છે. સંસારના ગાડાના પતિ અને
 પત્ની એ બે ચાક છે. આ બન્ને ચાક સ્વભાવે જ્ઞાને, સમજ
 જ્ઞાને અને વિચારે સરખા હોય તો સંસારનું ગાડું સરસ રીતે
 ચાલે છે. તારા નશીબે તને રૂપે, ગુણે અને જ્ઞાને તને જોઈએ
 તેવા પતિ મળી રહ્યો છે. તારા સસરા તને પોતાની પેટની
 છોકરી બરોબર ગણે તેવા છે. તારી સાસુ તારા ઉપર મારા
 કરતાં પણ અધિક પ્રેમ રાખે તેવી છે. સારા મનુષ્યનો સહે
 વાસ એજ સ્વર્ગના સુખ બરાબર છે. આ સુખ તને હંમેશા
 મળે એવી ઇશ્વર પાસે મારી માંગણી છે. તું તારા ગુણથી
 બધાની માનીતી થઈ પડે, તારા આચરણથી સઘળા જને આહો
 અને પતિની સેવાથી તું પાવન થાય એ હું જોઈ એટલે મારા

જીવ્યાનું સાથેક થયું.

“વેણીએ નમ્રપણે કહ્યું—‘આ તારો આ ઉપદેશ હું કદી ભુલીશ નહિ.’”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

પશુ.

યસુના પોતાની ખોલીમાં પોતાના પતિ વીણે કાળજી કરતી બેઠી હતી. તેનું હૃદય ચિંતાથી ગ્રસ્ત થયું હતું. “પતિ” એ એકજ વિષય તેના મનમાં રમી રહ્યો હતો. પતિ તરફથી આજ સુધીમાં કદી તેને સુખ લેશ માત્ર અનુભવ્યું નહોતું અને ભવિષ્યમાં અનુભવવાની વક્રી નહોતી તે છતાં પતિનું શું થશે તેના વિચારમાં તેનું ચિત્ત રોકાયેલું હતું. પતિ તરફથી તેને વારંવાર અત્યંત ત્રાસ થતો હતો. પણ તે છતાં તેને પતિના દર્શનથી આનંદ થતો હતો અને પતિની સેવા કરવાની મળે તો પોતાને સુખ મળ્યું એમ તે માનતી હતી, પણ હવે તો તેની તે આશા પણ નષ્ટ થઈ હતી. પોતાનો જન્મ અત્યાર સુધીમાં જેવા સંકટમાં ગયો તેવાજ સંકટમાં ભવિષ્યમાં જશે એવી તેની ખાત્રી થઈ હતી, તો પણ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય માનીને તે રાત

દિવસ ઇશ્વર પાસે પતિની મંગળકામના માટે પ્રાર્થના કરતી હતી. તે એક સરખી શીકરમાં ડુબેલી હતી. પહેલાં તે ઘણી દેખાવડી હતી પણ ધરમાં બનતા બનાવોથી આજે તેના મોંઢા ઉપર શીકાશ આવી જવાથી કૃષ અને સૌંદર્ય હીન થઈ ગઈ હતી. ખાવા પીવા ઉપરથી મન ઉઠાડી નાખ્યું હતું અને રાત્રે બરાબર ઊંઘતી પણ નહોતી.

બીજા હાથ ઉપર તેની સાસુ રાધાબાઈ તો આગળ માફક જોઈ હતી તેવી હતી. આવો મોટો દુઃખનો હંગર તુટી પડ્યા છતાં તેના વર્તન તથા સ્વભાવમાં બીલકુલ ફરક પડ્યો નહોતો. પહેલાં કરતાં યમુનાનો તે ખેવડો છળ કરતી હતી. તેની એવી પકડી ખાત્રી થઈ હતી કે આ સધળો પ્રતાપ યમુનાના ખરાબ પગલાંનો છે. તે જો મરણ પામે તો તેની સ્થિતિ આગળ માફક પાછી સુધરે. જોશી લુવા દરેકને તે વખતો વખત પોતાની દશા માટે તે પુછતી હતી. તે લોકો તેના મનની સ્થિતિ જોઈ કહેતા હતા કે, “તારી વહુ ઘણા ખરાબ પગલાંની છે. તેના જન્મ વખતે ઘણા ખરાબ ગ્રહ પડેલાં છે. તે જેના ધરમાં હોય તેનું સત્યનાશ થાય તેવા છે.” આ ઠગારા લોકોના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેની દૃઢ સમજૂતી થઈ હતી કે યમુના મરણ પામ્યા શિવાય તેના ધરમાં પાછું સુખ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

શુભ શુકન અને અપશુકન, ખરાબ પગલાંના માણસ અને સારા પગલાંના માણસ, અમુક દિવસ સારા અને અમુક દિવસ ખરાબ એવા વહેમોને લીધે હિંદુ સમાજમાં ક્ષણે ક્ષણે કેટલું

નુકશાન થાય છે તેની કલ્પના થઈ શકે તેમ નથી. આવી અજ્ઞાનતાને લીધે મોટા મોટા કામો માથે ઉઠાવી શકાતા નથી અને યમુના જેવી નિરપરાધી સ્ત્રી ઘોડાના છળનો ભોગ થઈ પડે છે. રાધા બાઈની વિલક્ષણ ટાચણીને લીધે, પોતે ખરાબ પગલાની છે કે કેમ એવી યમુનાને પણ શંકા થવા લાગી હતી. તે પોતે વારંવાર ઓલતી હતી કે “મારે લીધે જો આટલું નુકશાન થયું હોય તો હું મરી જાઉં તેજ ઉત્તમ છે.” પણ યમુનાના આ વિચાર તેદન મિથ્યા હતા. તેને અલણ ગણનારા મુખ હતા, તેને ખરાબ પગલાની કહેનાર નીચ હતા અને તેની નિંદા કરનારા ખાત્રીપુર્વક રાક્ષસ અથવા પશુ હતા.

યમુના જેવી વહુ, યમુના જેવી સાધ્વી સ્ત્રિ અમે આપણા હિંદુ સમાજનું મોટું ભુપણ સમજીએ છીએ. પતિ માટે પોતાનું સર્વસ્વ સમજનારી યમુના જેવી સ્ત્રી માટે અમને અભિમાન ઉપજે છે. યમુનાની સ્તુતી ગમે તેટલી કરીએ તોપણ થોડી છે કેમકે તેનું હૃદય અતી ઉદાર, તેના વિચાર અત્યંત ઉદાત્ત, પ્રીતિ, સ્નેહ, પ્રણેય, મમતા વીગેરે મનોવિકાર અતી પવિત્ર, સ્વભાવ ધણો મમતાળુ અને આપ્તું સ્વરૂપ અને વર્ણ ખાસ મનોહર, સંસાર સકટ વેહેવામાં સર્વથા યોગ્ય-તેમજ કાર્યદક્ષ, સુશીલ, શાંત અને ચતુર હતી પરંતુ ગણપતરાવ જેવો પશુવત્ પતિ બીચારીને મળવાથી તેના સઘળા ગુણો ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું. આ પવિત્ર હિંદુ રમણીનો-માત્ર ગણપતરાવને લીધે-તેના કુટુંબ અને, હિંદુ સમાજ, તેમજ આપણા રાષ્ટ્રને કાંઈપણ લાભ

થઈ શક્યો નહિ. પતિના એકાદ મીઠા શબ્દથી પોતાની
જાતને તેણે ધન્ય માની હોત, પણ તે ચાંગળ તેની સાથે
કદી એક સારો શબ્દ વટીકે જોઈયો નહોતો. તે કુલાંગાર
યમુનાની ખીલકુલ કાળજી રાખતો નહોતો, એટલુંજ નહિ
પણ તે ખીચારીને હમેશા સતાવતો હતો. તેટલું છતાં
પણ યમુના પતિનું મંગળ થાય એવું હમેશા ચિંતન કરતી હતી.
પતિને મુખી જોઈને તેને સારૂ લાગતું હતું. પતિને આનંદમાં
જોઈ તેને આનંદ થતો હતો.

ગણપતરાવ યમુનાનો ગમે તેટલો જીજ્ઞાસુ કરતો હતો તો
પણ તે પતિને દેવ પ્રમાણી સમજી, તેની મુર્તિ નિરંતર
હૃદયમાં રાખી, તેને પુજ્ય સમજી તેની ભક્તીભાવથી સેવા
કરતી હતી. બિચારી રાત્ર દિવસ પતિ પતિ એમ માળા
જપતી હતી. લોકો ગણપતરાવની નિંદા કરે તેથી તેની આંત
રડી કળકળતી હતી. તે તુરંગમાં ગયો ત્યારથી તેના હૃદયમાં
ઝેર રેગાયું હોય તેવી વેદના થતી હતી. યમુના, તારી કેવી
ઉત્તમ પતિ ભક્તી ! તારું કેટલું ઉદાર અંતઃકરણ ! તારા
તેજથી રત્નો પણ ઝાંખા પડે ! અદિદેવતા, તારા, સીતા,
મંદોદરી એવી મહાન સ્ત્રીઓના જેવી તારી યોગ્યતા !
પણ હાલની અમારી હીંદુ સમાજ રચનાને લીધે
હીંદુ સમાજને જરા પણ ફાયદો થયો નહિ. આ ભયંકર
નુકસાનીનું કારણ સમાજના સમાજ કેટકો છે. આપણા
સમાજને તેનાથી કાંઈ પણ ફાયદો થયો નહિ તે છતાં અમે
તેને આપણા સમાજની ભુપણ રૂપ સમજીએ છીએ.

યુમુનાનું દુઃખ ઓછું કરવાને તેના બાપે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ. યુમુનાનો નાનો ભાઈ વામન હવે સમજણો થયો હતો. બાપ ગરીબ છતાં પોતાના પ્રયત્નથી બી. એ. થયો હતો પણ પોતાનો આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો. તેને યુમુના ઉપર ગુજરતા સંકટની ખબર મળતા તે તેની પાસે આવ્યો હતો.

યુમુના ભાઈએ કહ્યું—“યમુ, પિતાજીએ તને આપણે ઘેર આવવાને કેટલીક વખત સમજાવી પણ તેં તેમના કહેવાને માન આપ્યું નથી પણ હવે આ ધરમાં રહેવું તને શોભે તેમ નથી.”

“વામન, અમો સ્ત્રીઓને શોભા અને ગૈરશોભા તરફ લક્ષ આપવું કેમ પાલવે ? મારે મારું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.”

“આટલા દિવસ તારું કહેવું બરાબર હતું પણ જે પતિપર તારી ભક્તિ હતી તે સાત વરસ કેદમાં ગયાથી હવે તું અહિંયા રહી શું કરશે ? તારી કલાંઠ સાસુ તારો હંમેશા છળ કરશે, આવા દુઃખમાં પડી રહેવામાં ફાયદો શું ! તું આપણે ઘેર ચાલ. હું જાગીરદાર ઉપર અન્ન વસ્ત્રનો દાવો કરી તારી સઘળી વ્યવસ્થા કરી આપીશ.”

“વામન, તું એ ગાંડા સરખું શું બોલે છે ? અમારો સ્ત્રીઓનો ધર્મ ધણો કઠણ છે. મને અહિંયા ગમે તેટલું દુઃખ હોય, તોપણ આજ ધરમાં મારે મારી જીંદગી પુરી કરવી જોઈએ. હું આ દુઃખ મટાડવાને તારે ઘેર આવી રહ-

તો તેથી મને કાંઈ સુખ મળે નહિ. ઉલટું લોક મારી નિંદા કરશે. પતિની સેવા કરવાનું મારા નશીબમાં નથી તો લલ્લે પણ આ ઘરમાં રહી તેમની મંગળ કામના માટે હું ચિંત્વન કરી શકીશ. વળી સાસુ સસરાની થોડી સેવા કરીશ જેથી મારા મનને થોડું સમાધાન મળશે.

“બહેન, તું ઉદાત્ત વિચારથી પ્રેરાઈને બોલે છે તે બરાબર છે પણ પતિ, સાસુ, સસરા એ ત્રણે તારી વિરૂદ્ધ છે તો અહિંયા રહેવામાં શું ફાયદો ?

“ તારે ઘેર આવી રહેવા કરતાં પુષ્કળ ફાયદો છે. એક તરફ પતિ તુરંગમાં દુઃખમાં દિવસો કાઢે છે અને થોડું કષ્ટ ચુકાવવાને માટે પવિત્ર મંદિર જેવા ગણાતા શ્વશુરાલયને છોડવાને હું કદી કબુલ થઈશ નહિ. મારા સાસુ સસરા મારી ગમે તેટલા વિરૂદ્ધ હોય તોપણ મને તે દેવ પ્રમાણે પુજ્ય છે. તેની સેવા આકરી કરવી તેજ પુત્ર વધુનું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય કરવાનો ઉપદેશ કરવાનો છોડી દઈ તું મને કર્તવ્ય ભ્રષ્ટ થવાને જે બોધ આપે છે તે મારા ભાઈના મોઢાંમાં તો શોભતો નથી,”

“બહેન, જેવી તારી ઇચ્છા. મારા ટુંક બુદ્ધિના વિચારથી તને ગુસ્સો ઉપજ્યો હોય તો ક્ષમા કરજે.”

ભાઈ બહેન વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે વાતચીત બોલે તેટલામાં એક આકરડીએ આવી બબર આપી કે “ નીચે ગણપતરાવ

આવ્યા છે.” આ ખબર સાંભળી વામન પોતાની બહેનની રજા લઈ જવા નિકળ્યો. પતિ જમીન ઉપર છુટીને આવ્યાનું સાંભળી યમુનાને ભારે આનંદ થયો એ સ્વભાવીક હવું. ચાર આઠ દિવસ પતીનું દર્શન થશે એ વિચારથી તેના મનનું સમાધાન થયું. તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યા. પતિના ક્યારે દર્શન થાય એવું તેના મનમાં થઈ રહ્યું હતું. તે દાદરેથી હોળ જવા જતી હતી તેટલામાં જોયું તો નીચે ઓરડામાં સાસુ તથા પતિ કાંઈ વાત કરે છે એટલે તે દાદરમાં ઉભી રહી. ગણપતરાવ ધરમાં આવ્યો- કે તરતજ રાધાબાઈએ તેને મળી નીચે પ્રમાણે બોધ આપવો શરૂ કર્યો હતો.

“બેટા, આ આઠ દિવસમાં તારા કેવા હાલ, તારી આવી રિયતી કરનાર મુખ્ય કારણ તારી વહુ છે. તે અવદશા ધરમાં આવી ત્યારથીજ ધરનો નાશ થવો શરૂ થયો છે.”

ગણપતરાવના ડોળા લાલ થયા હતા. ગામમાં આવતા પહેલું કામ તેણે દારવાણાની દુકાને થઈ પોતાની કેટલાક દિવસની તરશ છીપાવી હતી. પોતાની માતાએ પોતાની સ્ત્રીનું નામ કાઢતાજ તેનો ગુસ્સો એકદમ તપી ગયો અને બોલ્યો-“તે ચંડાળે બાતમી ફેડ્યાથીજ આ સંધળું થયું.”

રાધાબાઈ બોલી-‘તે અને તેની બહેનપણી ગંગાએજ સંધળો નાશ કર્યો. નહિ તો આજે મારા ભાઈના બેને બદલે ચાર હાથ થયા હોત. પણ યમુનાના કહે-વાથી ગંગાએ કૃષ્ણરાવને ખબર આપી હતી. કૃષ્ણ-

તો તેથી મને કાંઈ સુખ મળે નહિ. ઉલટું લોક મારી નિંદા કરશે. પતિની સેવા કરવાનું મારા નશીબમાં નથી તો ભલે પણ આ ઘરમાં રહી તેમની મંગળ કામના માટે હું ચિંતવન કરી શકીશ. વળી સાસુ સસરાની થોડી સેવા કરીશ જેથી મારા મનને થોડું સમાધાન મળશે.

“બહેન, તું ઉદાત્ત વિચારથી પ્રેરાઈને બોલે છે તે બરાબર છે પણ પતિ, સાસુ, સસરા એ ત્રણે તારી વિરૂદ્ધ છે તો અહિંયા રહેવામાં શું ફાયદો ?

“ તારે ઘેર આવી રહેવા કરતાં પુષ્કળ ફાયદો છે. એક તરફ પતિ તુરંગમાં દુઃખમાં દિવસો કાઢે છે અને થોડું કષ્ટ સુકાવવાને માટે પવિત્ર મંદિર જેવા ગણાતા શ્વશુરાલયને છોડવાને હું કદી કબુલ થઈશ નહિ. મારા સાસુ સસરા મારી ગમે તેટલા વિરૂદ્ધ હોય તોપણ મને તે દેવ પ્રમાણે પુજ્ય છે. તેની સેવા ચાકરી કરવી તેજ પુત્ર વધુનું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય કરવાનો ઉપદેશ કરવાનો છોડી દઈ તું મને કર્તવ્ય બ્રૂટ થવાને જે બોધ આપે છે તે મારા ભાઈના મોઢાંમાં તો શોભતો નથી,”

“બહેન, જેવી તારી ઇચ્છા. મારા હુંક બુદ્ધિના વિચારથી તને ગુસ્સો ઉપજ્યો હોય તો ક્ષમા કરજે.”

ભાઈ બહેન વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે વાતચીત ચાલે તેટલામાં એક ચાકરડીએ આવી બબર આપી કે. “ નીચે ગણપતરાવ

આવ્યા છે.” આ ખબર સાંભળી વામન પોતાની બહેનની રજા લઈ જવા નિકળ્યો. પતિ જમીન ઉપર છુટીને આવ્યાનું સાંભળી યમુનાને ભારે આનંદ થયો એ સ્વભાવીક હતું. ચાર આઠ દિવસ પતીનું દર્શન થશે એ વિચારથી તેના મનનું સમાધાન થયું. તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યા. પતિના ક્યારે દર્શન થાય એવું તેના મનમાં થઈ રહ્યું હતું. તે દાદરેથી હેઠળ જવા જતી હતી તેટલામાં જોયું તો નીચે ઓરડામાં સાસુ તથા પતિ કાંઈ વાત કરે છે એટલે તે દાદરમાં ઉભી રહી. ગણપતરાવ ધરમાં આવ્યો - કે તરતજ રાધાબાઈએ તેને મળી નીચે પ્રમાણે બોધ આપવો શરૂ કર્યો હતો.

“બેટા, આ આઠ દિવસમાં તારા કેવા હાલ, તારી આવી સ્થિતી કરનાર મુખ્ય કારણ તારી વહુ છે. તે અવદશા ધરમાં આવી ત્યારથીજ ધરનો નાશ થવો શરૂ થયો છે.”

ગણપતરાવના ડોળા લાલ થયા હતા. ગામમાં આવતા પહેલું કામ તેણે દાદવાળાની દુકાને થઈ પોતાની કેટલાક દિવસની તરશ છીપાવી હતી. પોતાની માતાએ પોતાની સ્ત્રીનું નામ કાઢતાજ તેનો ગુસ્સો એકદમ તપી ગયો અને બોલ્યો—“તે ચંડાળે ખાતમી ફેડયાથીજ આ સંઘળું થયું.”

રાધાબાઈ બોલી—“તે અને તેની બહેનપણી ગંગાએજ સંઘળો નાશ કર્યો. નહિ તો આજે મારા ભાઈના બેને બદલે ચાર હાથ થયા હોત. પણ યમુનાના કહેવાથી ગંગાએ કૃષ્ણરાવને ખબર આપી હતી. કૃષ્ણ-

રાવને જે દિવસે સમુદ્રમાં ધકેલી દેવાનું નક્કી થયું હતું તે દિવસે ગંગાએ તેને ખચર આપી હતી. આગ બાબદ ફરી યાદ થઇ હતી તે માંડી આવવાની તેણીએ સલાહ આપી. મેં તેના કહી તે છતાં તારા બાપ ગોવીંદરાવને પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા આપી આવ્યા અને વળી તેના કલાવાલા કર્યા તે જુદા.”

આ હકીકત સાંભળતાં ગણપતરાવના શરીરમાં બળતાં બળવા લાગી અને એકદમ હોઠ દબાવી તે ખોલ્યો—“જુદાની હવે અકકલજ ખસી ગઇ છે. એકદમ પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા ધરમાંથી આપી દીધા તે શું કહેવાય! ગોવીંદરાવે ફરીયાદ કરી હોત તો ખીજ ચાર વરસ વધુ શિક્ષા થતે. પણ પેલી અવદશાની હવે ખચર લેવી જોઇએ. અમારા ધરમાં માણસ માર્યો હોય તો તે કોઇને ખચર પડે નહિ પણ ધર પુટે ધર જાય તેમ એણેજ બધે ખચર આપી. આટલું પ્રાક્રમ પાણીમાં ગયું અને ઉલટો અમને અપયશ મળ્યો. તે અવદશાએજ મામાના લગ્નમાં ફાંસ મારી. તે લગ્ન થઇ ગયા હોત તો ગોવીંદરાવ અને ઇંદીરા બાઇની મીલકત પણ છેવટે આજ ધરમાં આવતે.”

રાધાબાઇ ખોલી—“આટલા દિવસે તું ઘેર આવ્યો છે તે છતાં તે માળ ઉપરથી હેઠી ઉતરતી નથી.”

ગણપતરાવ હાથમાં જાડો સોટો લઇને ખોલ્યો—“ક્યાં છે તે અવદશા, હું તેની બરાબર ખચર લઉં છું.”

આ પ્રમાણે ખોલી તે દાદરો ચઢવા જતો હતો એટલા યમુનાને તેણે દાદરામાં જોઇ. તેને જોતાજ તેનો હાથ ઝાલી નીચે

ખેચી અને તેની પીઠ ઉપર એક સોટો ખેચી કાઢ્યો, અને બોલ્યો—
“કુલટા તને ધરનો ભેદ ફેડવાની ટેવ પડી છે.”

આશાતુર મને પતિનાં દર્શન માટે ઉત્સુક થયેલી યમુના પતિનો કોપાનળ સળગાવવાને કારણે ભુત થઈ. તે ચંડાળે એક સોટો જે ખેચી કાઢ્યો તેના ફટકાથી તે અધમુઘ થઈ ગઈ હતી, તોપણ તેનું સંઘળું લક્ષ પતિના પગની ધુળ વંદન કરવાને મળી તે તરફ હોવાથી તે પતિના ચરણપર મસ્તક મુકી સર્વ દુઃખ વીસરી ગઈ, પણ તે ચંડાળે તેને લાત મારી દુર હાંકી કાઢી તોપણ તે પતિ નજદીક આવી બોલી—“જે મારો અપરાધ હોય તો મને ક્ષમા કરો અથવા શિક્ષા કરો, પણ આપ થાકીને આવ્યા છો તો જરા વિશ્રાંતી લો. જરા ખાઓ કરો પછી મને ગમે તે શિક્ષા કરો.”

પોતાના લાળચોળ ડોળા ફેરવી ગણપતરાવ બોલ્યો—
“ચંડાળણી, તને કાયમની વિશ્રાંતી આપ્યા શિવાય હું વિશ્રાંતી લેનાર નથી. તારા સંઘળા અપરાધની એકદમ ક્ષમા કરું છું.”

આ પ્રમાણે બોલી ગણપતરાવે હાથમાંનો સોટો એક જાનવર ઉપર લગાવે તેમ લગાવા માંડ્યો. તે દીન બીચારી ગાય રડવા લાગી. સખ્ત મારથી કેટલેક વખતે તે મુછીંત થઈ, જમીન ઉપર નિચે પડી. તે જમીન ઉપર પડી એટલે તે કુલાંગાર તેને લાતો મારવા લાગ્યો. તે બીચારી તરૂણી અધમુઘ થઈ ગઈ.

તેના ડોળા સફેદ થઇ ગયા, તેનો શ્વાસોશ્વાસ ઝપાટાથી ચાલવા લાગ્યો, અને દાંત ખીલી પડી ગઇ. હાય, હાય, યમુના ! આ તારી કેવી અવસ્થા ! આ નરપશુ રાક્ષસ તારા ઉપર આટલો જીલમ કરે છે તોપણ તેને કોઇ છોડવવા પણ આવ્યું નહિ. તેની કશું કોઇને પણ આવી નહી. અનાથનો બેલી ઇશ્વર કહેવાય છે તેના તરફથી પણ આ વખતે કોઇ જણાયું નહિ. રાધાબાઇ નજદીકમાં ઉભી હતી તેને તો દયા આવવાને બદલે તે ખુશી થતી જણાતી હતી. યમુના જેમ જેમ કાંસતી હતી તેમ તેમ તેને ગીલ ગીલીયા છુટતા હતા. ગણપતરાવને તો એમજ લાગતું હતું કે આજે તેણે મોટું પરાક્રમ કર્યું. યમુનાના શરીરમાંથી ગ્રાણુ ક્યારે નિકળી જાય તેની બંને જણા ઉત્સુકતાથી રાહ જોતા હતા.

ગણપતરાવે ઘરમાં આવી તોફાન કરવું શરૂ કર્યું. એટલે ચાકરડી જગીરદારને શોધવા ગઇ. તે પોતાના મિત્રોને લાંબે ઘેરો હતો ત્યાં જઇ ચાકરડીએ ગણપતરાવે મચાવેલા તોફાનની હકીકત કહી સંભળાવી. જગીરદાર અને તેના મિત્રો એકદમ દોડતા ઘેર આવ્યા. જુલે છે તો યમુના નિષ્ણેષ્ટ પડેલી હતી અને મા'દીકરા તેની પાસે સ્વસ્થ ઉભા હતા. બે ચાર જણા સમજાવીને ગણપતરાવને બહાર લઇ ગયા. કોઇ વેદને બોલાવી લાવ્યો અને યમુનાને ઔષધ ઉપચાર શરૂ કરવામાં આવ્યા. આ સમયે બનાવ જોઇ જગીરદારની છાતી ખેંચી ગઇ. તે પોતાના કપાળ ઉપર હાથ મારી બોલ્યો—“યમુના આ તારી કેવી સ્થિતિ ! તારા જેવી સાધ્વીના છળથી અમારા

ઉપર આટલું દુઃખ પડ્યું છે અને હજી આ નાપાકના ડોળા ઉઘડતા નથી; તેથી જણાય છે કે અમારું દુર્દૈવ હજી પુરું થયું નથી.”

યમુના ભાઈ વામનના કાન ઉપર આ સઘળી હકીકત ગઈ. તે એકદમ ગુસ્સે થઈ યમુનાની ખબર લેવા આવ્યો. તે પોતાની સાથે પોલીસને લઈ આવ્યો હતો. યમુનાની આવી સ્થિતિ જોઈ પોલીસે ગણપતરાવ ઉપર ખીજી ફર્યાદ માંડી.

યમુનાની શોકજનક કથાનું ક્યાં સુધી વર્ણન કરવું? ગણપતરાવ અને યમુના વચ્ચે દામ્યત્વ પ્રેમ એ એક નવાઈજ હતી. વિધાતાએ જગતમાં કેટલા પ્રકારની નવાઈઓ ઉત્પન્ન કરી છે તેની કાને ખબર છે?

પ્રકરણ ૨૩ મું.

૩૬૧.

વણી અને કૃષ્ણરાવના લગ્ન થયા પછી ચાર દિવસે, મનોરમા અને સચ્ચિદાનંદના પુનર્લગ્ન કરવામાં આવ્યા. અગ્નિએ પુનર્લગ્ન કરવામાં જે માનસીક ધૈર્ય જતાવ્યું તે માટે

તેને મુખ્યારકબાદી આપવાને માધવદાસ રૂઢનાથદાસના હોલમાં એક મેળાવડો તેમના મિત્રો તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો.

મેળાવડાની જો કે આમંત્રણ પત્રીકા કાઢવામાં આવી હતી પણ વર્તમાનપત્ર મારફતે ખચર આપવામાં આવી હતી કે સુધારાના હિતેચ્છુને આ સભામાં હાજર થવાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યા હતા જેથી પુનર્વિવાહ હોલ નાનો હતો તે છતાં સંખ્યાબંધ ગ્રહસ્થોએ હાજરી આપી હતી. સ્ત્રીઓએ પણ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. નિયમીત વખતે સમિત્યદાનંદ અને મનોરમા આવી તેઓને માટે ખાસ રાખેલી જગ્યાએ તાળીઓના અવાજ વચ્ચે ખેડક લીધી. તે પછી કેશવરાવે ઉભા થઈ જણાવ્યું—“સભ્ય ગ્રહસ્થો, આજનો દિવસ ધણા આનંદનો ચિરસ્મરીણીય છે. આવા ખુશાલી ભર્યા પ્રસંગ આ હોલમાં ધણી વખત ઉજવવામાં આવ્યા છે પણ આજનો પ્રસંગ ખાસ મહત્વનો અને પુનર્લગ્નના ઇતીહાસમાં નોંધી લેવા લાયક છે. પુનર્લગ્ન કરનાર જોડાંની ટુંક હકીકત વર્તમાનપત્રમાં આવી ગઈ છે, અને તેથી આજનો પ્રસંગ કેટલો અગત્યનો છે તે જણાઈ આવે છે. પુનર્લગ્નના વિરોધીઓ હંમેશા એવી તકરાર કરે છે કે પુનર્વિવાહ કરવા તૈયાર થનાર લોક અશિક્ષીત, અસમજ, અને વિષયી હોય છે. સ્ત્રીઓના સૌંદર્ય ઉપર મોહી પડી, સંસારી અથવા કામકાજની અડચણ દુર કરવા જેવા શુદ્ધ કાયદા માટે કેટલાક પુનર્વિવાહ કરવા તૈયાર થાય છે. પણ વિરૂધ્ધ પક્ષનો આ આક્ષેપ કેટલો અસત્ય છે તે આ.

પુનર્લગ્ન ઉપરથી સહેજ જણાઇ આવે છે. સચ્ચિદાનંદ જેવા સાધુ, સુશીલ, સંસારને તુચ્છ માનનાર, વેદાંત અને ધર્મ શાસ્ત્રના વિષયમાં પરિપુર્ણ, ખરી જીવાનીમાં કામ ક્રોધાદિકે પડરીપુત્રે જેણે પોતાના દાસ બનાવ્યા છે, એવા મહાન મનુષ્ય પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થયા તે ઉપરથી પુનર્લગ્નમાં પણ કાંઈ પવિત્રપણું છે એમ અમારા શત્રુ પક્ષને પણ કબુલ કરવું પડશે. આ લગ્ન ધનલોભથી થયું એમ જો કહેવામાં આવે તો મનોરમા જન્મથી દરિદ્રી છે. સચ્ચિદાનંદે તો પોતાની સઘળી મીલકત રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયને સ્વાધીન કરેલી હોવાથી તે પણ હાલ નિષ્કાંચન સ્થિતીમાં છે તેથી આ લગ્ન દ્રવ્ય લોભથી થયું એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. ખરા લગ્નમાં જે તત્વ લગ્ન કરવા માટે જણાવવામાં આવે છે તે ઉદાત્ત તત્વો ધ્યાનમાં લઈ આ લગ્ન કરવામાં આવ્યા છે. આ લગ્ન મનોવિકારના પ્રાપ્ત્યલયને લીધે થયું નથી પણ આપણા અધોગતી તરફ જતા રાષ્ટ્રને સુમાતાની અને સુસંતતીની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટેજ આ લગ્ન થયું છે. તરૂણ, સુશીલ અને સુશિક્ષીત વિધુર અને વિધવા ઓઝે સન્યાસ ગ્રહણ કરી, એકલ હોકલપણે સમાજ અને રાષ્ટ્રથી નિરાળા રહેવામાં તેઓને તેમજ રાષ્ટ્ર તેમજ સમાજને કાંઈ ફાયદો નથી. સારા સુવાસીક પ્રુલેઝ ઝાડપરને ઝાડપર સુકાઈ જવાથી ઝાડને જેમ ફાયદો નથી તેમ તરૂણ વિધુર તથા વિધવાથી રાષ્ટ્રને કાંઈ ફાયદો થતો નથી. અમારા ટીકાકાર પુનર્લગ્ન એ ગાણુ લગ્ન છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પુનર્લગ્ન એ ગૌણ છે એમ

અમે પણ કથુલ કરીએ છીએ; પરંતુ જ્યાં સુધી બાળલગ્નની લયંકર રૂઠી આપણા સમાજમાં છે ત્યાં સુધી પુનર્લગ્નની પધ્ધતી ગૌણ છે એમ કહી શકાય નહિ. જે સમાજમાં બાળલગ્નની રાક્ષસી ચાલ છે તે સમાજમાં તે રૂઠીના ખરાબ પરિણામનો નાશ કરવા માટે પુનર્લગ્નને સંમતી આપવી એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. લગ્ન એટલે શું, પતિ એટલે શું? સંસાર એટલે શું એ જેને ખબર નથી એવી છોકરીઓના લગ્ન તેના અજ્ઞાનપણાનો લાભ લઇને કરવા; એટલે રાક્ષસી વિવાહ પધ્ધતિ સ્વિકારવા સરખું થાય છે. આવી છોકરીનો જે પતિ મરણ પામે છે તો પોતા ઉપર શું પ્રસંગ ગુજર્યો છે તે પણ તે સમજતી નથી તે છતાં તે બાળીકાને લોકો વિધવા, વિધવા, કહે એ ખરેખર શું અમાનુષ્ય પણું નથી?

વૈધવ્ય દશાને પ્રાપ્ત થયેલી છોકરીઓએ પોતાના દિવસો આગળ કેવી રીતે ગુજારવા એનો વિચાર જો સરળ અંતઃ કરણે જુના વિચારના લોકો કરશે તો તેઓને પણ પોતાના અમાનુષ્યપણાનો તિગ્રહકાર આવ્યા વગર રહેશે નહિ. વાસ્તવીક જેઓને પુનર્લગ્નની રૂઠી પસંદ નથી તેઓએ બાળલગ્નની પૃથા બંધ કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ ખરી ગમ્મત તો એ છે કે એક તરફ બાળલગ્નની રૂઠી કાયમ રાખવી છે અને બીજી તરફ પુનર્લગ્નની સખ્તાઈ પણ કાયમ રાખવી છે. આ બેવડું અમાનુષ્યપણું છે. મનોરમાના ચરિત્ર ઉપર આપ શાંતપણે વિચાર કરશો તો આપની ખાત્રી થશે કે તરૂણ વિધવાઓને

પોતાના સતિત્વનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ અત્યંત મુશ્કેલ છે. સમાજમાં સઘળા પ્રકારના લોક વસે છે. તેમાં કેટલાક દુષ્ટ, ભયંકર દુરાચરણી હોય છે. તેવા લોકોથી વિધવાઓએ પોતાનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? કેટલીક વિધવા સ્ત્રીઓ એવા ચમત્કારીક કૃત્યો કરે છે કે જેથી તેના સગા વાહલાને દુનિયામાં મોઢું બતાવવું ભારે પડી જાય છે. પાછળથી આ લોકોને એમ થાય છે કે તેના કરતાં આ છોકરીઓ પુનર્લગ્ન કર્યું હોત તો સાફ. આવા પ્રશ્નાતાપ કરવાનો ધણાઓને પ્રસંગ આવે છે. આવી રીતે લોકોમાં ફેલેતી થાય તેના કરતાં પુનર્લગ્ન શું ઉત્તમ નથી કે ? પોતાની છોકરીઓ વૈધવ્ય અવસ્થામાં કૃષ્ણ કૃત્ય કરે; તે પોતાની જાતને, કુળને અને એકંદર સમાજને બદો લગાડે તે શું કાંઈને યોગ્ય લાગે છે કે ? જેઓ ઉપર કમલાગ્યે આવા પ્રસંગ આવી પડે છે તેમાંથી જગતને મોઢું નહિ બતાવતા કેટલાકો આત્મહત્યા કરે છે. આ સઘળું શેનું પરિણામ છે ? આવા પ્રકારનો પ્રસંગ આવતા પહેલાં પુનર્લગ્નને સંમતી આપવી એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. અમારા વિરોધીઓની મુખ્ય દલીલ એટલીજ છે કે પુનર્લગ્નને શાસ્ત્ર સંમતિ નથી. કદાચ તેમ હશે પરંતુ શાસ્ત્ર સંમતિ એ વિષયનો વિચાર સમાન દ્રષ્ટીએ કરવો જોઈએ. હૃદયમાં પવિત્ર સમતા રાખી જો શાસ્ત્રનો વિચાર કરવામાં આવે તો આ શાસ્ત્રો પણ આપણને અનુકુળ છે એમ દેખાયા વગર રહે નહિ. જે વખતે શાસ્ત્રો લખાયા તે વખતે દેશની જેવી સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિને અનુસરીને રૂપી મુનીઓ તે લખી ગયા હતા. આપણા શાસ્ત્રો જે વખતે લખાયા તે વખતે આપણા

સાધ્યવાન દેશની એવી સ્થિતિ હતી કે એક દમર કુટુંબમાં એક પણ વિધવા મળતી મુશ્કેલ હતી. આવી સ્થિતિમાં પુનર્જનનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય નહોતો. પણ આજે ત્યારે યેરધેર તરૂણ વિધવા દ્રષ્ટીએ પડે છે ત્યારે આ સંબંધી વિચાર કરવો નહિ જોઈએ કે? વિધવા સ્ત્રીઓ મનુષ્ય પ્રાણીથી વ્યતિરીકત છે એમ ઠાંઠ નથી. ખીજા પ્રાણીની જેમ તેને પણ મનોવિકાર છે. તે મનોવિકારના તાળામાં નહિ સપડતાં સન્યાસ દિક્ષા વીધવાઓએ પાળવી એમ કહેનારાને મનુષ્ય સ્વભાવની સમજ નથી એમજ કહેવું પડશે. સમતાની દ્રષ્ટીથી વિચાર કરીશું તો જે શાસ્ત્રથી આપણું કલ્યાણ થાય તે આપણું શાસ્ત્ર. શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર કરી આપણી સમાજ તથા રાષ્ટ્રને તુલકાન કરવું એ ડાલા પુરવતું કામ નથી. જેના યોગથી આપણી ઉન્નતિ થાય તે આપણું શાસ્ત્ર, જે શાસ્ત્રથી આપણને રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રાપ્ત થાય તે આપણું શાસ્ત્ર દક્ષિણના મહાન ભગવત્ ભક્ત તુલકાને એક ટેકાણે કલ્પે છે કે કુટુંબમાં કુખી ગયેલા હિંદવાશીઓને સંકટમાંથી મુક્ત કરે તેજ ખરો શાસ્ત્રવેતા અને તેના વચનો અમે શાસ્ત્ર પ્રમાણે માનીએ. આ ઉપરથી હું આગલા શાસ્ત્રોનો તિરસ્કાર કરું છું એમ કોઈએ સમજવું નહિ. આગલા શાસ્ત્રમાંથી લાંબા તુટયા રાખ્દો લઈ આપણી ઉન્નતિની સામે જોએ થાય છે તેઓ ઉપર મારો કટાક્ષ છે. આ લોકો સમતા સહૃદયતા, અને મનુષ્યત્વ એ દ્રષ્ટીએ આ પ્રયત્નનો વિચાર કરશે તો આપણા સમાજ તથા રાષ્ટ્રને પુષ્કળ ફાયદો થશે.

સહ્ય ગ્રહસ્થો, આપ સમજુ છો તેથી લંબાણથી અત્રે બોલવાની જરૂર નથી. જેઓને મારા વિચારમાં ભુલ જણાય તે આ સ્થળે મારી ભુલ બતાવશે તો તેઓને ઉપકારી થઈશ.”

કેશવરાવનું ભાષણ પુરૂ થતા કોઈ વિરૂધ્ધ બોલ્યું નહિ. તે પછી કેશવરાવે મનોરમા તથા સચ્ચિદાનંદના ગળામાં પુષ્પ હાર પહેરાવી તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. બાદ મેળાવડો, બરખાસ્ત થયો. પુનર્લગ્નના સ્વાલ ઉપર કેટલાક દિવસ સારી ચર્ચા ચાલી. કેટલાક જુના વિચારના પત્રોએ પોતાની હંમેશની રૂઢી મુજબ પુનર્લગ્ન કરનાર જોડાને ઉતારી પાડવા સાથે કેશવરાવ સામે પણ પ્રસંગને ન જાજતી કેટલીક ટીકણ કરી. પણ આવા પત્રોમાં આવતી ટીકણાઓ જેમ હંમેશા કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે તેમ સુધારકોએ તેની પરવા કરી નહિ. સુધારકોએ જ્યારે તેની પરવાર નહિ કરી ત્યારે પોતાની મેળે ભસ્ત્રા કુતરાની જેમ તેઓ ચુપ થઈ ગયા.

પ્રકરણ-૨૪ મું.

મૃત્યુ.

હાય, હાય, નિરપરાધી, નિપ્પાપ, નિર્દોષ યમુનાની આ દેવી ભયંકર સ્થિતી થઈ હતી ! નરપશુ ગણપતરાવે ભયંકર

રીતે મારેલી હોવાથી તેના આખા અંગમાં સખત વેદના થતી હતી. તેની વેદના અસહ્ય હતી. તેનો શ્વાસોશ્વાસ માહ કળે ચાલતો હતો. તેની દ્રષ્ટી ફરી ગઈ હતી. તેની નાડી મંદ ચાલતી હતી. આવી ભયંકર યંત્રણા ભોગવવાનો પ્રસંગ ફક્ત તેના પતિને લીધે તેના ઉપર આવ્યો હતો. જેના તરફથી સુખની આશા રાખવી તેણેજ તેને દુઃખમાં દાટી દીધી હતી. જેની પ્રીતીના સહવાસનો તેને ભરોસો હતો તેણે તેને ભયંકર યંત્રણાને સ્વાધીન કરી હતી અને જેને તે પતિ, પતિ કહી પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી હતી તેજ તેની સાથે છેવટ સુધી શત્રુ પ્રમાણે વર્ત્યો હતો.

યમુનાના માંદગીના બીછાના આગળ એસી એ વૈદ્ય કાંઈ ઉપચાર કરતા હતા. નજદીકમાં જગીરદાર પોતે ભારે ચિંતામાં વ્યાકુળ થતો માથા ઉપર હાથ દબાવે ઘેઠો હતો. ગણપતરાવ અને રાધાબાઈ શિવાય ધરના ચાકર નોકરો પણ યમુના પાસે ચિંતામાં ઘેઠા હતા. જગીરદાર યમુના તરફ જોઈ બોલ્યો—“હૈ ઇશ્વર ! મારી યમુનાની તેં આ કેવી સ્થિતિ કરી ! હે કર્ણાનિધે મારી લાજ રાખવાને તારા શિવાય કેઈ સમર્થ નથી. વૈદરાજ, તમે પણ નિરાશ થયા કે ? શું હવે કાંઈ ઉપાય નથી !”

વૈદ્ય યમુનાની નાડી તપાસી અને તે તદ્દન નિરાશ થઈ બોલ્યો— ‘જગીરદાર સાહેબ, તમે બધું સમજો છો અને ગાંડાની માફક આમ શું કરો છો ? તેનો બચવાનો હવે બીલકુલ ભરોસો નથી. આ દુનિયામાં હવે તે થોડા વખતની પરાણી છે.’

યમુનાની આવી દુઃખમય સ્થિતિ જોઈ જગીરદાર ખરે-ખર દિવાનો થઈ ગયો હતો. વૈદના ઉપલા શબ્દોથી તે વધુ દલગીર થઈ ખોલ્યો—“શું? મારી યમુના નહિ બચે? શું કાંઈ ઇલાજ નથી? મારા ઘરનું એ રત્ન છે.”

યમુના પથારીમાં હાથ પગ પછાડતી હતી. તેને છેવટનો વાયુ થયો હતો. ફરી તેની નાડી જોઈ વૈદ ખોલ્યો—“છે, હવે બચવાનો કાંઈ ભરોસો નથી. કાંઈ પુન્ય કરાવવું હોય તે જલદી કરાવી લો.”

સધળા દલગીર થઈ રડવા લાગ્યા. જગીરદાર પોતે પણ બચ્ચાની જેમ રડવા લાગ્યો. કોઈ કહે તેના મોઢામાં તુલશી પત્ર મુકો, કોઈ કહે ગંગાજળ રેડો. જગીરદારને બચ્ચાની જેમ રડતાં જોઈ એક શખસ ખોલ્યો—“જગીરદાર, આપણો હવે કાંઈ ઉપાય છે? એટલોજ ઇશ્વરનો પાડ માનો કે કપાળમાં કંકુ સાથે જાય છે એજ સાઈ છે.”

જગીરદારે પોતાના કપાળ ઉપર હાથ મારી કહ્યું—“કપાળ માઈ! એમાં શું સાઈ! મારા જેવો બુદ્ધો પાછળ રહે અને મારી સોના જેવી વહુ જાય એ સાઈ કે? તમારી વહુ કેમ મરી ગઈ એમ કોઈ મને પુછે તો શું મોઢે હું જવાબ આપું? જીંદગી સુધી માઈ મોઢું કાળું થયું. લોકો મારી ગમે તેવી નિંદા કરશે અને હવે મારાથી ઘરની બહાર મોઢું કઢાશે નહિ. મને ડગલે ડગલે સારી રીતે વર્તવાને કહેતી હતી પણ મેં વૈભવના મદમાં તેના બોલવાની દરકાર ન કરતાં

રાધાબાઇએ કક્કશ સ્વરે કહ્યું—“રાત્રી દિવસ દવાદાર કરતાં જરા પણ ઉંઘ આવી નહિ અને જરા પડખું વાળીને પડી હતી તેટલે આવળી બોલાવી. તેમની તો તદન અકકલ ગઇ છે. છોકરા ઉપર આવું સંકટ આવી પડ્યું છે તેની કાળજી ન કરતાં વહુ પાછળ વૈદ્ય ડોક્ટર બોલાવી પૈસા પાણીની જેમ ખર્ચી રહ્યા છે. મારાથી એ કાંઈ સહન થતું નથી. તું તારે જા. હું કાંઈ આવતી નથી.”

શિવ, શિવ, આ કેવી નિર્દયતા અને શત્રુતા ! ! સાસુ-પણાનું આથી વધુ ખરાબ ચિત્ર શું હોઈ શકે ? બિચારી બોલાવવા ગઇ હતી તે સ્ત્રી પાછી આવી પણ તેણે રાધાબાઇનો જવાબ કોઇને કહી સંભળાવ્યો નહિ. યમુનાની બહેનપણી ગંગા ત્યાં બેઠી હતી. તેના તરફ ફરી યમુના ફરી બોલી—“તેમના દર્શન.....”

તેનાથી વધુ બોલાઇ શકાયું નહિ તેણે એક મોટા નિઃસાસો નાંખ્યો. હાજર રહેલા સઘળાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. યમુના ફરી બોલી—“તેમનો કાંઈ દોષ નથી.”

એક ક્ષણ પછી વળી મહા કંપે બોલી—“ઇશ્વર, તેમનું કલ્યાણ કરો.”

તેનો સાદ બેસી ગયો. તેનાથી વધુ બોલી શકાયું નહિ. તેનું ડોળાં સ્થિર થયા. હાથ પગમાંથી ઉપ્સુતા જવા લાગી. મહા પરિશ્રમે તે બોલી—“સ્વામી.....”

ખલાસ થયું. ધીમે ધીમે તેના ડોળા મીંચાઈ ગયા. પ્રાણુવાયુ શરીરને છોડી ગયો. ગુલાબની કળી સુકાઈ ગઈ. “સ્વામી, સ્વામી, પતિ, પતિ” બોલતાંજ તે બીચારીએ પ્રાણ છોડ્યો. પાપાણુ, પશુ, ચંડાળ કરતા પણ વધુ ચંડાળ, ગણ-પતરાવે આખો જન્મ તેને દુઃખી કરી પણ અંતકાળે પતિ-દર્શન શિવાય બીજી કંઈ પણ ઇચ્છા રહી ન હોતી પરંતુ તે નરકુળ કલંક મુખ શીરોમણીએ તે સાધ્વીને છેવટના દર્શન પણ આપ્યા નહિ. છેવટ પર્યંત કષ્ટ અને કલેશ એ શિવાય કોઈ પણ પ્રકારના સુખનો અનુભવ તેને મળ્યો નહિ. અંત કાળે પંચ પ્રાણ પીડાતો હતો તોપણ તેની ગણપતરાવની મંગળ કામના શિવાય બીજી કંઈ કામના ન હોતી. કેવડી આ વિલક્ષણ પતિભક્તી, આવું પતિભક્તીનું ઉદાહરણ દુનિયામાં કશે પણ મળી શકશે નહિ. પશ્ચિમની લલનાઓ તો જાશવારે ને જાશવારે ન્યાયની કોરટમાં જઈ ઘસ્ટફેટ મેળવે છે તો તે દેશમાં આવા ઉદાહરણ ક્યાંથી મળે? આયર્લુમીન, ઇતિહાસ અને પુરાણમાં અનેક સતી સ્ત્રીઓના ચરીત્ર વાંચવામાં આવે છે તેમાં પણ યમુનાની પતિભક્તીની ખરોખરી ઘણા થોડા કરી શકે તેમ છે. પોતાને સુખ આપનાર પતિની યાજ્ઞ પ્રેમને લીધે સતી થવાથી ઇચ્છા થાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી પણ અહનીંસ અમાનુષપણે છળનારા પતિ માટે આટલો બધો પ્રેમ હોય એ અનુપમેય છે. પતિની અજ્ઞાનતા જોઈને તે કદી હસતી નહોતી. પતિની મુખતા તરફ કદી તીરસ્કાર દર્શાવ્યો નહોતો. તે ગમે તેમ બોલતો હતો તે છતાં એક શબ્દ એવો બોલી નથી કે જ્યેથી તેનું મન દુભે.

જગીરદારના વાડામાં યમુનાનું પ્રેત બાંધવાની તૈયારી ચાલતી હતી. જગીરદારના શત્રુ અને મિત્રો યમુનાના મં-
 ેની ખખર સાંભળી દલગીર થયા હતા. જગીરદારના સામું
 નહિ જોઈ પણ મરનાર તરફની લાગણીને ખાતર પુષ્કળ લોક
 એકઠું થયું હતું. આ પ્રમાણે પ્રેત યાત્રાની સઘળી તૈયારી
 થઈ રહી હતી તેટલામાં દારૂના ઘેનમાં ડાલતો ડાલતો ગણુ-
 પતરાવ ઘેર આવ્યો. આવતાંની સાથે યમુનાનું પ્રેત જોઈ તે
 બોલી ઉઠ્યો—અરે, આ અવદશા મરી ગઈ ખરી કે? પણ
 તેનું માથું હજી આખું છે. તેનું માથું પહેલાં ફેાડી
 નાંખવું જોઈએ.”

જો પ્રમાણે બોલી પોતાની લાકડી યમુનાના પ્રેત ઉપર
 મારવા જતો હતો એટલામાં કેટલાકોએ તેનો હાથ પકડ્યો.
 જગીરદાર મોટેથી બોલી ઉઠ્યો—“અરે, આ ચંડાળને કાંઈ
 બાહર કાઢો નહિ તો પ્રેતને બગાડશે.”

ગણુપતરાવનો ક્રોધાત્મક એકદમ ભડકો લઈ ઉઠ્યો હતો,
 પોતાનો હાથ જોડ્યો પકડ્યો હતો તેના હાથમાંથી પોતાનો
 હાથ છોડવી મોટેથી બોલ્યો—“ચુપ રહે જુદ્યા, મારી સ્ત્રી છે
 હું તેનું ગમે તે કરીશ.”

એમ કહી ગણુપતરાવે હાથમાંની લાકડી પ્રેતના મસ્તક
 ઉપર મારી. જગીરદારે મોટેથી જીમ મારી કહ્યું—“અરે,
 આને કાંઈ પકડો. આ પ્રેતની વીટંબણા કરશે.”

ગણપતરાવ એકદમ બાપ તરફ ધસી ગયો પણ એકદમ એકઠા થયેલા લોકોએ તેને પકડી ઓરડામાં પુર્યો અને તે પછી પ્રેત દહન ક્રીયા માટે લઈ જવામાં આવ્યું.

યમુના તું ગઈ પણ તારું ચરિત્ર પાછળ અક્ષય રહ્યું છે. જીવતાં તું સમાજ તથા રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થઈ પડી નહિ પણ તારું ચરિત્ર લવિષ્યની પ્રજાને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પુતી.

જાગીરદાર આ સંસારથી કંટાળી કાશી ચાલી ગયા. તેણે પોતાની સઘળી સ્થાવર જંગમ મીલકત ધર્માદા કરી નાંખી. રાધાબાઈ અને ગણપતરાવને એક ફાડી પણ આપી નહિ.

માધવરાવ અને ગણપતરાવ ઉપર એ ત્રણ આરોપ હતા. તે માટે સેશન્સમાં લંબાણ તપાસ ચાલી. સઘળા આરોપો પુરવાર થયા અને ગણપતરાવને ૧૪ વરસની અને માધવરાવને ૧૧ વરસની સખ્ત મજુરી સાથની છેવટે કેદની શીક્ષા થઈ. હજી તેઓ તુરંગમાં છે. તેઓએ ખીજાવેલી પ્રપંચ જાળમાં તેઓજ ફસાયા છે.

વસંત-લીલા.

ખ્રીસ્તી મીશનરીઓના હાથમાં ફસાયેલા હિંદુ
ગ્રેજ્યુએટ, મીશનરી લલનાની મોહબબ, યુરોપીયન
લલનાને બદલે સાહેબે દેશી ખ્રીસ્તી બાતુ સાથે કરા-
વેલાં લગ્ન, સુધરેલા લગ્નનો ફળેતો, ખરા સ્વરૂપમાં
જણાયેલી મીશનરી લલના, હિંદુ અબળાની ચતુરાઈ
સંસારમાં બરું સુખ કયાં છે અને હિંદુ સંસારનું
ખટવ, ખ્રીસ્તી ધર્મનો પરિત્યાગ, વીગરે રસીલી
બાબદો આ સુંદર નવલકથામાં આવી છે.

કિસ્મત રૂપે એક.

રતનલાલ આત્મારામ શાહ,

ટે૦-અમૃતવાડી ગીરગામ પોસ્ટ,

મુંબઈ,

અથવા

એન. એમ. ત્રીપાઠી,

કાલબાદેવી, મુંબઈ.

કડક બંગાળી.

મુંબઈમાં ચાલતી પોલમપોલ, લીમીટેડ કંપનીઓનાં લોખાળાં, ત્રસ્ટીઓ તરીકે ચલાવવામાં આવતી ઠગાઈ, યનાવટી વીલ, વૃદ્ધ લગ્નની મોહકાણુ, પુત્ર-વધુ ઉપર જીલમ, આખરે આપઘાત, વીગેરે મુંબઈના હમદોલ માંહે પોલ જેવા શેઠ્યાઓના ચિતારો આપવામાં આવ્યા છે. લીમીટેડ કંપનીનો એક પણ શેર ધરાવનારે ખાસ વાંચવા લાયક છે.

કિસ્મત રૂપો દોઢ.

રતનલાલ આત્મારામ શાહ,

કેં અમૃતવાડી, ગીરગામ પોસ્ટ,

મુંબઈ.

અથવા

એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની,

કલ્યાણેવી, મુંબઈ.

22 FEB 1993



0055

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ - ૯

શાહરૂ

(પ્રથમ)

પ્રમંથ મજા / રતનલાલ આ.
શાહરૂ

22 FEB 1993

૩૨|

૪૮૩.૩૨

શાહરૂ - (પ્રથમ)

૭૪૬૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય

અમદાવાદ - ૯